3 1761 04276 3862

[Redovna izdanja]
39

147 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА. 147

ЈЕЛЕНА Ј. ДИМИТРИЈЕВИЋ.

НОВЕ.

РОМАН.

БЕОГРАД
НОВА ШТАМПАРИЈА ДАВИДОВИЋ — ЉУБ. М. ДАВИДОВИЋА.
1912.

584892
2. 7. 54

PG
1418
D55 N6
1912

САДРЖАЈ.

страна

Глава прва 1
Глава друга 22
Глава трећа 30
Глава четврта 43
Глава пета 63
Глава шеста 71
Глава седма 86
Глава осма 100
Глава девета 107
Глава десета 121
Глава једанаеста 139
Глава дванаеста 151
Глава тринаеста 165
Глава четрнаеста 185
Глава петнаеста 204
Глава шеснаеста 223
Глава седамнаеста 234
Глава осамнаеста 252
Глава деветнаеста 268
Глава двадесета 282

Критика Из Пиздомта

Ко прочита моје нове
Тај у тешке падне снове
И дрема...
И дрема.

Рок је било више Нара
Свеше бољих Критичара
Рад их нема.
Нема.

I

Пред једном лепом кућом, двоспратном, са шалонама и с три балкона, на грчком Пиргусу а турским Јалијама, где су летњиковци солунских богаташа, у једно лепо мајско јутро, зауставише се кола; и док кочијаш, Арнаутин, у арнаутском оделу, затезаше вођице танконогим ватреним вранцима с посребреном оправом, с бока тих кола скочи млад црнац, *дилавер*, у рединготу, крутој огрлици и фесу, и отворив вратанца, окрете им леђа и пружи мишицу, а из кола изиђоше три хануме и једна робиња, све у црним *чаршафима*, то јест хаљинама за излазак, и с густим црним *печима*, веловима, на лицу. Она прва што сиђе, много се ослони на дилаверову пружену мишицу. Чим залупаше тучним звекиром на високој гвозденој капији те лепе куће, опкољене дивним парком а покривене лозом, бршљаном и дивљом ружом, много исцветалом, хануме, кроз гвоздену ограду, сасвим европску, опазише једну дежмекасту црнкињу, капицику. Она им отвори, и кад уђоше, пољуби им скут и пође пред њима, поведе их уском стазом посутом ситним шљунком; а оне, идући тихо, господски, бацаху погледе у кратко ошишану траву прошарану жбуновима руже и јасмина и бокорима јоргована, у две грдно велике „рунделе“ као два дивна уметничка ћилима од цвећа, у водоскок, у кипарисе око ограде, смокве и палме, у лимуне пред кућом и олеандре, који су надвисили кућни кров. Ишле су једна за другом, најстарија, па млађа, па најмлађа, па робиња са шареном бошчом у руци; и кад бише до пола дворишта, или боље рећи дивнога парка,

отворише се кућна врата и појавише се из куће три хануме, као Гркиње или Јеврејке, развијене: да дочекају госте. У предсобљу се бејаше наместила у два реда женска послуга. *„Сефа гелдиниз!“*[1] узвикнуше радосно домаћице. *„Сефа булдумиз!“*[2] одговорише, такође радосно, гошће. Гошће се развише. Као укућанке, и оне су европски обучене. Али једна од њих, мршава висока старица, у белој памучној антерији је, и с кратко подсеченом сребрном косом. Осим те старице, све у собу одоше с ципелама. Читав буљук послуге похита за њима, а једна робиња однесе њине чаршафе, „пелерине“ и печа, да их завије и остави у *јашмак-одају*[3].

У *мусафир-одаји*, то јест соби за госте, не беше ништа турско, само један врло мали мангал, за кафу и цигаре, коме овде није место, јер је топло те су сви прозори отворени, да у собу „уђе и мирише мај“...

У соби наста грљење и нежно притискивање лица на лице, пљескање по плећима и узвикивање *„о, машалла!“*[4] А тек што поседаше, стара, преко обичаја турског, већ упита за здравље домаћиново; и кад јој једна четрдесетогодишња ханума, у сукњи и блузи и старомодној европској фризури, одговори да је „хвала Богу“ здрав, она рашири десну руку на прсима, погледа у стихове из корана који вишаху над једним вратима, подиже се и, са сузама у очима, узвикну: „О, Шућур!“[5] И понова грљење и љубљење скута старици.

По здрављењу, по радости види се да су најрођенији род. То је свекрва са снахама и унукама, мајка Ибрахим-Хасана и Исмаил-Ахмеда, два богата Цариграђанина који су се доселили у Солун још пре двадесет година. Ибрахим-Хасан-бејов харем

[1] Добро дошле.
[2] Боље вас нашле.
[3] Собу за јашмаке.
[4] Не буди урока.
[5] Хвала Богу.

дошао је у госте Исмаил-Ахмед-бејову харему, из Старога Солуна у Нови Солун, од Алаџа-Имарета на Јалије, крај мора: да ту проведе мај.

Послужише их цигаром и кафом. И још по једанпут се поздравише, па почеше да се разговарају, полако, „господски“... Старичине унуке, од једног сина и од другог, две младе, врло лепе девојке, значајно се погледаше и осмехнуше, и упитавши бабу да ли јој нису што потребне, изиђоше и одоше у једну собу окренуту мору, с мало отвореним шалонама, па брзо прећоше у другу из баште, где бејаше много прозора, и сви широм отворени. Да је ово девојачка соба, види се по силном мирису и по многим инструментима за свирање; да је ово соба савремене муслиманке, *нове*, како те савремене, француске васпитанице, себе зову, види се по свакојаким ситницама, по клавиру, по столу за писање и по полицама с француским и енглеским књигама.

Седоше, обе у једну наслоњачу, загрлише се и почеше да се разговарају, француски. Гошћа се жалила како јој је отац љут, како се врло бојала да их неће пустити да проведу мај на Јалијама; хвалила се *неном*[1]; говорила је како њена мајка и сад као увек само *пеки*[2], како по њиховој кући по вас драги дан *пеки*, само да је мир.

— Ја свирам у пијано и мислим на Мадмоазел. О, ако се не врати! Шта ћу ја јадна сама? Кажи, душо Мерсије? упита гошћа.

— Шта ћеш? Да се удаш, срце Емир, одговори домаћица.

— *Quelle idée!* узвикну она. За кога?

— За старотурчина, одговори Мерсије узбиљивши се.

— У гору и камен! рече гошћа уплашено и скочи. Напослетку, ја сам још млада, душо Мерсије.

[1] Баба.
[2] Добро.

— *Don't speak so foolishly!*[1] узвикну Мерсије озбиљно и имитујући потпуно њину енглеску учитељицу, да гошћу насмеје.

— *Don't speak so foolishly!* понови домаћица а гошћа се зацени од смеха гледајући је у њене стиснуте вилице.

— *O yes! It's stupid!*[2] Млада, а напунила осамнаест година! И ја. Обе смо већ зреле девојке, јер смо Азијатке.

Гошћа престаде да се смеје и рече:

— Ми смо *нове*, а оне су Европљанке, Францускиње. Шта ми имамо азијатско? Ни говор, ни хаљине, чак ни ход, чак ни покрете.

— Чак ни мисли, чак ни осећања, је ли, Емир?

— И то не, заврши гошћа па опет седе у наслоњачу, загрли се са сестром од стрица и удесише, врло тихо, једну сентименталну и монотону турску песмицу, па се засмејаше што певају турски, и запалише по цигару, извише мало врат и почеше с много емоције: „*Come! O, come, my life's delight!*“[3] Наједанпут, домаћица прекиде песму и рече:

— Збиља! је ли се ханум-јенђе[4] помирила с Мондије-ханумом?

А гошћа се наљути, извуче се из сестрина загрљаја и рече:

— Нећу више с тобом. *Суш-ана!*[5] моја слатка *суша* како лепо име има, а пакосне хануме дадоше јој надимак. Па и ти, Мерсије; нисам знала да си пакосна.

— *Well!*[6] Је ли се ханум-јенђе помирила с Нурије-ханумом?

— Није, и неће! Један капиџик од целог комшилука, па и он затворен. Кад год у њ погледам, ја заплачем.

[1] Не говори тако лудо.
[2] Да, то је глупо.
[3] Дођи! О, дођи, мога живота милино.
[4] Госпођа стрина.
[5] Мајка по млеку.
[6] Добро.

Мерсије изненада пређе на нешто сасвим друго. То је био њен обичај. Сувише жива, она није могла да се задржава дуго на једном предмету.

— Јуче сам видела Жути Врскапут... Сретосмо се, он ми се загледа у очи, ја се спотакох.

— Да се мени загледа у очи мушко, ја бих пала. А женско, жена, мени је пријатно... Волела бих да знам тога твога Жутог.

— Јуче је био у црном капуту, али он је мени Жути Врскапут, као и онај други Браон Фес, као и онај трећи К—К.

— Ко ти је тај?! Тога ниси помињала! упита Емир врло радосно.

— Један младотурчин. Дошао са школовања у Паризу.

— Па где си га ти видела по Богу? упита гошћа још радозналије.

— У кући, у соби... Седела сам с њим, код његове тетке.

— Ти!

— Ја... Ја.

— С мушким!!

— *О, yes!*[1] Али шалу на страну, умало не умрех, испрва, а после... ослободих се, и не допаде ми се: француски говори, тврдо изговара *que*... А уображен!! Буни се што сам покрила главу и што не умем с мушким да говорим. „*Quelle honte! Quelle honte!*“[2] узвикује тако надувено. Уображен. Његова тетка прича му да Емине-Семије-ханум хоће да се развијемо, он то одобрава и на сва уста грди наше обичаје и друштво.

— Мерсије, ја не бих могла с човеком! А замисли европске балове. Загрљена с човеком... игра! И како европска жена гледа кад јој муж игра с туђом женом?! Читам, слушам то као бајку „Царев син заљубио се у слушкињу“. Али ово ми и није чудновато. И сад нам се везирови синови заљубљују у

[1] Да.
[2] Каква срамота! Каква срамота!

робиње и узимају их за жене. Ти си много слободнија од мене. Теби отац не брани да носиш *јелдрме* и *башјорти,* то што мој отац зове „европски огртач за прашину и европска махрама за позориште“.

— Зацело, Емир јагње, ти си завијена као Арнаутка и не смеш пешке одавде донде.

— Моја несрећа!... А то... што си седела с мушким, смем ли да кажем неком? упита Фатма.

— Смеш *само* нашој другарици Ариф-тејзи[1]. Њено име као да је за њу измишљено, јер она је *ариф*[2].

— Слатка моја Ариф-тејзе! рече гошћа нежно. Пакосне хануме кажу: „Женски Хилми-Паша. Он изводи реформу у држави, она у друштву“. И грде је због Францускиње. „Пофранцузила се!“ Али, голо дрво нико не погледа, на лиснато бацају очи, на родно камење.

Мерсије ућута и замисли се. Емир је држала да она мисли о Ариф-тејзи, али Мерсије узвикну:

— Ах! шешир! Кад би дошао дан да метнем на главу шешир, ја бих скакала од среће, јагње Емир.

— А ја бих, душо Мерсије, полудела од радости.

И мада су говориле француски, тргоше се и ућуташе, кад у собу уђоше две робиње.

Обе су врло лепе. Домаћица се зове Зехра-Мерсије а гошћа Емир-Фатма. Једна Туркиња овако их је описала. „Обе су високе као селвије, и танке да би их могле обухватити и оне женске руке што се занимају само везом; у обе су очи као бадем, само у ове с Јалије плаве, а у оне од Алаца-Имарета црне; од њиног погледа човек се опија као од вина с бенђелуком; у повијама имају *елиф* (а) као црном бојом направљено; у Мерсије коса као поморанџина кора, у Емире као од печеног кестена љуска, и сјајна као зрела маслинка. Мерсије

[1] Тетка, материна сестра.
[2] Разумна.

има мало повећа уста, Емир као саказ-кутију[1] од љуске орахове превучене црвеним атлазом; у обе подвољак округао па као незагризена јабука; у обе грло као неоткинут крин, а Емир-Фатми је на грлу, мало у лево, младеж као најситније зрнце пржене мока кафе. Па какве су њене руке, њене ноге! Емир-Фатма има једнога белог гаћастог голуба, кога из скута храни, па као тога голуба крила, такве су њене руке. Мерсије иде мало потешко, а Емир као да не стаје на земљу, и извија се као змијица: и има глас као *неј* то јест дервишку свирку у текијама: тај глас подиже човека, узноси га на небо и преводи преко *срата*, (моста од длаке). Да је неко праведан као дете, огрешио би се кад би погледао у лице, или у око, у уста, у подвољак, у грло, у руку, у ногу, нарочито у танку половину — Емир-Фатму.“ Оне су то описивање чуле и наљутиле се. Оне би воледе да их описују као Французи своје јунакиње из романа. Оне живе у Турској, а сањају о Француској. Сваки дан читају нешто ново и чезну за тим туђим, непознатим, далеким светом.

Пошто су се паразговарале, свирале су симфоније и плакале; а после су, са сузним очима, читале из романа̂ поједина места и, црвенећи, криле лице на грудима једна другој. И шта је то што их толико растужује и узбуђује? — Љубав. „Ја сам се могла заљубљивати у муслиманке, док се нисам заљубила у Францускињу,“ рече Емир. И помињаху предмете своје љубави — жене! Као пансионаткиње што се заљубљују у калуђерице, тако и ове, док су врло младе, у своје учитељице, ако их имају, или у пријатељице својих рођака... Само ове, немајући додира с људима, продужују то и доцније. Емир се бејаше заљубила у једну младу Парижанку, пријатељицу своје гувернанте, која им често долажаше. Седећи према њој и гледајући њену тоалету, нарочито њен шешир, њено европ-

[1] *Саказ-кутија* — кутијица за *саказ*, то јест смолу из мастикова дрвета, коју турске жене жваћу.

ско држање, слушајући њен говор, не шта говори већ како говори, француски, опијаше се и сањаше чудновате снове: да је човек, муж тē њој миле странкиње. А пошто гошћа отиде, она гледа да остане у соби сама, да мирише јастук на који се та страна жена наслањала, и који је мирисао на хелиотроп... Кад би после овога изишла пред матер и бабу, црвенела би од стида и крила очи. Весела девојчица промени се, уозбиљи се, и сваки час беше врло замишљена. То опази њена мајка и као права Туркиња сети се шта је, те једнога дана замоли ту страну жену да им више не долази, пошто дође и каже да мора да путује, с мужем, инжињером, чак у Каиро. Она се није устезала да каже странкињи због чега не треба да им долази. Овој бејаше жао, али ипак дође „да им каже збогом". При растанку, она страсно пољуби лепу заљубљену турску девојчицу, пољуби је у оба ока и у уста. Од пољупца у уста, Емир се изгуби и заплака, гласно, као кад је била мала, а „последње збогом" обори је у постељу. Мајка јој се уплаши те је онако болесну одведе у Скопље, да се међу непознатим и веселим харемима разгали. Кад се отуд, после неколико месеца, врати, она не бејаше тужна, али не бејаше ни весела, јер турско друштво је више не занимаше, а њихова кућа чињаше јој се празна. „Како ћемо овако саме, нене?" упита бабу; а она јој нежно одговори: „Фатма, чедо, па нас никад није било више: сви смо, Богу хвала, живи." Она се тиже: сви њени ту су, а њој се ипак чини да нема некога који је испуњавао ову кућу.

Данас помиње Парижанку више но обично „отуд што мирише јасмин".

— И онда је било пролеће, и јасмин просто гуши. На њу ме подсећа, увек, и дување ветра, и реч récompense. „*Est-ce la récompense, mon enfant?*"[1] упитала ме је кад ми је једанпут наместила витице а ја се изгубила и пољубила је. „То ће те подсећати на њу,

[1] Је ли то награда, дете моје?

док се не заљубиш у човека.“ — Кад би тај човек био Француз, ја бих се у њега заљубила. Али где да нађем човека? У кући затворена, на улици у затвореним колима. Видим по некога кроз решетке, кроз колске прозоре, али то није ништа. Понекад ми дође да поломим решетке... Тако ми дође, али ми се још никад није подигла рука... Мерсије, мој муж мора свирати у пијано, знати енглески и говорити француски као Мадам. Ја с таквим мужем не бих волела да живим овде, те бих молила Бога да нешто скриви и да га прогнају: да с њим идем у свет, у Париз. Ах, Париз!... Ми овде не живимо, већ животаримо. „Живот вам је анималан,“ каже Мадмоазел. „Једете, пијете, спавате“... Шта је живот и његова борба, ми не знамо, Мерсије. Нама је све готово, и ми смо несрећне.

— Кад се понекад размислим како живимо... рече Мерсије.

— Дође ти да се убијеш, је ли, душо? Кад ништа не мислим ја сам весела: певам, свирам, читам. Нене ме зове кумријом, зато што јој певам. Размисли, сестро. Кад се удамо: муж, деца, данас на Јалијама, сутра на Молосу — колима. Оне нижег сталежа боље пролазе, њих је увек пуна чаршија. А *Донме*[1]? Колико сам пута зажалила што нисам Донме, Бог нек ми опрости, те да идем готово развијена, да сам по ваздан у чаршији, да пред вече седим крај широм отворена прозора, да се загледам у очи женама и људима. Ја мислим да се Донмама чак јављају људи, кад их сретну на улици и познаду их. А како да их не познаду кад су скоро развијене! Ја просто обожавам Донме, зато што су смеле. Зар то није смелост бити муслиманка и ићи развијена кроз град где има муслимана као што је мој отац? На њиним свадбама међу њима се прошетају и људи, а оне, по неке, метну на главу — цепну марамицу. Једне су сасвим гологлаве. О, што нисмо као неке наше дру-

[1] Истурчене Јевреје.

гарице што знају само турски и за свашта вичу *кисмет*[1]*?!* О јадне ми ако нас удаду за неке свршене правнике у кафеним кафтанима и белим чалмама, па ми да им се обучемо, а они, кад из чаршије дођу, да нас и не погледају, и ако смо се за њих обукле, већ прво да узму абдест и да кланјају, па тад, с бројаницама, да седну у једном ћошету. Сестро, пре бих скочила у море него што бих се за таквог удала. Шта би ме се тицало куда ће ми отићи душа? А ко зна да ли и има *онога* света? Ја памтим шта је говорила Мадам. Свет, Мерсије, то је за мене нешто далеко као небо, тај свет који сам из књига познала и о коме ми је толико причала Мадмоазел и Мадам. О томе свету сањам и ако његову даљину не могу да појмим. Па они дивни градови, на сликама! Али ја чак и Солун не познајем, и ако сам се у њему родила и одрасла.

Заћута, и пођоше јој сузе.

— Што плачеш, око моје? Шта ја више знам? Истина, смем да идем пешке, смем да обучем јелдрме и да на главу метнем башјорти. Али, шта је то?

Уместо да јој нешто одговори, Фатма се приљуби уз њу. Обе се замислише. Дубоке Емир-Фатмине очи приковаше се за једну тачку на зиду, где без сумње она виде тај туђи свет, свет ван Солуна, далеки Париз, где се родила Мадмоазел, и Мадам...

Овакви разговори и њима слични понављали су се сваки дан, кад су биле саме. Али, кад су биле саме? И ноћу и дању гости. Ноћу Туркиње, дању странкиње. Јер нема ваљда ниједне странкиње која дође у Турску, нарочито у њене веће градове, да не гледа, на сваки начин, да уђе у хареме... А стране путнице уводиле су у хареме странкиње што у Солуну живе. Прво су их водиле Емир-Фатминој Ариф-тејзи, па после другим ханумама за које су знале да воле Европу. Кад год

[1] Судбина.

су хтеле да покажу путницама какву велику турску кућу, странкиње су их водиле Исмаил-Ахмед-бејову конаку. Он је диван, а и на дивном месту крај мора. И тако Емир-Фатми за читави месец дана чинило се као да није у Солуну. Данас Енглескиње, сутра Францускиње, прексутра Немице. И девојке су се осећале срећне што су са сваком могле говорити њеним матерњим језиком. Путнице су бивале изненађене што су у „земљи незнања“ нашле толико „знања“, а странкиње које су их доводиле у ову кућу, објашњавале су им да је и Солун, као и Цариград, варош не само космополита већ и полиглота. Једнога дана Ариф-тејзине пријатељице доведоше им једну младу и врло лепу Рускињу. Фатма никад дотле није била видела жену из народа који оне чак и у својим песмама помињу и који познаје као и друге народе — из романа, и сад се занесе умиљатошћу ове лепе жене која је пољуби у уста као да се с њом бог зна откад познаје. Пољуби је као Мадам! И читава два дана бејаше страшно расејана, седаше у наслоњачу где је седела ова путница и мирисаше наслон где се осећао некакав фини парфим. „Изветрило је,“ рече јој трећег дана Мерсије, а она се застиде што је „ухваћена у тајни“. „Ти си се понова заљубила, и то опет у жену! Само не знам откуд у жену Москова, којима ми плашимо децу? Ко воли сунчеву светлост, не мари за месечеву.“ Емир-Фатми се учини да јој сестра завиди на срећи, па јој би непријатно... Неколико пута, нарочито у вече, кад се море на месечини бели као какво снежно поље, оне су из његових дубина чуле „некакав говор“. Оне нису знале да је то био говор водâ. Оне су га слушале с необичним усхићењем једанпут кад су ишле каиком према Олимпу, који им се чинио као облак изнишао из мора, и кад су на таласима гледале „котрљање звезда“... Двапут су ишле на мали Кара-Бурну на затвореним колима; а једанпут су се шетале до Виле Алатини пешке. Емир-Фатма је била у Мер-

сијином чаршафу, да је не би познао отац, ако би је случајно срео.

Једно предвече, мајке им не беху код куће, а оне изиђоше на балкон окренут мору. Њу је Мерсије обукла у своје ружичасто јелдрме и пребацила јој преко косе бели башјорти; а она, наслоњена на ограду, гледаше се у једном малом огледалу: како јој лепо стоји башјорти! И кад би смела од оца, она би га увек носила. Али младеж на грлу, елиф између обрва, састављене обрве, све што толико воле старотуркиње, она је страшно мрзела. „Кад бих могла да ишчупам младеж и елиф“, рече гледајући се у огледалу, и повуче танки башјорти да сакрије то што мрзи. Мерсије се насмеја и отрча у кућу, јер је одзва једна робиња. Наједанпут, она испусти огледало, јер јој се учини као да је на лађи. Конак је ушао далеко у море и чинио се као лађа. Фатма се радовала, чинило јој се да некуд путује, и ако море, нејежено као пред грозницу, негде као да је посуто златом а негде крвљу, није покретало ову лађу. Путује у Каиро... „Али зар се Мадам сећа онога турскога детета?“ Загледа се у далеки Олимп, у пут покрај њега којим лађе иду у Анадолију... „Тим путем је отишла Мадам“. Пета година, а њој се учини као да је јуче било. Гледа у тај „водени пут“, а сузе јој клизе низ лице. Кад би то видела Мерсије, смејала би се. Али наједанпут, она се ућута... загледа се у један каик, који се с разапетим једрима указа отуд, од онога „воденога пута“. Из далека јој се учини црн, после сив, а најпосле, кад се сасвим приближи, виде да је бео; једра су му личила на крила каквога огромнога лабуда. „*Come! O, come, my life's delight*“, невушила је своју омиљену песмицу, а каик јој се приближавао као на ветровима...

Цариградски каици лепши су од венецијанских гондола, то јест пријатнији су за око, весели су, јер су бели, ишарани разним живим бојама, а седишта су им обично црвена, једра бела. И овај каик у који се загледа Емир-Фатма био је као цариград-

ски и имао је два веслара, једнога црнога старца и једнога белога младића. Око младића, на седишту, било је пуно ружа... И наједанпут, канк стаде, младић остави весла и узе *ут*[1]. Она је мислила да хоће да свира; али, он диже очи, погледа у њу, и кад им се погледи сусретоше, устаде, јави јој се поклонив јој се и скинув фес... Да се Туркињи јави човек! Можда је странац, па не зна њихове обичаје, а метнуо фес да мисле да је Турчин. То у Турској врло често бива. У Цариграду, да би се шетали *слободно* на Слатким Водама, и другим шеталиштима, и гледали се с турским женама, странци мећу на главу фес. То је Фатма знала. Поздрав од човека њу просто избезуми те климну главом, одговори му као Мадмоазел или Мадам, и задрхтавши целим телом, дође јој да викне па да побегне, али не могаде, не понесоше је ноге... Али кад јој се он загледа у очи, она не помисли да бежи, и не окрену главу, чак ни очи. Да ју је видела Мерсије кад је одговорила човеку на поздрав, узвикнула би престрављено: „Ти си полудела!“ а за гледање. ништа јој не би рекла, јер то је њихов обичај. И ако млада, Емир се са стотину жена овако погледала, и увек јој је било пријатно. И сад је обузе једна неисказано пријатна топлина и радост.. Али наједанпут, њој се учини да хоће да се онесвести, те затвори очи и повуче на лице башјорти. Видев то, младић узе пуну шаку ружа и баци их њој у лице, али оне попадаше у море... Побојав се да га неко из конака није видео, одмах узе весла и похита према малом Кара-Бурну, а за каиком остајаше сасвим бео млаз, као да се просипало млеко.

„Лепота! Мушко! По Богу, да ли је Француз?!“ Ако је Француз, зар она да промени веру?... О, кад би био Турчин, Цариграђанин, цариградски оџаковић! И кад би био богат! Јер њен отац тражи зета из добре куће, од великог рода, и богата...

[1] Лаута.

Он је млад, леп, отмен, али она га воли што јој се јавио, и ако је не познаје. Напослетку, да јој се јавио неко кога она познаје, она би се нашла увређена, знала би да то чини из непристојности, „да се око ње дира“.. А за овога... она би се удала, и зна да би била срећна. Да јој је неко рекао да мало тражи од онога с ким треба век да векује, она би се зачудила и узвикнула: „Како мало! Јавио се мени робиња као слободној, и још, јавио ми се европски: поклонио ми се и скинуо капу...“

У првом узбуђењу и радости, она полете у кућу да каже Мерсији; њене атласке на врх прстију папучице смакоше јој се, а она их не узе, већ потрча у чарапама по кући: тражи Мерсију. Казаће јој што се гледала с човеком; а што јој се јавио, нарочито што му је одговорила, криће од свакога на свету, чак и од Ариф-тејзе. „Мерсије-ханум је у мусафир-одаји, с гостима,“ рече једна робиња, а њој дође криво, и живо се окрете и опет оде на балкон. Очи јој одлетеше према малом Кара-Бурну: какк јој сад личаше на орла што у лету сече крилима море, а доцније на ласту... Она уздахну, и хтеде да се насмеје, али се неисказано разнежи и заплака.

Запад је био као у крви, а и по једном делу мора чинило се као да је просута крв, над којом су летели бели галеби, вичући као да су осећали њен мирис; месец је изгрејавао из једнога малога црног облака и био је сасвим бео; а море, у вечитом покрету и свако предвече немирно, ударало је снажно и ритмично у обалу, у зидове толиких лепих кућа и конака; са њега се, као увек у ово доба, дизао влажан, слан мирис, и био је тежак, непријатан, јер је мирисао на рибу; али час-по, на махове, кад би духнуо западни ветрић, осетио би се мирис ружа, нарочито лудо исцветалог јасмина, по чијим су неисказано великим жбуновима певали славуји. Као да се било гдегод у шуми: толико је много славуја. У овим тренутцима Емир-Фатма као да није

имала физичких очију и ушију, чула. Она је сва била обузета мишљу на непозната младића; али, као добра мухамеданка, трже се кад чу мујезина са минара једне оближње џамије. Вече, а она је напољу, готово на улици. Ушавши у кућу необично брзо, натрча на Мерсију. „Хуот! Хуот! Хуот!“[1] узвикиваше несташна Мерсије исто као њена енглеска учитељица, и ухвати Фатму. Али Фатма, промени се. Она ништа не каза Мерсији, не само сестри од стрица, већ и другарици; паде у једну наслоњачу и дубоко уздахну. Мерсије се зачуди и викну, пошто се уозбиљи и погледа у небо:

— *Je suis une vraie croyante et je jure devant Dieu que ma cousine est amoureuse de la belle Russe.*[2]

Фатми дође смешно, али се не насмеја.

— Трећи пољубац у уста биће од Енглескиње. Оне, хладне, слободно се љубе...

„Трећи пољубац од *њега*,“ хтеде она рећи, али не рече. У њој, француској васпитаници, пробуди се оријенталка, неискрена и неповерљива, што осим Богу не верује више ником. Мерсије опази њену промену, нерасположење, па хтеде да је насмеје, те је штипкаше за образе и падаше на њу; а она се бранаше, испрва молећи, после љутито. „*Sois raisonnable*!“[3] говораше. И најзад узвикну: „*Laisse moi tranquille*!“[4] па заплака. „Да, теби је до шале; није ти жао што кроз два дана идем.“ Мерсије се растужи, и седе до ње. У овој тузи, она заусти да каже сестри, па се уздржа. „Смејаће ми се.“ Наће разлог да би себе извинила што је неповерљива.

Прођоше и та два дана, сврши се мај; Ибрахим-Хасан-бејов харем врати се у Стари Солун. Кола су милела балансујући по страшно неравној

[1] „*What*! *What*! *What*!“ То јест: „Шта! Шта! Шта!“

[2] Ја сам правоверна и заклињем се пред Богом да је моја сестра од стрица заљубљена у лепу Рускињу!

[3] Буди паметна!

[4] Остави ме на миру!

калдрми, а кочијаш је затезао вођице танконогим вранцима да високо дигну главу и каткад их је ошинуо бичем да подигравају, и скретао је из кратких, врло уских уличица у дугачке и страшно криве улице, пролазећи кроз метеж, кроз гомиле људи у црвеним фесовима и зеленим и белим турбанима и буљуке жена у разнобојним чаршафима, и где је било водоноша с ћугумима, слушкиња с ћувечима, трговаца с товарним магарцима, продавачица с чевретима[1] и кесама, Арнаута у новим ћулавима и Туркиња у отрцаним ферецама, дечака у скерлетним хаљинама и старих просјака у сивим ритама. Дерњава продаваца заглушивала је уши. Одавно је прошао Касумију и Алаца-Имарет с конаком свога господара, а он тера и даље, да сав свет по хиљадити пут види Ибрахим-Хасан-бејова дивна кола и коње с богатом оправом, а да му опет не види харем. Попушта вођице и пење се уз брдо, затеже их и скреће у попречне улице, тера све ходом поред кућа са софама, терасама и *кафезима* (решеткама на прозорима), негде густим, негде проређеним, поломљеним, поред чатрља с високим оградним зидовима, негде белим као од платна, над којима се у небо дижу црни кипариси и олеандри пуни црвенога цвета; овде се појави хамам покривен маховином као ћилимом, онде се укаже текија опкољена гробовима као стадима, и мало па кафана под широколистим дудовима, и одмах гробље зарасло у коров. Кад се попе на највиши врх града, што личи на последњи ред ложа каквога амфитеатра, заустави кола да хануме виде једну слику коју често гледају а увек се њом усхићују као да су је први пут виделе. Оне се збише уз прозор и не погледаше у велико напуштено гробље које их је окружавало, него у даљину... Каква живописна слика! Од Солунског залива им се учини широко поље покривено снегом, а од кућа и џамија велика шарена

[1] *Чевре* — рубац везен срмом или телом.

шума. „Откуд да се вода бели усред бела дана, кад се сунце чини као какав огроман пожар!“ рече Фатмина мајка, гледајући у залив преко белих минара и црвених кровова. Кола су стајала дуго усред гробља, на једном прашњивом кратком путу; а хануме су отварале прозор и истицале Фатмину лепу главу да је омилује ветрић, који се дизао из корова по гробовима с оборeним гробовским камењем.

Кад пођоше натраг низ стрме улице, вранци посртаху, јер им толико беху олабављене вођице. Најпосле кола стадоше пред једном великом двоспратном кућом са софама, ћошкама, терасама и баба-фингама (собама на тавану), и црни дилавер у рединготу, крутој огрлици и фесу, скочи те отвори вратаоца, па окрете леђа и опружи мишицу... Емир-Фатма баци поглед с неким чудним осећањем у прозоре с решеткама, и први пут у животу: кућа њена родитеља учини јој се као хапсана. Крај мора, крај отворених шалона и прозора била је месец дана. А сад, да се затвори. И чисто са страхом погледа у две тешке велике капије са звекирима и халкама споља, с мандалима изнутра, у грдно висок оградни зид. И она ће ту, иза тих густих решетака и високог зида да вене без сунца и ваздуха. Она нема право ни на сунце и ваздух! И учини јој се да досад на то никад није помислила, па пошто се велика капија отвори, она потрча, гурну средњу: хоће да протестује, да виче. Ах! у башти чак турско цвеће *ариф-лен зариф*... Пред харемским вратима четири велика лимуна, под прозором њене девојачке собе један кипарис; и он је подсети на смрт, а у гробљу, малочас, смрти се није сетила! Скрену сузне очи у нарове: много родили... У коначкој авлији је чесма, а у харемској шадрван: ханумама „на увесељење“, као да мртве ствари могу да веселе. Али ово нису мртве ствари, ово су живе: шадрван, лимуни, кипарис. Обучен је у црно за њеном слободом. Он стражари под њеним прозором. И зар она зна шта је то слобода?.. И пошто обу папуче „за по кући“, оде уз степенице брзо као да бежи од

туге која је наједанпут обузе. Али не побеже; туга уђе с њом у кућу с турским намештајем, и где је мошус просто гушно. У стакленој софи погледа у стихове из корана. У својој соби омилова погледом свој пијано, своју библиотеку, кревете, слике европских градова; а кад, преко кровова, црвених између зеленила, виде бео залив, тренутно се разгали, док јој не одоше очи у небо као комад плаве свиле. Из очеве куће она га никад целог не види. „Бог је створио небо за свакога, само не за турске жене.“ И понова се буни; али против кога, то не зна... Виде појас њихове баште и дворишта — оградни зид, покривен лозом и бршљаном, и пред духовне очи изиђе јој цела слика харемског живота, и на тој слици не нађе ниједне живе и светле боје... Виде један капицик, један једини од целог комшилука, па и он обрастао у исцветали јасмин. „О моја слатка сута! Пошто тејзе није у Солуну, ја бих сути *све* казала. Али моја мајка не говори с њом!“ То *све* било је непознати младић и његов поздрав.

У конаку су људи: њен отац, слуге, кочијаш, роб дилавер, а у харему жене: њена баба, мајка, она, слушкиња, робиња њена другарица. А врата што везују харем с конаком закључана су кад год отац није код куће! Ту јој би врло тешко те седе и зарони главу у јастук. Виде оца: висок, врло црномањаст, увек намргођен, обучен европски а у фесу. И зашто је обукао те хаљине, европске, кад мрзи Европу? Он много држи на своје име, и поноси се богатством. Дигне главу, па ногу пред ногу, и због тога су га прозвали *Бујукбурунли*, то јест носоња, што ће рећи охол. Па како је љут, и љуборман! Жена кад хоће да иде у комшилук, пита га: „Имам ли допуст, беј-ефенди?“ Напослетку, он ништа не ради преко закона; у Корану стоји: муж је за жену одговоран. Он поређује жену с мачком: кад се највише умиљава — огребе. Тешко њој ако је удаду за старотурчина! А њеној мајци је лако: она за друкчије не зна, и ништа није учила, није читала, никуд се није макла. Нарав је при-

мила од мужа, јер му је дошла млада: хвали се родом, поноси се богатством. „Бог је богат, децо,“ вели стара, али то не помаже. Фатмину оцу је мило кад се каже да је на тој и тој свадби најбогатије био обучен његов харем. Али, да ли он даје сиротињи, кћи му то не зна. Ако се у кући деси нешто што се њима чини да их понижава, обоје страшно вичу. Мајка јој је охола, зла, али је честита. А „слатка“ нене! Она је учила, свршила је медресу као мушко; чита персиски и арапски; учена је и паметна као Ајше-Садика, друга жена Мухамедова, као Фатма-Зехра, кћи њихова пророка. И нене је путовала: прошла је сву турску царевину, живела је међу Арапима, дружила се с цариградским највећим харемима Отац јој је рођен у Цариграду, тамо је одрастао, школовао се, оженио се, и дошао у Солун да наследи стричево имање. Њега је васпитавала његова нене, њу њена... Њена нене неговала јој душу као нежну биљку, учила ју је да Бога воли и да га се боји, да сажаљева, да буде скромна, да не мрзи, да не оговара, да се сећа да је овај живот пролазан, да не смеће с ума дан кад се свила и кадифа замењује с неколико аршина памучна платна, да чешће помишља на Страшни Суд, да тврдо верује да човека у животу сналази само оно што му је писано кад се родио. „К'смет![1] кажи у злу, па ћеш га лакше поднети.“ Али њу је васпитавала још и њена гувернанта, Францускиња. Кад им је дошла, њој је тада било тек пет година. Отац мрзи Европу а у кућу узима Европљанку: да му кћи не би остала за пашинским кћерима, јер оне имају гувернанте. Она је дакле одрасла не само поред Туркиње него и поред Францускиње; нене јој тумачи Коран и говори о светости затвора[2]; Госпођица јој чита романе и описује чари слободе, и у њено меко женско срце утискују се две неприне речи, двеста Госпођичиних. Кад се чује какав *дестан*[3] азиски,

[1] Судбина.
[2] Харем.
[3] Романса,

она остаје хладна; кад одјекне каква европска арија, она добија крила и у духу лети по непознатим световима, заносећи се животом који познаје из француских романа. Она је Туркиња, сентиментална, страсна и способна за најчудноватија маштања. Растужена, она замисли лице Госпођичино од своје руке, па је пољуби. И друге своје учитељице (Туркињу за турски, Гркињу за грчки и Енглескињу за немачки и енглески) она је волела, али као Францускињу — никад. О, она бела Енглескиња што се зове Госпођица Црна *(Miss Black)*, што је учила и певању! И наштa јој свирање и певање? Да весели жене по харемима, као чочек!

„Одакле је *он?*“ прошапта па баци очи кроз прозор. Виде сав залив, а небо као комад плаве свиле. Кад би нешто имао крила, па да полети, да га под небом види! Али и тада би јој викнули родитељи: „Завиј се, несрећна кћери, ено човека!“ Јер дању, у време молитве, не дају јој да седи у башти развијена, да је не види мујезин.

Просноце јој помиње нене, не родитељи. Отац се разговара с ћерком као с каквим старим дервишем. Родитељи свога детета не познају, јер она их се боји, па им је неискрена. Она не зна да ли је родитељи воле, јер јој своје милоште не показаше. Дете не дознаде очеве нежности, да се не размази — једиче... Понекад, он се сувише разнежи, и рекао би јој коју „слатку“ реч, па се трза, јер „то човеку не доликује“, чак ни кад је отац. „Покојна моја нене бејаше мирна, и све невесела: Фатма ми је на њу.“ Жене, слушајући то, смеју се, што лаже. Оне не знају да он истину говори, јер она се пред њим претвара... Она је жива и весела, и зато је сви воле. Она је онаква каква је пред Мерсијом и Ариф-тејзом, сестром од тетке њене матере, двапут њених година, а с којом се разговара као с другарицом. Још пре неколико година с њом се могло разговарати као са зрелом женом; све је разумела, свачији је бол појмила, од нене је научила да размишља, од Госпођице да ради. Го-

спољица је сваком казивала, да јој је мала и мила ученица и васпитаница врло, врло интелигентна, и да често, кад што рече, не верује да је њено, већ да је то од некога чула или негде прочитала.

Њен отац мрзи Европу а воли што му кћи зна европске језике и што свира на клавиру. „Мајчице, да сам дао још пет, десет пута за Фатмино учење, па не бих жалио: волим што ми је кћи образована.“ — „И ја, сине, волим, али се и бојим. Да је било једно или друго, никако обоје. Коран и романи, решетке и европско учење, мени се чини, сине, не иде. Аллах нека нам умудри Фатму.“

Сви је зову „Емир“, а нене и родитељи „Фатма“, јер то је име кћери њихова пророка.

II

Како се изненади Ђулренги, робиња, кад уђе у софу и затече девојку с чаршафом.

— Ааа! А што се ниси развила, што плачеш, *кјучук-ханум*[1]?

— Ћути, Ђулренги, да не чују... Жао ми је Мерсије, рече и скочи, скиде чаршаф и пече, обриса очи, изиђе: отац јој долази из чаршије.

— Добро дошле! Добро дошле! изусти он готово спонтано и пружи руку Фатми. Пошто му она метну чело и уста на руку, он хтеде да је омилује, па се тврже и брзо приђе мајци:

— Добро дошла, мајчице! узвикну весело и узе јој мршаву, смежурану руку, јако притисну на њу своје чело, па је подиже на своје теме; она га привуче к себи, омириса му лице муцајући:

— Боље те нашла, сине! па брзо додаде: — А зар тако, сине?! Ти не мариш за нас. Сви смо те изгледали, и брат ти, и снаха, и синовица, сви ми, а ти, никако не дође.

— На Јалије, мајчице, не волим, ја сам сто пута казао: тамо су шалоне, балкони, јелдрма, башјорти, алафранга... Па се окрете жени: — Добро дошла, ханум!

Она му брзо приђе, притисну му на руку усне и чело и тихо рече:

— Боље те нашла, бај-ефенди!

После ово неколико речи, он уђе у собу те се пресвуче: панталоне и капут замени антеријом. Коса му црна као гар, антерија бела као снег; без појаса је, са широким скутовима као жена; чарапе

[1] Млада госпођа.

скинуо, бос је, у потпећеним сактијанским ципелама; на глави му веома мали и плитак бели ћулав. И пошто узе абдест, простреше му овчју кожу, да отклања вечерњу молитву. Мало, па и жене, све три у бело, све три скинуле чарапе... И стара са снахом отклања (а унука јој клања само о Рамазану, као све турске девојке и младе жене).

Насред великог отвореног предсобља, разастреше, на египатску асуру, бели чаршав *(софра-алти)*, да на њ падају мрве, и поређаше около шиљтета. Донесе се софра; они поседаше и почеше јести прстима, ћутећи. Робиња примаше јела од ашчике, служаше господара и госпође, и двораше их с новим јелом у руци. И за час, па сви скочише, на доксату опраше руке и уста; а кад се вратише, софра дигнута, „софра-алти“ покупљен. Поседаше по другим дебелим шиљтетима око зида, навалише се на јастуке, и мати и син узеше пити кафу уз дуван, (снаха пред свекрвом никад не пуши). И поче се разговор, затегнуто као међу туђинима. Фатма не седе, већ прође кроз предсобље бацајући погледе у широм отворене одаје с постељама под белим танким комарницима. За њу је постеља намештена насред софе, а за робињу код њених ногу; комарници су им били високи као шатори, а кроз танко платно лепо се виделе чисте постеље са шареним покривачима. Она је једва чекала да легне, па да мисли на *њега*, као до пре неколико вечери што је мислила на другога, на своје фиктивно драго. Пре но што се срела с Мадам, она је једнога „створила“, волела га, за њега се просила, удавала, он је изневеравао, она је била љубоморна, умирала од бола; па опет оживљавала, гледала његову кућу, која у Солуну не постоји, изговарала му име, које му је она дала, вијала га кроз кафез и кроз пробушен оградни зид, премирала од чежње за њим, састајали се код њене Ариф-тејзе, остајали сами, он ју је салетао пољупцима, и опет се за њ просила, удавала, она њему ни-

кад није била неверна, он њој често, једанпут се уверила, умрла од бола... А неко вече: родитељи је не даду њему, она тугује, бежи, лута с њим по свету, по Европи, срећна је. Доцније само Мадам. После и Мадам и он. Последње године готово само он, јер је време чинило своје, брисало је, полако, неосетно, оно што беше у њеном срцу дубоко урезано сусретом те туђе жене... Ово неколико вечери, тога фиктивног драгог нема: ишчезао је, да се никад више не појави...

Попи кафу и попуши цигару, обуче бели *геуелук*, то јест ноћну хаљину, сву у везу, повади игле из комарника, па се провуче, леже; робиња састави платна иглама.

— Аман, кјучук-ханум, шта ти је?! чу се тихо. Што ћутиш?

— Молим те, не дирај ме... спава ми се.

И робиња се свуче па леже.

Тишина, само се чује шадрван, шушти, пљушти као јесења киша. То пљуштање све више баца Фатму у сањарије; жмури а не спава, у мислима гледа море, каик, младића и његов поздрав, и онај дуги и дубоки поглед; по стоти пут се пита, одакле је, где је сада кад она мисли на њега, је ли у *Олимпос-Паласу* или *Хотелу д' Англетер*, осећа ли да она на њега мисли, или је се и не сећа: зар је он једну поздравио и тако је погледао? Па се покрије преко главе, да не чује пљуштање шадрвана и песму једног заосталог славуја, јер и једно и друго је растужује. А кад збаци покривач и осети ноћну свежину, мирис влажан од земље и лимунова, преноси се на Јалије, на балкон свога стрица. У зору јој се мујезиново позивање учинило као запевка; тако пријатан глас и арија, а тако тужно. Гугутке су залепршале крилима око отворених прозора и чуло се тихо и нежно: „гугу́-то“! И на мање осетљиво срце чудно утиче овај гугут у прозорје ранога лета. А онај заостали славуј опет пева. О, како је тужна та славујева песма у прозорје! И загука њен голуб: она му глас познаде.

Није га видела читав месец, и није га нахранила из скута, па сад, осетио је зацело да је она ту, па је буди. Али она је будна кад је све буди: тице, цвеће, воће; крај њена прозора смоква буди је, шушти, и час-по удари граном о отворено прозорско крило...

Кад је требала да устане, она савладана умором заспа, и спавала би до подне да је не пробуди један грлати симиција. С њом се пробуди и *оно* што је заспало кад и она. Шта је то? Сети се, и би јој веома тешко: плакала би на сав глас. Скочи, уми се, па цигару. Она је јутром тужна и кад нема узрока; али кад попуши цигару, или чим је запали и повуче један дим, разгаљује се. Данас не би тако. Кад оде у своју собу, она јој се учини пуста, празна, и ако је пуна: поред европских музичких инструмената, ту су њен ут и њени зилови; она је понекад и чочек... Она ништа не виде, већ се поклопи на кревет Госпођичин, на њено узглавље, и силно је пожеле, узе узглављу шаптати своју тајну, и учини јој се да је она чује, да је ту, осећа њен мирис с косе, с тела. Па се тиче: ње нема; а сад ће жене, хануме, из целог комшилука, на добродошлицу; рашчуло се да су се вратиле, па ће свакидашњи разговори, неискрено сажаљевање што их за толико нису виделе; а можда ће њу молити да им свира, да им пева... Како да пева кад јој срце плаче? Својим лукавим погледима ако опазе на њој промену, ако је питају: шта ти је? Шта да им одговори? Како да каже? Ако погоде? Ако чују? Од кога да чују кад само она зна... Ако дознаду па покваре? Шта да покваре? Шта има?... О, *много* има: муслиманска девојка примила је поздрав од човека, и одговорила му је: то је много; а што се онако с њим гледала... све се гледају: девојке, и жене што имају мужа. То гледање оне зову „разговор душâ“.

Да је старотуркиња, она би већ све испричала робињи; али је младотуркиња, *нова*. Седе да исприча хартији, да пише Госпођици. Али пре но што ће почети писмо, она одреши појас и расплете

косу; учини јој се да почиње нешто важно, да отвара некаква велика врата споља затворена катанцем, изнутра мандалом: кроз њих ће у живот, па гледа да на њој није ништа везано, сплетено.

Солун, 2 јуна 1905.

Врло драга госпођице,

У мени се пробудило оно што у Атале: ја сам нашла свога Кактаса. „Крај се од људи; а да се твоје очи не би среле с човековим очима, обарај их.“ Још како сам обукла чаршаф, овако су ме училе нене и мајка, и ако сам онда била дете, ви то знате, драга госпођице. Ја се никад нисам срела с човеком, па зато нисам имала потребе да очи обарам. Нисам до пре три дана; а пре три дана... и ја не оборих очи. Кад би ово чули моји! Ја не знам кога се више бојим. Нене највише; али не, ја се ње не бојим, већ ме срамота од ње: како ме је учила! Кад би дошао из Цариграда Мехмед-бај, ја бих га право у очи гледала, и с њим би се слободно разговарала, као с вама; али он, и ако млад, мени није човек, мушко, него брат: његова мајка и моја две су рођене сестре... Ви то знате, драга госпођице.

Пре неки дан сам видела човека чини ми се први пут у животу: моје очи среле су се с његовим... Како ми је било, да знате, не кад ме погледа, него кад ми се јави! У нас се воле по неколико година само гледањем, и то знате, драга госпођице.

А он скиде фес, па ми се поклони, и ја, несвесно, климнух главом, а срце ми толико залупа да излети, осетих га под грлом. Јадне, јадне ми!... А знате ли одакле сам га видела? С бај-ацова[1] балкона. То Мерсије не зна; нико, само Бог и ја, па и од Бога ме страх, да ме не прокаже.

Кад помислим да је *он* истински, није га створила фантазија младе турске девојке... Он истина живи, дише, ходи, говори, воли... О, само још да не воли! Ја, драга госпођице, волим једнога одавно, још како сам вам почела долазити јутром у постељу: млад, леп, мио; али томе сам човеку дала очи, уста, стас, узраст ја сама; ја сам га задахнула својом душом. А овоме је дао душу Бог. Ја сам онога гледала само умним очима; овога сам видела чулним, па га гледам умним, па ћу га опет гледати чулним, даће Бог!

Госпођице, то ваљда само ја, турска девојка, тица у кафезу, измислила сам драго, замишљала сам га. Ја, затворена, нисам могла виђати младиће, па... Али како сам видела овога, не мислим на онога. А пре, једва чекам да легнем, у вече, па и преко дан: зажмурим па покријем очи,

[1] Чика-бај.

гледам га и с њим се разговарам... Ви сте ме толико пута тргли из сањарија, зовући ме на час... Па кућа где нам је била, и каква! Час у Солуну, час у Европи, у Паризу, европски направљена и намештена. А како видех овога, ја онога заборавих, кућу разорих, то јест *уништих*. Ја се, драга госпођице, и сад сетих ваших предавања, *Стила*: нећу да употребим глагол *разорити* него *уништити*, пошто та кућа више не постоји, као Содом и Гомор, градови које је Бог у јарости уништио. Али ова кућа била је храм, где су гореле свеће, моја љубав, и измирна, моје... Ја не знам с чим да поредим измирну...

Бајрам није, а мени је Бајрам; наша ми се соба чини као џамија пуна кандила, од сваке књиге по једно кандило, и од других ствари. Ви сте ми предавали, да кад нам се тако чини, то је из нас самих. И до сада ја то нисам опазила; а сад видим да је све из мене; јер у мени је сад и светлости и топлоте. И некако ми је необично, некако свечано, некако велико, некако страшно, као да ћу да изиђем пред Бога. Јуче сам била тужна, па и синоћ, ноћас и јутрос; а гле сада! Ваљда што вама пишем или што о њему пишем. Ја сам и чула и читала шта је љубав. „Љубав је, кажу муслиманке, жена која никад не иде сама, него с другарицом, бледом девојком, расплетеном, обученом у црно — с Тугом.“ Ја сад у то не верујем, јер с мојом љубављу је румена девојка, лепо очешљана и закићена, сва у црвено: Радост.

Од јутрос сам учинила нешто што никад: задрмала сам решетке, трипут... О како су ми руке јаке, но ја ипак... Да сам ја јака, решетке би се поломиле, пале, и ја бих излетела као тица из кафеза; пошла бих да тражим младића што се мени робињи јави као слободној. Али куда бих? Једанпут излете из кафеза сутанина канарина, полете, јадна, према прозору, к светлости, врати се, удари крилима о зид, па у један кут одаје, па у други, и излете кроз прозор, паде на смокву пред кућом. На смокви је стајала за дуго, па кад чу наш ход, она се уплаши, прхну, и уместо да падне на врх смокве, она паде на најнижу грану. Мавиш и Памук, сутанине мачке, замаукаше и потрчаше смокви; она прхну и паде на траву. Мачке се са смокве смакоше, и хтедоше да је ухвате; али ми их претекосмо. Кад је ухватисмо, срце јој удараше као сатић. Јадна, јадна! Да не беше нас, њу би мачке појела. Да је умела говорити, зацело би нам рекла: „Вратите ме у затвор, јер ја *не умем* у слободу...“ Ето, драга госпођице, ја сам као та канарина. Могла бих у слободу, али како? С оним који зна шта је то слобода. Ја, госпођице, слободе не познајем, те бих у један кут, па у други... и не знам куда бих. Да ми неко каже да пођем Солуном сама, ја не бих смела, не бих умела.

Како је леп тај младић због кога сам дрмала решетке! Као бог. Млад, наусница му као угљеном направљена, бео као снег, обрве му и трепавице црне, а очи плаве као... „*По-*

ређење служи да означи сличност која постоји између две особе или две ствари,“ тако сте ми предавали, а ја не знам с чиме да поредим његове очи, или шта да поредим с његовим очима. Зумбул, љубичица, море, небо, све то није као његове очи. Очи су му као сафир на белој свили, а уснице као два млаза крви на снегу... Немојте се, молим вас, смејати, кад сам ја оволико озбиљна. Кад би нешто био мали, ја га, чини ми се, не бих волела; јер ја желим, кад ми нешто говори мој муж, да га, слушајући га, гледам у очи с подигнутом главом: тек би ми се тада чинио као мој заштитник, као мој бранилац, човек и муж. Па зар овако мисли она која сања о равноправности између мужа и жене? Ах, не из мене, и из Мерсије, чак и из Ариф-тејзе сваки час проговори Туркиња, жена потчињена човеку, мужу. Не може се разорити за дан што се зидало вековима

Он је висок као кипарис, па здрав, мушко, као неки старински витез, и ако нема мач. Узео ут, па као неки провансалски трубадур, као келтски бард, или као муслимански ашик, пева, зацело своје песме. Обучен у европске хаљине, а на глави му фес. Леп!! Сад бих волела с вама, врло драга госпођице и моја пријатељице, да читам Ламартинову песму „Прву Жалост“, или да певамо: *Come! O, come, my life's delight!...*

Ви сте ми толико пута казали, да сваки човек најрадије говори о себи; а ја сам, опростите, у то сумњала. Сад видим да је истина: оволико писмо, па све о себи, ништа о вама. Опростите ми, молим вас. Ја вас волим, па се зато с вама о својој тајни разговарам. А ви, мислите ли на мене често, или по који пут? Има ли изгледа да ћете нам доћи? Цела кућа запевала би, кад би угледала вас. Ја бих нашу стазу посула цвећем, да нам по цвећу дођете. Ја сам се на вас толико навикла, да понекад не умем ни Бога да молим, зато што вас није у нашој соби. Ја сам тада као дете. Које би се дете молило Богу, пре но што ће лећи, кад крај њега не би била мајка или дадиља? Ја не могу без вас, не могу, не могу. О да Бог дâ вам оздравила мајка, те да ми дођете! Ала сам себична, јелте? Нисам себична, али вас волим, волим...

Одговорите ми, врло драга госпођице.

Примите много пољубаца од ваше мале, срећне ученице, васпитанице и пријатељице

Емир-Фатме.

Писмо је писала дуго, прочитавала, брисала, исправљала, преписивала; јер њена Госпођица обраћала је велику пажњу на стил, изговарајући: „Стил је човек“. А Емир-Фатма је била уредна, те би је болело кад би у њену писму било погрешака с неуредности или с непажње.

Затвори га, адресова га, па се сети шта је писала. Овако отворено... Госпођици о љубави! Је ли она луда! Срамота је било пред њом о томе и да мисли... Поцепа завој.

P. S. Ви сте ми, драга госпођице, пред полазак поручили да се вежбам. „Ако много пишеш, биће доказ да много на мене мислиш,“ тако сте ми рекли. И ја сам се вежбала.

Е.-Ф.

Опет прочита писмо, и нађе да би га могла послати, само да у њему није оно о замишљеном драгом. „Како сам јој могла писати *то!*“ прошапта и поцрвене. То само њена пуна фантазије глава, више ниједна девојка то нема; на пример Мерсије, зар јој она не би казала? Она од ње ништа не крије, или Ариф-тејзе. У толиким модерним француским романима, она на то не нађе. Тамо све стварно, стварно.. И још јаче поцрвене, па узе те изостави те редове, а друго пажљиво преписа. „Шта ли ће рећи о својој малој? Ако ми не одговори! Или још горе: ако ме изгрди! Не, нећу га послати, нека га у мојој фијоци.“

Па ипак, још исти дан, у једном необичном тренутном расположењу испрати га. А после, сто пута се покаја што га је испратила и сто пута рече: ако!

III

Данас је петак, шести дан како се Ибрахим-Хасан-бејови вратили с Јалије, Фатма још мисли на непозната младића, али је много мирнија. Јутрос је врло весела: доћи ће јој у госте њени с Јалије, стрина и сестра од стрица. Обуче се, па отрча на софу да се помази око нене. Видећи је овако веселу, мајка јој узвикиваше: „*Машалла*!“[1] Она после отрча у башту да нахрани голуба и да набере руже. Ружа је било пуно, а на бокорима јасмина још само по који цвет. Она је у једној ружичастој антерији, расплетена, с налунама поврх папуча (да јој се беле атласке папуче не покваре од росе). Кад нахрани и измилова голуба, он јој летну на раме, а с рамена одлете на једну смокву; она узвикну „ааа!“ па јој засузише очи. После чучну крај оградног зида, у јасмину, извади груду земље из једног отвора и намести око: свет, као обично по турским махалама изјутра и пред вече, а она никога не познаје. Чим чује кола, она мисли да су гости с Јалије, и потрчи, али кола иду даље, по неравној калдрми тандрчу. Најпосле, једна кола стадоше пред њином капијом, а она потрча да се намести са својима на дну степеница, да дочекају госте. Стадоше у два реда: мајка Ибрахим-Хасан-бејова, Ибрахим-Хасан-бај, његова жена и кћи, робиња и све слушкиње.

Никад није оволико испољен садашњи турски харем као данас; никад није у мање особа оволико оличен. Пет особа три генерације, и каква разлика

[1] Да није урока.

међу њима. Баба, Туркиња из Мухамедова доба, школована, начитана, слободна, с људима се разговарала и кад је била млада, с народним чешљањем, *аврапама*, у народној хаљини, *антерији*, у народној обући, за кућу, *терлуцима;* мајке, Туркиње из Султан-Мецидова доба, знају турски и по коју реч француски, затуцане, у турској хаљини и обући, са старомодним европским чешљањем; кћери, муслиманке из Султан-Абдул-Хамидова доба, европски образоване а не смеју с мушкима да говоре, европски очешљане и обучене а, код куће, турски обувене.

У све три генерације поздрави турски: *темена.*

Трећа генерација, жене из ње зову себе „нове“, и једне су за реформу харема, друге за његово „уништење“.

Пошто се изгрлише и истапкаше, поседаше на стакленој софи; али се девојке брзо одвојише: одоше да свирају. Свирале су *Изгубљену Срећу* и биле су тужне. После су читале тужна места из француских романа: Грацијелино одсецање косе, Аталин погреб, и плакале су. Најпосле су, у француским романима, тражиле „прво зближење“ Јулијино с Морисом, и „први пад“ Госпође Бовари с Родолфом, и црвенеле су, и у том часу обе би пристале и на одсецање косе и на смрт и на зближење и на пад... Јер оне проводе живот анималан: једу, пију, спавају — тако је рекла Госпођица. Па су уплакане отишле крај решетке: ништа се не види, само ишарана лица и руке, јер решетке су врло густе. Па су прошле кроз предсобље и погледале у софу: мајке им седе с подавијеним ногама и, како се њима учинило, тупим погледима, не пушећи (не могу пред свекрвом), гледају у беја и слушају га; он, обучен а бос, једном руком држи чибук, другом хвата прсте на нози, и нешто прича. Оне се погледаше и подсмешљиво осмехнуше, као да кажу: „Зар је то живот?!“ па одоше на терасу. С терасе се виде минара, кућни кровови, смокве, олеандри, залив, и мало неба. Сиђоше у башту:

зид, зид, и више ништа! „Нове“, а уз оградни зид чучнуше као „старе“, извадише груде земље, наместише око и почеше да врачају:

— Ко се појави први с леве стране, срећа је Есмина, рече Мерсије. — Појави се старац.

— Сирота! Сирота! узвикнуше обе девојке и робиња.

— Ко с десне, срећа је Зехрина. — Појави се дете.

— Благо њој! узвикнуше све три.

— Намените на своју срећу, рече робиња.

— Ко с леве твој је, Мерсије, рече Фатма. — Појави се Исмаил-бејов унук; оне се подмигнуше.

— Ко с десне твој је, Фатма, рече Мерсије.

Појави се луди Соломон. Оне прснуше у смех и простреше се по трави, после затворише отворе и одоше у кућу.

Пред вече опет одоше уза зид, и опет намењиваху. Улицом врв; продавци, Туркиње се враћају из шетње, Турци иду да узму абдест. Њима намена никако није била срећна. И већ хтедоше да иду, кад робиња рече: „Намените још једанпут: на кључук-хануминy срећу.“

— Ко с десне твој је, Емир.

Појави се један младић. То јест, појавише се неколико младића, и Фатма викну и покри лице.

— *O, Dear me!*[1] — Шта ти је? упита Мерсије; али кад она смаче руке, уплаши се — била је бледа као смрт.

— Кога си видела?! запита је зачуђено.

— Мени се чини да се отвори сутина капија и да он ту уђе. То је он! Тако ми невине главе! Ја га познадох... сутин сестрић... Стоји му слика код суте...

— Под стиховима из Корана. Ала су за то грдиле жене Мондије-хануму, рече Мерсије.

— Па зар си га по слици познала, кључук-ханум?

А она под тим утиском, у радости, све исприча:

[1] Боже мој.

како га је видела на Јалијама, како се с њим гледала, и како ју је поздравио, то јест да ју је поздравио, и да му је одговорила. Робиња тапшући од радости узвикиваше „ашколсун!“, а Мерсије се наљути. Да крије од ње, сестре и другарице; и рече да и она њој одсад неће просто ништа казати.

У вече, оне су седеле на софи, обасјаној месечином; обе су биле у белим *гецелуцима*,[1] и седеле су без свеће, да им не би комарци нагрдили лице и руке, и ноге, босе. Из предсобља се шири дим од омана; кроз комарнике се виде три постеље, али девојке и не помишљају на спавање. Оне хоће да седе сву ноћ, по турски, и да спавају до подне. Пушиће, говориће о љубави, певаће љубавне песме и отвараће *нијете*.[2] Мерсије, лепа и мила девојка, пуна шале, „пуна ђавола“, како су говориле хануме, просто је уживала да засмејава Фатму; а засмејавала ју је кад год је говорила енглески. И ако је с њом врло често, Фатма се увек смејала на сваки њен енглески узвик, на сваку њену енглеску реч. Јер Мерсије је потпуно подражавала Мис Блак. Кад је била мала, чим би почела да се игра, макар с турском децом, говорила би грчки; и чак кад би само видела играчку или децу на улици, почела би грчки, јер је мислила да је тај језик за игру, не знајући да са својим малим свакидашњим другарицама говори зато грчки што су оне Гркињице. Како је велика, чим хоће да се шали, говори енглески. Као да јој је тај језик за шалу. Стисне вилице као Енглескиња Мис Блак, и говори, изговара исто као она. И Мис Блак се смеје, јер мисли да слуша себе. И никад не заборавља како ју је ова несташница једном, кад је била мала, питала: „Мис Блак, кад су вам тако стиснуте вилице, како метнете пуну кашику у уста?“

Мерсије узе с рафа једну дебелу, грубо укоричену, мемљиву књигу и рече:

— Фатуш, помисли нешто.

[1] Ноћне хаљине.
[2] Намеше.

Она се малопре смејала кад је видела лудога Соломона, а сад задрхта: шта ли ће јој изићи? Помисли: „Ако се у мом ниједу помену сузе, бићу несрећна,“ и рече: — Ја сам готова.

Мерсије зажмури па отвори књигу насумце, притисну прстом једно место у књизи, и од прве речи где јој беше прст, читаше, тобоже напрежући се да види, а знала је све на памет:

Ждрали, о ждрали! високо летите вичући. Кад пођете одавде, понесите поздрав моме драгом. Кажите му да ми се око од суза не суши, и да...

— Доста! узвикну Емир-Фатма чисто промењеним гласом.

— О, *no*[1]*!* узвикну Мерсије, али тако имитујући Енглескињу, да се Фатма насмеја и рече:

— Ти си као покојни Били, наш папагај. Он кад рекне „Мадмоазел!“, моја мајка каже „Фатма!“, јер мисли да ја зовем Госпођицу.

— *O, yes! that's right!*[2] одобраваше Мерсије. Али, да довршим.

— Остави, Мерсије јагње, ја сам то читала... Сузе, опет сузе.

— *What! What! What!*

— Мени сад није до шале. Наменила сам: ако ми се у ниједу помену сузе, бићу несрећна...

— *That's stupid!*[3] Бићеш заљубљена. Заљубљени плачу, плачу.

О, ждрали! Кажите му да љубавна ватра...

— Ја просто нећу то да слушам, викну Фатма и запуши уши.

— О, *Dear me!*[4] узвикну Мерсије и баци књигу.

— Бејаше ми као да је сутра Бајрам, а сад ми је као уочи задушница, рече Фатма, а Мерсије се насмеја и рече:

— *You are mad!*[5]

[1] Не.
[2] Да, тако је.
[3] То је глупо.
[4] Боже мој.
[5] Ти си луда.

— Ја сам паметна, Мерсије.

— Кад си паметна, што говориш лудо? Где ли је твоја Мадмоазел?

— О, Мадмоазел! Она верује у карте, у духове... Некад, по ваздан држи сточић. Сви ми још мислимо да има нешто што... Ја не умем да се изразим, Мерсије.

— О, *yes!* узвикну она весело па отвори себи: „Смех, песма“.

— Благо теби! бићеш срећна, рече Фатма тужно.

Мерсије отвори једној својој другарици. „Сузе, сузе, сузе.“ Фатма се насмеја, а Мерсије рече:

— Туђим сузама се смејеш. Грехота! па узе једну кесицу пуну хартија као око писаљке увијаних.

— Први нијет је твој, Емир *darling*[1], рече Мерсије, а Фатма се у лицу промени. Кад разви хартију, весела девојка читаше:

Црним сам се газом повезала,
Тужна сам ти, сестро, невесела:
Кроз густи сам кафез погледала,
Вид'ла сам га, па га заволела.

— Црним се повезала! узвикну Фатма.

— Ниси ваљда рекла: ако ми се у нијету помене црно, нећу бити срећна. И после, ти си своје драго видела с балкона, европски.

— Кад моје срце плаче, теби је до шале! прекори је Фатма. Она рече:

— Још један теби.

Колико сам уздахнула,
Сва је гора заиграла.
Како не бих уздисала,
Кад сам драго изгубила?

— Како си могла изгубити оно што ниси ни имала? Тај лепи још ти није драги. А ко зна, можда је и жењен.

[1] Мила.

— Моје суте сестрић није жењен, рече она убедљиво, и покаја се што је Мерсији казала своју тајну. Што да тера шалу с оним кога она воли!

— Збиља, је ли се помирила госпођа стрина с Мон... с Нурије-ханумом?

— Није, рече она и дубоко уздахну.

Мерсије хтеде да је дира, али се трже, видећи да је тужна и рече:

— Још један нијет, да видим хоће ли се помирити:

На одаји ми шарена врата,
А у одаји софа од злата:
Од мога драгог ко ме одвоји —
Нек с торбом пође од врата до врата!

— Помириће се, очију ми! јер, ето, то госпођа стрина куне.

— Аман, очију ми! очи моје Мерсије: уста су ти медена, дај да их пољубим.

Она јој поднесе уста, пошто их напуђи, али их Фатма не пољуби. Задовољно почеше нијете орасима. Мерсије, шапатом, приносећи орахе устима, намени на један, па на други, трећи, и пружи их Фатми, на длану. Она узе средњи.

— Добро! Сад да видимо који ћеш од ова два.

Она узе десни.

— На средњем је био Исмаил-бај, на десном Осман-ефенди... Осман је лепши од Исмаила.

— Није леп ниједан, рече Фатма равнодушно.

— Ти их не познајеш, зато тако говориш.

— Дајте мени, рече Ђулренги, па намени на два ораха и пружи их, као малочас Мерсије, Фатми:

Фатма узе десни.

— Ашколсун![1] удаћеш се за њега.

— За кога? упиташе девојке у један глас.

— За *њега!* Ашколсун! Ашколсун! узвикиваше робиња весело.

А Фатма се неисказано обрадова, али, лукава

[1] Браво.

и неповерљива оријенталка претвараше се као да не разуме, питајући: „Ко? Шта?“. Али јој румен обли све лице Срећа те се на месечини то готово и не опази.

— Дај руку, кључук-ханум.

Она пружи своју малу белу ручицу, која у прикињиној руци изгледаше као снег на угљу: робиња принесе својим устима ханумин кажипрст, па средњи, па домали, намењујући на њих, а после их стеже колико може.

— Који те заболе највише, кључук-ханум?

Она не сме рећи.

— Кажи, око моје! вели Мерсије.

— Домали.

— Он, кључук-ханум! Он, тако ми Пророка! Тако ми земље где сам се родила! Малопре сам те слагала. Сад... он!

Фатма се сад није могла претварати. Прво се засмеја, па окрену у плач, и сакри лице на Мерсијиним грудима.

— Ала га волиш! Како те то ухвати тако брзо?! говораше Мерсије и запали свећу, зари покат чак при дну свеће и рече:

— Док свећа не изгори довде, дотле *Он* све да штуца.

— Комарци! викну Фатма и угаси свећу.

— Не бојиш се комараца него ти жао њега, да не штуца, да се не мучи, говори Мерсије, палећи цигаре за све три. Пушећи, она говораше: — Изјави му љубав. Пошаљи му ружу. *Ђул: сенсин беним булбул.*[1] Пошаљи му нагорелу цигару. Ти знаш да то значи „изгорех за тобом“. Пошаљи му прамичак косе, и одмах везуј бошче. Јер то значи: *Сач: ал бени — кач!*[2] А напослетку можеш побећи без ичега.

Она слуша Мерсију и смеје се, али јој смех не иде од срца.

[1] Ружа: ти си мој славуј.
[2] Коса: узми ме — бежи!

Кад попушише цигаре, спремише се за спавање, очиташе некакву кратку молитву и уђоше под комарнике, који се бељаху, али не више на месечини, него према свитању, јер већ се чују трећи петли и гугутке.

Устадоше пред само подне, и робиња им се прикраде као лопов и шапатом рече:

— Истина он, Нурије-ханумин сестрић, Мурад-Џемал-беј.

Фатма се промени у лицу више него икад а ништа не рече. Мерсије упита радознало:

— Од кога чу да је то Мурад-Џемал-беј?

— Гонђеђули отвори капију, нешто да купи, промоли главу и искези зубе: смеје се на мене, и ја се насмејах на њу и рекох: „Што се смејеш, црни ђаволе?“ — „А ти си ми па бела“, каже она и смеје се. „Баш нисам црна колико ти,“ рекох ја — „Ако си украла ханумино белило,“ каже она — па се обе засмејасмо. Како хануме не говоре, и ми не говоримо: ја нисам хтела. А данас, за љубав своје султаније, проговорих. Гледамо се и смејемо се: њене широке ноздрве играју као у Беле, наше ждребице, и сва се...

— Аман! викнуше девојке нестрпљиво. — Је ли то нарочито, да ме мучиш? вели Фатма.

— Не, кјучук-ханум. „Који вам је оно човек?“ упитах је ја озбиљно. — „Из Стамбола,“ одговори она па се смеје. „Који из Стамбола?“ рекох ја. — „Пашић, ханумин сестрић,“ каже она, па се непрестано смеје.

— Срећа! виче Мерсије радосно пљескајући.

— И срећа и несрећа: ко би моју мајку тамо одвео? говори Фатма и уздише.

Све три седоше и запалише цигаре.

— Кад бисмо нешто сад чуле куцање, и ми рекле: „*Entrez!*“ и врата се отворила, и к нама ушао *тај*, и поклонио нам се, и представио нам се: „Ја сам Мурад-Џемал-беј“, поче Мерсије.

— Аман! узвикнуше робиња и госпођа и покрише лице сукњама.

— Ха! ха! ха! насмеја се Мерсије.

— Ти се смејеш, а ја... не знам шта радим. Мени се чини да баш уђе, па... Од девете у чаршафу! Кад ми је видело мушко и очи а камо ли косу?

— Емир! Зар ти мислиш да си сукњом покрила косу? Покрила си лице, као Арнаутка.

— Јесте, али то је... како да кажем, не умем турски да се изразим! *C' est spontanément.*

— Ха! ха! ха! да сакрије лице као Арнаутка!

— Па кад ја нисам крила лице? Пече... Mon Dieu! кад бих знала да ћу довека пече, чини ми се убила бих се.

— Како? Ми ћемо обе за младотурке; а они праве правила са женским комитетом за жене. Ми ћемо за Европљане, не за хришћане него за муслимане, младотурке. И ја сам у чаршафу од девете. Па ипак, Емир, моје је друго: видели су ми очи, видели су ми косу, кроз башјорти. Откривену никад. Малочас кад сам говорила о Мурад-Џемал-беју, да ће закуцати и ући, ја сам покрила косу у памети. То је тако једна навика, да кад случајно који од наших момака изненада уђе у кућу, ја дигнем скут на главу.

— О, Мерсије! Па ви дочекујете госте на кућним вратима развијене, а све се са улице види. Али ми овде дижемо скут на главу кад чујемо мујезина.

— Збиља, Емир, кад бисмо сад чуле куцање по европски, и кад би к нама ушао... не крите лице!... и к нама ушао Мурад-Џемал-беј, по европски, и кад би нам се представио, по европски, и кад би се с нама руковао...

Девојке цикнуше и сакрише руке иза леђа. Фатма је врло поцрвенела и смејала се једним смехом који је личио на плач. Она се тако смејала увек кад је врло узбуђена.

— Па и ја сам сакрила руке, али у памети, рече Мерсије. Али, Емир, зар нам наше Францускиње нису причале да то просто није ништа! Као

наше поздрављање са женама лице на лице, тако њихово руковање с људима руку у руку. Оне ништа не осете, ни страха, ни стида, и не узбуде се. Оне причају да то чине механично, по навици, и да често забораве да ли су се с неким руковале, те питају: „Пардон! Да ли сам се с вама поздравила?“ Па ипак, кад некога воле, ја мислим да морају да се узбуде кад осете своју руку у његовој. И како ли то изгледа? У мушкој великој руци женска мала ручица. Али свакако то је пријатно.

— Ако некога волиш. Ја кад осетим Ариф-ханумино лице, и Нурије-ханумино — задрхтим, а једна ми је тетка, друга мајка по млеку, рече Емир.

— Не драго, душо Емир. Ко зна како је то? Свакако врло, врло пријатно. Ми то нећемо никад дознати; јер то мушко што нас хвата за руку биће — муж.

— А зар се муж ее воли? упита Емир зачуђено.

— А која у нас воли мужа?

— Ариф-тејзе.

— О-хо! Ти мислиш мене да превариш. Кад воли мужа, зашто је онолико тужна кад није у љубави с Мадам Аристид?

— Али ми, слатка Мерсије, волећемо своје мужеве. Зар би се ти удала за човека кога не волиш?

— Никад! Али за човека кога не познајем... Ја, хвала Богу, знам у каквој сам се средини родила и одрасла. За Црни Врскапут не бих. За Браон Фес не бих. За Зрелу Смокву не бих. За онога што опако рђаво изговара француски а уображава да изговара дивно — никад! Ми ћемо поћи за некога кога смо виделе кроз решетке, виделе га први пут уочи венчања.

— Тешко нама! узвикну Емир.

— Тешко нама! рече Мерсије.

И обе дубоко уздахнуше, па устадоше и одоше у башту, пробушише зид између Ибрахим-Хасан-бејова и Нурије-ханумина дворишта; метнуше око

на отвор. Нигде никог! Затворише нов отвор грудицом земље, па одоше те чучнуше крај зида са улице, видеше свет, али не видеше Мурад-Џемал-беја. Оне су тражиле њега да виде. И Мерсије би га познала по слици. Она зна да му је слика из Париза и да је он одрастао и школовао се у Паризу. Ко зна да ли и зна турски! А ако и зна, свакако изговара као странац, као Француз. Мерсији он изиђе пред очи као жив. Леп је, сећа се. Погледа у Фатму и помисли: „Срећна!“ и обузе је, трепутно, некакво тешко осећање, трепутно јој нешто би криво, жао на Фатму, као да јој завиди, па скочи и рече: „Хајдемо у пенину собу“. Не рече: „Ала смо луде, па одатле га можемо најпре видети“, а то помисли и због тога скочи.

У пениној соби седеле су позадуго. Што би људи и жена из те улице, из тога краја, туда прођоше. И наједанпут, обе викнуше, у један глас: „Он!“ Обе су га познале. Емир, узбуђена, збуњена, не знађаше шта ради те побеже удно собе, ту чучну, метну руке на лице и заплака.

— Плаче сад кад треба да се смеје. Благо теби! Сад ти живот има смисла, говораше Мерсије чисто промењена.

— Боже! На Јалији ме поздравио!... То ми је био сан ... говораше Фатма испрекидано

— И сан ти се остварио.. Само да су му црне очи, и да је мало виши. А леп је као бог, говораше Мерсије као за себе.

— Виши? То би била мотка за подупирање кошуља, умеша се робиња.

Одавде одоше на баба-фингу, да гледају небо и море, и да ћеретају, да говоре о том непознатом младићу, о томе Французу што се зове Мурад-Џемал-беј. Час-по, па су обе затварале очи да гледају њега; али кад га се нису могле сетити живог, гледале су му слику, коју тако добро обе познају: виделе су је небројено пута. Једанпут ју је Нурије-ханум дала Фатми, а она је није смела држати у

њиховој кући, него ју је однела код Мерсије, метнула је на Мерсијин писаћи сто, и ту су је гледале, и гледале: запамтиле су је тако како је никад неће заборавити... Преко кровова, гледале су море... Одатле, са залива, с његовог пристаништа, полазиле су лађе за Цариград, за Анадолију, за Сирију, и за Француску... Једнога дана дошло је више лађа, и једна од њих донела је њега; а оне, можда баш тога дана, биле су мирне, равнодушне!...

IV

Шехназе-ханум, Фатмина баба, сва у бело, полако одшкрину једна врата с подмазаним шаркама и погледа у собу, у помрчину направљену од фереца и ћилима као уз Рамазан; светлост кроз врата паде на једну постељу, на кревет с црвеним покривачем, где спаваше Фатма, покривена чак преко главе. Стара на прстима приђе кревету, и полако диже покривач, а унука јој се пробуди, отвори очи, па их затвори. „Ја сам те, чедо, пробудила Али што да се покријеш преко главе као усред зиме, кад је напољу страхоба, *омар*, гори небо и земља! Дигни се, јагње, да видиш мајку ти: готово гола, па само виче: „Африка! Африка!““ Унука је загрли и размажено отеже: „Не-неее!“ Стара је омилова по лицу и омириса јој косу, па оде те смаче с једнога прозора ферецу и отвори оба крила. Споља уђе загушљив ваздух; а Фатма се подиже на лакат, па кад виде мајку, насред софе широм отворене, само у дугачким белим гаћама, раздрљена, седи и хлади се једном грдно великом јапанском лепезом, она се узе смејати како се деца смеју, зацењујући се. „Сине, погледај овамо,“ рече јој баба и с другог прозора смаче ћилим и отвори оба крила; а унука се опет подиже на лакат и погледа у башту: дрвеће је било као спарушено, а две крупне беле гаћасте кокоши раскрилиле се и отвориле кљун, мало даље један пас наслонио главу на шапе и исплазио језик. „Тонди ће нам липсати!“ рече она уплашено, а баба прихвати: „Па кад је оваква врућина, цркавају кокоши, пси, мачке“. Кад стара рече мачке, она се сети

сутиних мачака, Мавиша и Памука, и одмах јој се сети и сестрића, на кога није могла помислити одмах чим се пробудила: збунила је баба, па раздрагана стеже бабу да је удави. Стара се брањаше, и рече: „Ти си нешто лепо снила, зато си тако весела“. — „Снила сам, нене, зелен калпак.“ — „Ако си га снила онако, радоваћеш се — зелено.“ — „Снила сам га на глави.“ „Е, удаћеш се.“ Она се засмеја, као малочас, јер зелен калпак снивала је често, и увек јој нене рекла да ће се удати.

— Устани, монањо![1] што јој не кажете, бујук-ханум?[2] рече цркиња улазећи у собу, па се закикота. И кажу да је леп тај француски језик, а како му је ружна, грдна та реч! Турски лепо, слатко: *кузим, кузицијим*[3], заврши па оде те донесе бокал воде и изручи је у бели порцелански умиваоник на мраморној плочи. После рече:

— Устани, монањо, да ти се вода не охлади.

— Зар си ми донела вруће воде, Замбак-ханум?

— Врће с чесме. Кјучук-ханум, све гори. Али, шта ћеш да обучеш?

— Плаву антерију, Замбак-ханум.

— Белу, ону што је као паучина. Врућина, кјучук-ханум, да се умре.

— Па кад је толика врућина, колико је сунце? Мора да је грдно велико.

— Сунца, кјучук-ханум, и нема, није ни изгрејавало, само онако гори, не гори него гуши — омар. Биће неко чудо. Сви смо у бело, говори робиња и полази да отвори врата, јер неко зачагрља резом.

У собу уђе Мерсијина робиња Ђулзаде[4], обучена у бели чаршаф а црна као гар, и искезивши беле широке зубе закикота се и похита да пољуби Фатми скут, ноћну хаљину сву у везу. Она јој скута не даде и рече:

[1] Mon agneau: јагње моје.
[2] Стара госпођо.
[3] Јагње моје, јагњешце моје.
[4] Кћи ружина.

— О, добро дошла, Јасмин-ханум! Али како се то смејеш: „Ка! Ка! Ка!“, као кад какоће кокош!

— Или кад гаче гуска, или кад виче патка на кишу. Она је као патка, и иде као патка, говори Ђулренги и приноси хануми хаљину.

А Мерсијина црнкиња се зацени од смеха, после рече:

— Слатка кључук-ханум, какав је ово омар данас?! Јутрос рано изиђох на балкон, а оно море врц, преврће кључ; од обале ми се учини котао, па се тек поче дизати пара као с кључале воде у зиму, и наједанпут ништа се не види, ни брда, ни куће, ни лађе, ни кацци, не као да паде с неба магла, него као да се диже из мора пара, а небо поче да се спушта као да хоће неко да поклопи онај котао с водом што кључа Боже, што је то било чудно, и страшно! Сад небо високо, али омар! Једва дођох.

— Е, Јасмин-ханум, за шта те послала кључук-ханум?

— Ууу! ја заборавих! О што волим кад ме зовеш именом које ми даде слатка Ариф-ханум. Ја и Ђулренги црне смо, а она зове једну Јасмин, другу Замбак, рече робиња, па се опет закикота, и раскопчаваше се да извади нешто из недара.

— Писмо! Али зашто у недрима кад је толики омар? Ти си га поквасила знојем, па сад не могу да га пољубим, рече Фатма тобоже љутито; али робиња је знала да се она то шали, па се опет закикота, зацени се од смеха, после рече:

— Није ми до снаге било, Бога ми!

А Фатма отвори мило писмо и прелете очима преко дугуљастих француских слова...

Понедеоник.

Мила Емир,

Мислиш ли мало на мене и много на *њега*? Ја сам пуна да пренем, а немам пред ким да се испричам. Ми се спремамо за чифлук. Како ћу тамо без тебе! Јуче нам је правила посету једна Цариграђанка, зове се Фахрије. Да знаш како је

била обучена! Нико не би казао да је Туркиња! И лепа! Док је говорила, ја сам је све гледала у уста. Каква су јој уста! Као расцветана ружа. Не смеј ми се: она је *нова*. И долазила нам је једна Францускиња, зове се Мадам Ажил. Да знаш какав јој је био шешир! Плавичаст, или управо неодређене боје као њене очи. Видела да га гледам, па га скидала и метала мени на главу. Да знаш како ми је стајао! Као овој малој Францускињи. Боже, како су јој лепе очи! Да види Ариф-тејзе Мадам Ажил, заборавила би Мадам Аристид. Приложила сам ти писмо тејзино, послато преко мене. Опрости што сам га отворила: била сам радознала! Да видиш, душо, *ариф* и *али*[1] просто нас буни. Изгори га, молим те, и ако је на француском. У петак ћу ти доћи с овом лепом новом и још с две њене пријатељице, и с Мадмоазел Дарно, и с Мис Блак. *O, yes! Miss Black will come to see you.*[2] А ти, спремаш ли се за чифлук, и мислиш ли на мене мало и на *њега* много? I am jealous.[3] Љубим те.

Мерсије.

Фатма извади из завоја друго писмо, теткино. Робиња рече:

— Кјучук-ханум, има ли одговор за моју кјучук-хануму? Хоћемо у хамам, па морам да се журим.

— Е па добро; дај, Ђулренги, хартије.

Робиња јој донесе два ружичаста табачића, који су много мирисали на љубичицу. Она писаше, оловком, на колену:

Понедеоник.

Драга моја Мерсије,

Ја мислим много и на *њега* и на тебе. *Do not be jealous!*[4] Али сад, ти ми изиђе пред очи, и *он*. Како сам могла и помислити да ме он узме? Зар ће он мене узети кад је принц? Луче прође пешке: принц! И видех га на колима: принц! И на коњу: принц! Сута ме је волела па ме тек онако дирала... за њега. Чудим се како не умрех кад га, онда кад си ти била код мене, видех, нарочито кад чух да је сутин сестрић. Ох, да ми је да га данас видим! Што не могу да се разговарам с њим, да чујем какав му је глас, и како говори француски? Знаш ли ону малу Фифи? Кад беше заљубљена, не беше уставе која би је зауставила да пред вече не изиђе, да не оде у башту код Бејаз-Куле да се с тим кога воли

[1] Разумна и узвишена, велика.
[2] О, да, госпођица Блак ће доћи теби.
[3] Ја сам љубоморна.
[4] Не буди љубоморна.

нађе и разговара; а сутрадан је бивала блажена, као да је ишла на седмо небо, па се отуд вратила. Напослетку, можда је и боље овако; кад бих га узела, љубав би нам била сасвим свежа, свака реч нова. Само, ја сам страшно немирна, нигде ме место не држи: час сам крај зида, час крај кафеза, час на софи, час на баба-финги, и сама себи личим на тицу у кафезу, и на лавицу у менажерији; само што ја не дрмам дрвене кафезе као она гвоздене решетке, и што не вичем као она Али, задрмала сам их кад дођох с Јалије...

За чифлук се ваљда спремамо, време је; али ја то не знам, и нећу да знам. Пре сам једва чекала лето и летње врућине, да бежим на чифлук, да се пењем на наше куле и чардаке, те да гледам зелено поље и по њему нашу ергелу и овце. Знаш, Мерсије, како смо воледе кад се коси трава, па мирише, а ми се по њој ваљамо? Ја сам лето волела највише због чифлука. Она наша ливада, и ако је опкољена зидом, милија ми је била од наше баште, зато што је бескрајна, и ми се по ваздан јуримо по њој с другарицама, или се играмо лончића и ораха, како децом тако девојкама А ноћу, на кули, на месечини веселимо се с ханумама и гледамо у Вардар. Како сам била радосна кад нам дођу гости из вароши, и како сам била тужна кад пођу! Ја сад за то не марим, и страх ме од ове данашње запаре, да моји не побегну на чифлук још сутра, и да ја за толико не виђам *њега*.

У петак те чекам са странкињама и Цариграђанкама. Ја сад Цариграђанке сто пута више волим, јер Цариграђанин је *он*. Ако можеш, доведи и Мадам Ажил. О што није тејзе у Солуну, да њу види, али да не заборави Мадам Аристид. Не кажеш која је, то јест је ли путница или ће да живи у Солуну. Прими хиљаду пољубаца од своје сестре и верне другарице

Емир-Фатме.

P. S. Тејзино писмо ћу изгорети пошто га прочитам и пољубим.

Е.-Ф.

Фатма затвори писмо па га даде робињи заједно са „слатким“ поздравом, а она га метну у недра, па правећи дубока темена и смејући се изиђе. Фатма чита теткино писмо:

Серез, јуна 1905.

Душо Емир,

Прошло је по ноћи, сви спавају, а ја седох теби да пишем. У ово доба године и овамо је врло топло. Кућа у којој гостујем, на једном је брежуљку одакле се види сав Серез. Ја сам до сад седела код отвореног прозора и гле-

дала у многа минара, на месечини сва као и јабланови и кипариси, и мислила... о, на шта сам све мислила! Чудне мисли обузимају мене, побуђену, кад седим сама на месечини и осећам слан мирис, ваљда од језера или чак од мора, чије су обале засађене маслином, и чујем један кларинет и подврискивање једнога беја. Зашто наши људи, како у Солуну тако овде, воле да седе на месечини сами и да подврискују?! Како је овде лепо што је створила природа, а како је ружно што су створили људи! И вечерас сам тетурала с турским женама по страшној калдрми, поред трошних и нахерених кућа окпћених поломљеним кафезима над које се надносе особите вољке пуне рода и дижу кипариси. Фењер, свако вече, ја носим и идем напред пред женама да им осветлим пут. Чини ми се да их не водим кроз варош пуну живих душа, него кроз гробље. Кад нас сретне какав дервиш, склања нам се с пута, јер он, видовит, види нову струју крви и живота, и нову душу, и, стар, плаши се од те нове душе, од нове жене. Ох, а наше старе хануме! Тек почеле да живе, а старе; старе се и родиле. Ћуте, жваћу саказ, задремају, и заспе. *Оне спавају.*

Скочите на ноге, ви младе, нове, прилазите им, дрмајте их, зовите их, вичите из свега младог грла: нек се пробуде, нек се расвесте, нек виде да нису ствари, јер имају душу, нек дознаду да све што има дужност има и право на *право:* учите их да траже право сунца. Напред ће Емине-Семије, па за њом Ђулистан-Хисмет, па за овом ја, па за мном ви: да обарамо, да рушимо, да уништавамо, да сечемо, да цепамо, да бацамо у ватру, милом, силом, крвљу. Устајте, младе жене и девојке, која год је имала крај себе Ану, Марсел, Елиз, и чула шта је жена, и шта је женина дужност, и шта је женино право.

По сто пута грлим и љубим тебе, Емир душо, и Мерсију, и све младе, све нове. По сто пута вам узвикујем као апостол, као пророк: на ноге!

Ариф-Алије.

Фатми се коса на глави диже, исцепа писмо на најситније комадиће и даде Ђулренгији да то баци у ватру. Али Ђулренги утрча и радосно викну:

— *Мужде,*[1] кјучук-ханум!

— Ко је дошао?

— *Мужде!*

Она јој даде *чејрек,*[2] и поцрвене, не знајући коме треба да се радује.

[1] Напојница гласоноши.
[2] Четвртина меџидије.

— Ариф-ханум! узвикну робиња и отвори врата.

— Тејзе! Моја мила, слатка тејзе! узвикиваше Фатма ван себе од радости, а у собу уђе с пуно живости Ариф-ханум, уђе као млада жена, као девојка, и ако је прешла четрдесету.

Фатми је мила овако седа, јер она је друкчију и не памти, овако пуна темперамента, озбиљна а ипак као дете. Притрча јој, у геделуку, неочешљана, па и неумивена, и стаде да се с њом грли, да се тапка и да се мирише.

— Ја ћу, тејзе, да те пољубим, ако сам неумивена, рече и нападе је пољупцима по лицу и по рукама.

Ариф-ханум љуби само кога много воли; и њу небројено пута пољуби, чак и у очи, и ако они кажу да се не ваља.

— Доста, Ариф, доста! Ти не знаш шта је доста! рече с прага Фатмина мајка, онако у гаћама и кошуљи и с јапанском лепезом.

Кад јој се кћи милује с тетком, она је љубоморна, боји се да не воли више тетку него мајку.

— Мајчице, мени се чини да је тејзе порасла, рече Фатма измичући се и гледајући тетку.

Сестре се насмејаше, а Ариф рече:

— Можда сам се смањила. Истина, ја нисам мала, ја сам средња, као Сафет.

Сафет рече кћери да се одмах умије и спреми, а сестру одведе на софу.

„О! Изведе је, а не казах јој! О кад чује да сам заљубљена!“

Фатма се брзо спреми и оде на софу, где су седеле њена нене и мајка и њена тетка. Чучну према тетки и загледа јој се у мило лице. О колико је се зажелела! Откад је на путу! Била је у Серезу месец дана, па отишла у Цариград с једном Енглескињом, па се опет вратила у Серез. Како јој је она мила другарица! Милија чак и од Мерсије. У турској старинској антерији и старинском чешљању, она јој је новија од свих. Њу је

једном питала нене: „Волиш ли Ариф-хануму, чедо, или што је весела или што је тужна, или што је шаљива или што је озбиљна, или што чита, што пише, што зна толике језике, што не пуши, што не пије, што је уредна, што се не задужује, што бира друштво, што воли децу, што жали сиротињу, што ружним робињама даје лепа имена; или је волиш, чедо, што се дружи са странкињама и што воли Францускињу?“ А она је нени одговорила: „Не, слатка нене. Ја је волим, али не знам због чега је волим“.

Арифа говораше, а готово увек, кад је говорила била је у емоцији, некад великој да је замуцкивала, прекидала реченице, и најпосле рекла: „Не, ја не могу даље“.

— ...Ноћу ми је било лакше: тумарамо помрчином. Дању видим и нахерене трошне куће и безочне људе. Нарочито у Цариграду. Стид ме је било од оне стране жене, Енглескиње. Она је и лепша и млађа од мене, а наши људи њу не дирају, боје се да није жена некога странога посланика, некога из дипломације, него дирају мене. Кад не спустим пече, због врућине, кад не отворим сунцобран, да не заклоним сунце, људи, Турци, завиркују ме, намигују ми, искашљују се. Ја окрећем главу или спремим сунцобран да га изломим о „мушку главу“. И ти људи, нељуди, наши мужеви, љубоморни на своје жене, заводе туђе; и којој мало врдну очи, они вичу: „Неваљала!“. Људи су криви што су жене неваљале, а жене су криве што су људи неваспитани. Још док је мало, ми га пуштамо да ради што хоће и говоримо: „Ако, мушко је“. Да поправимо то: као женску децу да васпитавамо и мушку. Али до колико, тешко нама! До онолико док се с мајком сме купати у женском хамаму. А после: „Хајде, сине, на сокак, нека те сокак васпитава. А кад хоћеш у кућу, главом се не шали да уђеш док не питаш: „Да нема некога?“ то јест гостију твоје мајке и сестара. „Уместо куће, кафана; уместо сестара, чочекиње и кафанске девојке. Па кад се ожене, они

не знају честито ни да проговоре с честитом женом, и нису нежни, одвојени од мајке рано... У Европи, где човек жени устаје на ноге и љуби јој руку, дохвата махраму, придржава горњу хаљину, пушта је напред и десно, и прича јој све као другу, жене се буне против неравноправности с људима! А шта да радимо ми, толико потчињене и понижене, што куд муж оком ми скоком, што без питања не смемо никуд, што се морамо вратити из шетње пре сунчева захода, што устајемо мужу кад пође и дође, што му поливамо кад се умива, што му помажемо кад се облачи, што му палимо наргиле, и што кад нешто тражимо да нам каже, он вели: то није за жене, и што нам муж у свако доба може рећи: иди, ниси за мене, и испраћа нас пошто нас је исплатио по уговору као слушкињу, и што никад нисмо сигурне од — ортака?

Она ућута да одахне, не од говора него од некаквог тешког осећања, а Сафет-ханум рече:

— Сестро, да је Бог хтео да су муж и жена равноправни, он жену не би створио од мужевља ребра, већ од главе. Што се ја не буним: мој муж је „гром“, него ти: твој муж је „добар дан у години“?

— Сестро, што се баш ја буним, у толико је искреније: из мене не говори моје огорчено Ја, него милиони понижених турских жена. Ми људе не васпитавамо, људи нас не спремају за живот. Да сашијемо кошуљу за шесет пара, да исплетемо кесу за грош, да навеземо чевре за двадесет пара: то нам је сва спрема за живот. Не може бити равноправан онај с оним од кога изгледа да га храни.

— Чиме да те послужим, кад не пушиш и не пијеш кафу? рече Сафет да би прекинула непријатан јој разговор.

— Отровом, рече Ариф. О Шехназе-ханум! о слатка ханум-нене! да знате како ме је било срамота од оне стране жене! То је једна богата енглеска Мис, која се, видела сам, потуца по земљама као што је наша, трошећи свој новац да би про-

свећивала непросвећене. Видела је у нашој земљи неуређеност, просјачење, пијанство, непросвећеност, дивљаштво, разврат и раскош, и питала ме, зар ми немамо друштва, нарочито женска, за ово и против овога? „Разврат и раскош упропашћују земље и државе.“ На једној свадби у Серезу, она, хладна и озбиљна, није се могла уздржати од гласног исказивања своје запрепашћености. Кућа, где је била свадба, бедна и жалосна, мала, ниска, влажна, у једној прљавој уличици, а у њој невеста и сватови у свили, у кадифи, у злату, у бисеру, у драгом камењу. Она, висока, једва се усправила у соби пуној раскошно обучених жена, а не седа него стојећи говори: „Покупите сав овај накит, продајте га, и тим новцем створите Сиротињски фонд; и знајте да би он био толики да би издржавао све сереске слепе, кљасте и убоге просјаке, и ако их је толико много да су вам закрчили улице. Хоћете ли — рече ми — да о овоме вашим женама, овде, на свадби, држим једно предавање? Ви им преводите реч по реч; нека им свака реч уђе у срце“. — „О, Мис Смит!“ уздахнух ја дубоко, али јој на питање не одговорих. Да сам Туркиња свом душом, осетила сам по оном болу, по оном стиду. На сваки начин гледала сам да одбраним од праведног напада своје сународнице и рекох јој да се у земљи где нема слободе не може ништа урадити. „Какво организовање женских друштава у земљи где је жена ствар и где је слободан само онај који угушује слободу?“ Емине-Семије-ханум воли Францускиње, то јест воли просвећеност њине земље, а Ђулистан-Исмет-ханум Енглескиње, то јест високу културу њине земље. „Францускиње распаљују и онако распаљену фантазију наших младих жена и девојака, а Енглескиње је темперирају,“ вели она. Ја сам се за ово време, док сам год била с овом радном, тачном и уредном, трезвеном Енглескињом слагала с Ђулистан-ханумом и готово сам постала англофил. И та жена нађе пута и начина да попаље мени и многима правила свих њихових удру-

жења и женских друштава, те да их ми прочитамо, проучимо и да узмемо из њих оно што је за наше прилике, за наш карактер и темпераменат. Она ће опет доћи и поучиће нас као старија сестра млађе сестре... О кад бисмо били слободни, прво бисмо, ми просвећене жене, организовале једно велико, монументално друштво које би се звало: *Друштво за самоваспитавање и васпитавање.*

Она ућута и дубоко уздахну, а Сафет се љуљаше на овај њен овакав говор, али прикриваше љутину: дошла је с пута.

Она устаде и рече да хоће да сврати Мејремхануми, а Сафет се ђаволски насмеја и рече:

— Или некоме коме треба да се рече „срећни ти гости“?

Она је правила алузију на Нуију. Ариф је зацело хтела тамо, али да не би сестри учинила на жао, кријаше. Испратише је до капије, Фатма са сузама у грлу: ништа јој не може казати...

— Није она љута на наше људе и жене, него на Елизу. Кад год се с њом завади, она је оваква. А ја сам чула да су се завадиле, зато и лута по свету, говораше Сафет идући. Па се тек наједанпут окрете свекрви и рече:

— Шта јој је та страна жена, госпођо мајко?

— Сестра по души, госпођо снахо.

Сафет се насмеја како се ретко смеје, нарочито пред свекрвом и рече:

— И сад тобоже воли Енглескиње. Она је луда за Францускињама. Она је и Фатму и Мерсију научила да лудују за све што је француско, за Францускињама.

— Није чудо, госпођо снахо: Францускиње су јој сродније по нарави, по свему, од Енглескиња.

Ариф отиде Нурије-хануми, или, како је Туркиње зову, Мондије-хануми, Фатминој *сути*, то јест мајци по млеку. Као у Нуријину старинску кућу с кафезима а и са шалонама, с електричним звонцетом на капији поред халке и звекира, тако у њену велику собу, у салон с „мешовитим“ намештајем,

Ариф-ханума се загледа и помисли: „„У ћубрету спава, царски сан сања“: крај турских ствари она мање европске.“

И Нуријина робиња јој се обрадова, али и не покуша да јој пољуби скут, пошто зна да она то не да, и не воли, него јој поможе да се изује, и обу јој њихове папуче, али не као робиња госпођи, већ као кћи мајци.

Нурије-ханум, један необичан тип Туркиње, црномањаста и жива, Сафетиних година уста и радосно узвикну: „Mon Dieu! то је од вас лепо, Ариф-ханум.“ И пошто јој показа руком место где ће сести и она прође поред њених гостију, жена, старих, младих, и седе, домаћица се спусти према њој на једно шиљте и опет узвикну: „Mon Dieu!“ Па се после кратког ћутања здравише теменима, све редом, па Ариф виде једну озбиљну, отмену и врло лепу хануму од тридесет пет или шест година, и пита која је, па јој Нурија каза да је то пашиница, њена сестра, млађа од ње, па се она с пашиницом тужно погледа и тужно се на њу осмехну, па је Нурије поче пецкати за Мадам Аристид, па се жене, све осим пашинице, на то пецкање, дирање, лукаво осмехнуше и лукаво погледаше у Арифу, па се Ариф наљути и брзо се трже, прибра и загледа се у овај необични тип, Мондије-хануму. Њу та жена увек може и да наљути и да ражљути, може чак да је разгали, насмеје.

Никад не каже „Алла!“; пред сваку реченицу рекне „Mon Dieu!“ „Пофранцужена Туркиња“, како је још зову турске жене, „она толико воли француски и говори га и кад треба и где не треба: пред клањање, и код мртваца!“ Држи француске илустроване листове и чита само о обичајима, и о новостима, да би била „*au courant*“, и толико говори о Француској да човек мисли да је у њој пола века провела, а она је није ни видела. Чешља се француски, облачи турски; у кући јој је намештај и и француски и турски; пудлице јој имају француска имена, Фаворит и Миљон, мачке турска, Мавиш и

Памук; топи се од милине кад неко рече да личи на Францускињу, и поноси се „духовитошћу“. Она говори о духу, не о срцу; па ипак, она више има срца но духа. Цариграђанка, кћи цариградског паше (и мајка јој је била кћи пашина; она је с овом сестром сестра само по оцу), она се удала врло млада, готово дете, и живела с мужем, миралајем[1], који је пре неколико година умро, непрестано у Солуну, немајући своје деце и волећи туђу: за сваким сестриним умрлим дететом одболовала је; сина јој, јединца, воли као да га је родила; и своје суседе, Сафет-хануме, јединицу готово је очувала, и што је чудно за жену која није никад родила, давала јој недра, те је она за то и зове „*суто*“.

Као обично, она и данас седи на шиљтету у белој алватној хаљини, турској антерији, коју она зове *saut de lit*, с фризуром, без чарапа, у црвеним сактијанским терлуцима.

Што је турско поред француског, то је просто из љубави према конзерватизму, кога се тешко ослобођавају и најинтелигентније, најпросвећеније турске жене Нурије-ханумине врснице.

Она се загледа у Арифу, и кроз главу јој сину једна мисао, врло лепа, и она се зарадова: Ариф-хануми ће говорити за Џемала и Фатму.

— Mon Dieu! заборавих и псе и мачке и тице како ми дође мој сестрић, слатки Џемал беј. На њ, што је леп као султан Азиз, Памук је страшно љубоморан, рече и омилова једног великог мачка што лежаше крај њених ногу, сасвим белог, због чега га она и зове „Памук“, и без премишљања позва Арифу да јој види сестрића. „Она је куражна и енергична,“ мислила је, „она ће ме измирити са Сафетом, она ће удесити венчање.“

Ариф, не знајући шта она мисли, зачуди се што је тако наједанпут и пред свима зове да „изиђе“ пред човека, и поцрвенивши захвали јој извињавајући се да неће да га изненади — туђинка. Њој дође

[1] Пуковник.

жао на Арифу, помисли да она хоће да уда Фатму за другога, те понова поче да је дира, вређа за Мадам Аристид. Она јој је увек завидела на Француској-њином друштву, и вређала је: „Где је Мадам Аристид? Добро сте хтели доћи без ње?!“ Турске жене не знајући зашто је дира, смешаху се на њу лукаво. Она се поново наљути, али се брзо поврати и растужи се. Оне јој се учинише заблуделе душе међу које је послао Бог, не Пророк, њу, апостолицу и миспонарку, да их изведе на прави пут, да их васпита и припреми за препорођај, за њихово ослобођење. И узбуђена да не би заплакала, устаде и побеже; оне осетише то у њој и остадоше дубоко погружене...

Она понова оде Ибрахим-Хасан-бејовима. Кад је видеше, оне се изненадише и обрадоваше, нарочито Фатма. „Сад ћу јој казати,“ мислила је. Чим седе, она поче говорити о женама:

— Јадне наше жене! Заблуделе... Ко ће их извести на прави пут? Многе мисле да су нове, ако улазе у собу у ципелама, ако су се очешљале европски и назвале турску хаљину француским именом, и изговориле у друштву по коју француску реч. А како се облаче! рече она, погледавши у стару.

— Као деца, рече стара озбиљно, пушећи. Јеси ли видела децу: мећу капу на главу, па оно што је напред, они окрећу натраг. Кад проходају, сваки час падају, а кад проговоре, има речи које нама ништа не значе. Полако, кћери моје, ко хоће с прве степенице на четврту, лако може сломити ногу или разбити главу. И ви морате као Бог. Он у пролеће дâ дрвету лист, па цвет, па род.

— У Серезу су наше жене горе но овде. Ништа нису читале, јер и не знају читати, ништа нису виделе, јер се никуд нису макле, а овамо вичу: „Наших обичаја нигде нема!“ — „Где је то „нигде“?“ ја их питах. — „Наш брак, па наш брак!“ узвикују — „У Европи је брак много савршенији, па ипак га називају преживелом установом и раде му на ре-

форми.“ Једна им објасни шта је то реформа, а оне се развикаше: „Шта! ваљда жена да иде у дућан, а муж да седи код куће, да гледа кућу и децу?“ И после, што је најгоре, наше жене су неискрене. Прво треба васпитати жене, па после људе, или *само жене*, а оно после само по себи долази. Тамо још по старински: комшије хватају (у невољалству) комшике, па кад коју ухвате, закују од ње капицик или је протерају из „поштене“ махале; и тад „неухваћене“ вичу на „ухваћене“, како су се могле заборавити и испрљати оно што ни море не може опрати — образ!

— А какве су странкиње? умеша се Сафет.

— Искрене. Да су као наше, ја се с њима не бих дружила. С нашима морам: наше су.

Сафет рече брзо и неочекивано:

— Пишу ли љубавна писма кћери твоје Елизе?

— Њене кћери! Деца! викну увређено Ариф.

— Колико има како јој се кћи испросила? брзо рече Сафет.

— Њена кћи тек је ушла у петнаесту, а Францускиње се не удају рано као Туркиње, рече Ариф жустро и одсечно.

— Ти си плаховита али ниси лажљива. Ти то не знаш зато што су странкиње *искрене*.

Ариф је гледаше зачуђено.

— Биле сте у највећој љубави, а она од тебе сакрила, зато што су странкиње *искрене*.

— Је ли истина, Сафет, то што ми каза? упита Ариф.

— Тако ми овога детета! рече Сафет погледавши у кћер, па се трже: она се никад не заклиње у дете.

Арифи се смрче.

Кад је виде бледу као смрт, Фатма се препаде да не добије напад, те отрча по мокар пешкир.

— Опрости! Никад ти не бих казала да ме ниси изазвала. Ја то чувам као тајну већ толико време. Сад се истрчах, опрости! говораше Сафет врло узбуђено: жао јој беше Арифе.

— Воли је, кћери, она је красна: за опстанак се бори боље од човека, рече стара јер зна да се Ариф умири и развесели кад год јој хвале пријатељицу.

— Мадам Аристид је дивна! Кад говори француски цвркуће као тица, умеша се Фатма с љубављу према тетки и тој страној жени, доносећи мокар пешкир.

— Нећу то... Какав напад.. Ја сам данас јака, јака... Боже, зар неискрена она, моја другарица за толико година! Колико смо се наразговарале! Каквих смо се књига начитале! Да нисам била с њом, ја не бих била побуњеница. Она ми је дала духовним очима вид, начинила ме новом. Она ме је волела, и жалила ме је кад год сам била болесна или несрећна, обилазила ме, чувала, за мном плакала. Да су кўпљене и сачуване у стаклу те њене сузе, ја бих давала по једну девојкама, да је наспе у воду ономе кога жели за мужа, те да је муж воли, јер те је сузе проливала љубав.. Сама с њим... као два пања, ја сам њену децу волела. О кад ми дођу и пођу по кући, по башти, како сам срећна! Пред мојим очима су расле и развијале се као пупољци. Зову ме тејзе, зато што осећају да сам им с мајком сестра по души. Говорила ми је да се не осећа у туђини сама с децом — ту сам ја Где је с њене душе накит чијој сам се лепоти и вредности ја дивила?!

Она ућута и дубоко уздахну а стара Шехназеханум рече:

— Ако ти се чини да га сад нема, ти си јој га натраг узела, јер ти си јој га и дала. Арифханум, кћери, хоћеш ли да ти испричам једну приповетку коју сам чула у Арабији и која се зове *Лончарев Бог*?

Био један лончар, који је правио лонце, легене, ибрике и разне судове, и шарао их је како нико дотле, украшавао их, па од тога ситног, финог посла куд је уносио себе, зар мало померио памећу и узео те направио од земље бога; после га однео

у башту, наместио га под кипарисима крај гроба своје мајке и клањао пред њим по пет пута на дан; а после сваког клањања, било дању кад пали сунце или ноћу на месечини, он гледајући у то своје дело толико се заносио, да му се најпосле чинило да га те мртве очи гледају и да се та земљана уста мичу. Једнога дана затече га тако занесеног један дервиш, и кад виде да обожава земљу, он му узе бога и тресну га о земљу. Од тога треска лончар се расвести и виде — црвене црепове.

Ариф бризну у плач, као да жали сиротог лончара.

И Фатма заплака, зато што њена тетка плаче.

— Ариф-ханум, кћери, ко се није разочаравао, тај није ни волео. Тешко оном ко нема шта да оплаче!

— Тешко оном ко има шта да оплаче а не сме! узвикну Ариф. Једној мојој пријатељици беше умрла кћи, и она мени мало-мало па рече: „Благо теби што ниси родила, те не знаш за жалост.“ Једанпут ми дође сувише тешко, те јој одговорих: „Ја не знам за жалост, али не знам ни за радост. Ти си била тешка, па си очекивала, питала се да ли ће бити син или кћи, и радовала си се; родила си, и гледајући крв своје крви, радовала си се; гајила си, и видела кад ти је дете проходало, чула кад је проговорило, и радовала си се; волела си и била си вољена, и радовала си се. Сад жалиш, плачеш, а ја теби завидим чак и на тим сузама које проливаш за својим дететом. За чим ја плачем, и смем ли да плачем? Твоју тугу сваки поштује, моју исмејава. Не, ја чак не смем ни да тугујем, да плачем. Сто пута си срећнија од мене!“ Казала сам јој, и она ми никад више не рече: „Благо теби што ниси родила!“

Она обуче чаршаф, диже горњи део на главу, пошто је наместила пече, и приђе старој с речима:

— Шехназе-ханум, да се халалимо: ја ћу сутра на пут.

— Опет на пут! А Али-беј? рече Сафет.

— Ја без мужа не путујем, ти знаш, рече Ариф, па се са свима „халали“, опрости, јер — „смртни“ су.

Фатма је испрати до средње капије и загрливши је прошапта:

— Ах, слатка тејзе!.. ја имам нешто да ти кажем.

Али она одмахну руком и рече:

— Остави ме, дете! Ја сам данас као раздешен ут.

На софи, стара Шехназе-ханум говораше као да чита из какве перске или арапске књиге.

— Ова жена нема прошлости и не очекује будућност. Она је у тренутцима у којима живи. Она живи од утисака. Њени живци су као јако затегнуте жице на ћеманету, што кад дирнеш једну све забрује. Њено срце не зна за године. За њену душу године су само уображење. Њен дух се обнавља свако јутро, као што се сунце рађа свако јутро.

— Госпођо мајко, због чега Ариф толико воли ту страну жену? упита Сафет.

— Због њене земље. Да је Мадам Аристид оваква иста, а да је Гркиња или Јерменка, она је не би волела. Наша Ариф воли видело.

— Али ја сам данас учинила као онај дервиш из приче, госпођо мајко.

— Госпођо снахо, ја вам нисам казала крај те приповетке. Крај јој је овакав: „Али лончар је волео и оне црвене црепове“.

Сафет се замисли, јер се не сети одмах шта то значи.

Ариф-ханум ваљда није била ни до пола пута, кад се збиј једна необична природна појава. На небу се појави огроман пожар, обухвати га целог. Међу животињама завлада паника као и међу људима. Људи су изгледали такви као да ће им изгорети небо, те неће имати према коме да подижу очи кад се моле Богу. Фатма одлете на баба-фингу,

собу на тавану, да одатле гледа ту страхоту и лепоту — запаљено небо. Али док је само изишла — промена, навукоше се густи сасвим црни облаци, као да се онај жар претвори у угаљ. Сасвим се смрче. Она се уплаши, и паде ничице. Али одмах устаде. И у томе осветли се сав Солун, и море, црно, порасло као брег. И њу као да обузе пламен, засенише јој се очи, и у томе, тресак је подиже и ничице обори. Сва дршћући, она жмури и опет види небо, које се свакога тренутка раздираше на двоје, па троје, на четворо, и кроз те раздеротине, по целом небу, покуљаваше пламен с треском. Иначе, ваздух је сасвим миран, непокретан, само задрхти од пламена и треска; ни најмањи лист се није покретао пре трескова. И наједанпут, као да гром удари у слеме конака њеног оца, и она замре од страха; а мало после тога чу се туп, потмуо пад некаквог огромног тела. Она скочи. Муња нема Небо брзо скиде са себе црнину. Она стрча доле Из софе виде сакупљене под њеним прозором жене: нене, мајка, робиња и слушкиње. И она оде међу њих. Учини јој се као да јој отац лежи мртав насред баште.. Њен кипарис! Из његовог дебла куљао је дим... Над њим су кружиле две вране гачући као да су осетиле леш... Кипарис јој се лежећи учини много дужи него кад је стајао и дотицао се облака, и црњи од малопређашњег неба; од његових грана чиниле су јој се руке. И опет се чуђаше како је велики, као што се чудила једном брату од тетке кад је био на мртвачком одру, који јој је за живота изгледао мали. Жене, госпође и слушкиње, дошле из Цариграда пре двадесет година, плакале су за обореним кипарисом као за својим првим солунским пријатељем: кад су први пут дошле у ову башту, он је стајао тако усправан, прав и висок као цин, као стражар ове куће, или као домаћин, и шумео им је радосну добродошлицу, и ако је био обучен у црно. Оне су сад поред њега мртвог чучале све у бело, час крај његовог дебла, које се непрестано пушило, час крај врха, који је уда-

рао чак у последњи крај оградног зида, и плачући кидале су његове гранчице, метале их на уста и теме и остављале их у недра; Фатма је сузе лила над његовим стаблом, око кога је често обавијала руку, као да је замишљала струк брата, кога није имала. Како ће им бити кад га понесу! Одгледаће га и за њим ће нарицати као за милим мртвацем.

V

Беше леп летњи дан; прошло десет; Фатма доцкан легла, па се успавала. Кад отвори очи и виде на столу пошту, чисто задрхта; брзо устаде. Хтеде одмах читати, па се трже: неумивена је. Пошто се на двоје на троје уми, она грозничаво отвори писма. Била су два. О како су јој оба мила! Једно је од тетке, друго од Госпођице! Шта ли јој одговара! Грди је или... Не сме прво Госпођичино; чита теткино:

Скопље, 14 јуна 1905.

Емир, срце моје,

Ти си имала нешто да ми кажеш, уз капију. Шта, душо? Ја, себична, занесена собом, не мислих на тебе. Али, не, немој ми ништа тајно писати, јер још смо у *старој* Турској, где се писма „губе". И после, у кући где гостујем све старо, од пре двеста, триста година: осмеси, неискреност, сумња, ухођење: зар бих смела оставити писмо њима непрочитано? „Ко зна од кога је?..."

Од дана како сам последњи пут била код Нурије-хануме, ја сам друга, у мени се некакав преокрет збио, ја сам се препородила; од тада, ја се не љутим на наше „старе" што су оваке; ја их жалим; себе осећам, све више и више, као апостолицу, мисионарку, и јача ми воља и снага; све више и више ми се чини да ћу их моћи извести из заблуде, васпитати и припремити за ново доба, за оно свето и велико: ослобођење харема. Истина, ја то нећу моћи сама; али са мном саосећају небројено нових у Серезу, у Солуну, у Скопљу, пропагатори светлости (јер ми смо у тами), новога здравог живота (јер сад нам је живот трулеж), из кога бризга крв, црвена и врела; а и њима није тешко радити, јер сваку помаже или муж или брат или, чак, отац. Ја сам се овде одмах с њима нашла: Цариграђанке су, чиновничке и официрске жене. Ти знаш да су мужеви тих жена, *само због жена* растурени са службом по Анадолији, и по овом нашем крају, где ће нам се, свакако, како „пророци проричу", родити сло-

бода. Овде је свега пет, а мени се чини да их има пет стотина, пет хиљада: тако им је огроман рад. Сад им је главно Устав; ослобођење харема споредно. За ово друго спутала нас је реакција. На томе ћемо моћи радити тек пошто почнемо уписивати у се ваздух слободе. Сад је доба васпитавања и припреме за то свето и велико; и у мени сваким часом јача и воља и снага...

Иначе, овде је теже но у Солуну: турске жене као у џаковима са страшно црном маском на лицу — да пукну од врућине, без ваздуха, чини ти се и без живота, корачају, míле, ишчезавају иза оградних зидова, иза високих капија, окованих мертечким ексерима. Ја и оне две нове идемо за њима, и питамо се: коме ли су сагрешиле? Ја сам сад мирна, и ако се нисам предала вољи Божјој. Овако су завијене с тога, што је Арнаута пуно: па они жене не би дирали, него би их грдили. Па, замислиш, и ја морам такво пече; и првог дана свуд уза ме иђаше слушкиња, хришћанка, јер не видим куд идем; а кад код куће дигох пече, на очима још магла.. бол. И ове жене ћуте! И ми се бунимо!... Валијиница правила излет у Вигантову Башту (ти ту башту знаш). Било нас је пуно: све пашинице (девет) и многе чиновничке и официрске жене. Једна пашиница врло тужна: скоро добила ортака. Видиш, срце моје, више ни просте (ова је пашиница проста) не подносе ову грдну срамоту, неисказано понижење, како су то подносиле њине бабе, па и матере. За ово душа наших жена свуд је нова. Упознала сам се с једном нежном, белом Цариграђанком. Све жене веселе, она тужна. Све жене говоре, она ћути. Кад сам је питала „како сте“, да није одговорила „хвала, добро сам“, ја бих мислила да је нема. И нико не зна узрок њене туге и ћутања. Ја мислим муж... „Тражите жену“... А ми, несрећнице, кад видимо овако што, треба да кажемо: „Тражите човека, мужа“.

Да си слободна, ја бих те питала: јеси ли видела моју пријатељицу? Овако... Ја знам да је нисі видела: она вама неће доћи без мене. Мислећи на њу, ја се међу нашим женама осећам као туђинка; а опажам да сам и ја њима туђа. Две три пашинице знају француски, али како? Као наша Мондије-ханум (не љути се, срце). Овамо не нађох ни тебе ни Мерсије. Ово што предузимам: васпитавање и припремање жена, масе, уједно је и буђење. А да ли је добро, да није грех да их пробудимо? *Оне још сањају чаробни сан Истока.* Како ће им бити кад се из тога дубоког сна тргну: да се не осете несрећне? да не проклињу онога који их је пробудио?...

Била сам у соби с домаћицом; та моја рођака је из срећног Аблул-Меџидова доба, и ако је млађа од мене: говори са мном, и чух дубоко дише — заспала! Одмах после ручка, кад би човек требао да има мира; али, јесте, старој Ајше-кадуни, која је слушкиња у овој кући већ четрдесет година, прохтело се да пуши у соби где јој спава ханума, где ја почех песму...

Пред зору се пробудих, и — све живо спава, тишина: доцкан смо легле, по харемском обичају. О моја песма!... *Разочарање*... Душо, душо, да Бог да се ни у кога никад не розочарала..

Да сте у љубави с Нурије-ханумом, ти би, без сумње, чула нешто и о Елизи... Век проведох у тражењу срца; своје давах, а туђе... Ја га нађох једанпут, онде где сам најмање мислила да га има; у човеку, мужу!... И ја се буним, бунила сам се!...

Како је ханум-нене? Шехназе-ханум, то је она права *нова* у турским харемима. Најчешће је замишљам у оној њеној дугачкој антерији емир-боје, с њеним сребрним аврапама: кад јој Ђулренги јави да је дошао тај и тај ага или бај Ибрахим-Хасан-бају, па он није у конаку, а она одмах устаје, као млада, пребаци преко косе танки башјорти, с којим је малочас изишла пред Мухамеда, кад је клањала, и иде у конак, да се са синовљим гостом разговара као Фатма-Захра с очевим... Боже, Боже, колико нам је вера лепа, а колико су је наружили неразумни!

Пишем ти француски, да не би разумео твој отац, ако би му писмо дошло у руке. Не шаљем ти га поштом (не смем), већ по једној новој. Развићу је, раскопчаћу је, метнућу јој га на срце као *она блага*, хартије... па ћу је закопчати, завити... Кад ти дође та нова, прими је лепше но мене.

Ханум-нени љубим скут, зету Хасан-бају правим темена, сестру Сафет грлим, сестричини Емири љубим очи.

Твоја

Ариф-тејзе.

Фатма пољуби писмо, па истрча из собе и пољуби нену у руку и рече:

— Аман, нене, где је та ханума што ми је донела од тејзе писмо?

— Отишла, сине.

— Отишла! Боже!... А тејза вели: „Прими је лепше него мене.“

— Жури се, има ваљда неке поруке. А тебе, док бисмо пробудили, док би се ти спремила...

Она се врати у своју собу нерасположена; али се брзо развесели, управо узбуди, кад виде на столу писмо Госпођичино. Узе да га отвори, а руке јој дршћу, лепе њене ручице...

Париз, 11 јуна 1905.

Драга мала,

Данас у подне, враћајући се из вароши и улазећи у своју собу, ја осетих мирис мошуса, и врло се обрадовах;

јер тај мирис јавио ми је да сам добила писмо од тебе и подсетио ме на кућу у којој сам провела више од дванаест година, и где су са мном поступали врло лепо. Садржина тога драгога мирисавог писма није ме толико изненадила колико ме је забринула. Није ме изненадила с тога што ти имаш осамнаест година, што на Истоку значи: зрела девојка, још мало па уседелица. И не чудим се што онако пишеш о љубави; о њој си се доста романа начитала и свашта по харемима наслушала. У почетку, ја сам намеравала радити као многе учитељице: забрањивати ти читање љубавних романа; али кад чух шта се све по харемима пред девојчицама говори, ја одустадох од тога, знајући да у романима нема ништа слично тим разговорима. То је тако, мала, па ипак је међу вама пуно девојака заиста чедних, и ако не првене кад се пред њима изусте и такве речи каквих у нашим језику зацело и нема, ја их бар не знам.

Дакле, драга мала, мени није за чудо што онако о љубави пишеш, него ми је за чудо што си се заљубила у човека кога не познајеш: само зато што ти се *лепо* поклонио, уопште јавио! То ме је забринуло. Да си од тринаест година, ја бих ово могла и разумети; али од осамнаест, на Истоку зрела девојка! Оно, истина, лепо понашање често одаје лепу душу; али то је *често*, не увек. Ти познајеш Хиспет-хануму. Која још уме да направи онако грациозна темена као она? Ниједна. А у које је још оваква душа као у ње?

И после, драга мала, заљубити се тако, то је по моме мњењу лудост. Можда је добар, али није муслиманин, него Грк, Јерменин, или чак Јеврејин. Ти знаш да су и они лепи, црномањасти, да имају црне очи, да носе фес... Али, не: тај у кога си се ти заљубила што ти се јавио, има плаве очи.

И још нешто, драга мала. И ако изгледа фин, можда је из просте куће. Зар би те твој отац дао човеку који није од породице, из добре куће? Ти немаш своје Ја ни у избору хаљине, а камо ли у избору мужа. Хаљину ти бира мајка, мужа ће ти изабрати отац. Онај који би тражио да проговори твоје срце, то је твоја баба. Али та паметна жена у очима твога оца само је *жена*, а ти знаш шта то значи. Напослетку, драга мала, ни у Европи не иде све онако како ви на Истоку, нове муслиманке, замишљате. Ни овамо девојка из добре куће не удаје се увек за онога који јој се „лепо јавио“. И овде је родитељево искуство уз кћерино неискуство. Мислећи на Европу, ви се често уљуљкујете обманама. И мени су се некад *тако* допадали; па где су сад они? Ја их се више и не сећам. Јер, ипак ти си још врло млада, и ако те тамо рачунају у зреле девојке. Ја ти овако пишем с тога, што је почетак, што је семе љубави на површини срца; иначе, да је прошло време, да се укоренило, ћутала бих: срце разуму може много, а разум срцу ништа, наравно у харемима.

Пиши ми штэ пре: да ли се „ствар развија“, или је прошло на лепом поклону.

Што се тиче стила, и граматике, ортографије, ти си увек била пажљива.

Сад о себи коју. Не чини ми се да ћу икада више видети Солун, град у коме сам провела најлепше доба свога живота, своју рану младост, и младост уопште. Мојој мајци је све горе и горе, и не чини ми се да... Алп доста.

Изјави својој ханум нени моје одлично поштовање. Срдачно поздрави госпођу твоју мајку, Ариф-хануму, малу драгу Мерсије-хануму, госпођу Аристид и њене кћери, и све друге које ја волим и којима сам ја мила. А тебе, врло драга мала, нежно љуби

твоја учитељица и пријатељица
Ана Жабуле.

P. S. Збиља, ако је госпођа твоја мајка у љубави са Нурије-ханумом, те ти тамо идеш, много је поздрави. *А. Ж.*

Емир-Фатмине очи просто су сијале од радости. „Благо мени! она ме не грди, слатка моја учитељица! Она се само боји да није Грк, или Јерменин, и чак Јеврејин! да није из рђаве куће, из просте. Муслиманин је, моја пријатељице; од добре породице, из отмене куће, господске; богат... све што мој отац тражи.“ И метну у куверт мило писмо, па га десет пута пољуби, па га извади и пољуби, и опет га метну у куверт, па га намести на главу и пође тако по соби, — врача: да опет добије тако мило писмо од миле Госпођице. После га опет неколико пута прочита, и страсно пољуби, па најпосле отвори сто за писање, и у једну лепу шарену кутију, пуну француских писама, остави га шапћући: „Буди с њима: сва су ми од моје Госпођице“, и загледа се у лепи рукопис, у карактеристична дугуљаста, коса слова симпатичне Францускиње. У другу лепу шарену кутију остави теткино писмо и рече: „Буди с њима: сва су ми од слатке тејзе. О, да ми сад није ње, не би ми било ни наде. Кад се врати, она ће све за мене...“ Истрча, весела, да каже нени и мајци шта пише тејзе, то јест да им изјави поздрав и од ње, и од Госпођице, па се трже: њена нене, сва у бело, са као снег белим муслином преко косе, — чита Коран... Утрча у собу, весела, и одмах седе да одговори на писма.

Солун, 15 јуна 1905.

Слатка тејзе, дођи што пре, не могу без тебе. Не могу, тејзе, слатка тејзе! Дођи што пре! Хукнула сам у хартију, ту је мој дах: из њега ћеш прочитати да треба што пре да дођеш, да те чекам, да те волим, да ти љубим очи, да ти љубим руке, да ти љубим скут... Воли те, љуби те, чека те с нестрпљењем, са чудном жељом, жудњом, страсно те чека

од свег срца твоја... твоја сестричина
Емир-Фатма.

P. S. Мадам Аристид нисам видела; али сам чула да те код једне наше помињала, и много те хвалила, те ова и не слути да нисте у љубави. Ја ти пишем француски; а ти, кад читаш својој рођаци, ово прескочи... Љубим те, љубим.

Е.-Ф.

Ово писмо и не затвори, него под утиском неописане радости, која јој сву душу обузе, поче друго:

Солун, 15 јуна 1905.

Врло драга госпођице,

Добила сам ваше драго писмо, и љубила сам га, љубила... Ви ме не грдите, ви ми тако лепо пишете...

Није Грк, није Јерменин, а Јеврејин не дај Боже! Муслиманин је. Леп! Од добре, од велике породице; племић, принц: Мурад-Џемал-беј, син Арслан-Нури-паше Емир Заде и Зенихе-Алије-хануме... Од старе емирске арапске породице, по оцу, а по матери Турчин.

Ја сам срећна!

Да видите како нам је сад лепа кућа! Мени је лепа. Како се по многобројним собама и на софи смеје наш турски намештај! На мене се смеје. Како су нам веселе густе решетке! Кроз њих гледам Њега. Како нам је радосна висока ограда! Иза ње је Он. Како су светли стихови из Корана! У сваком стиху ја сад видим Бога!...

Да нисам била у овој кући, да нисам кћи Ибрахим-Хасан-бејова, не бих видела Њега. Јер да ми није Ибрахим-Хасан-беј отац, не би ми био Исмаил-Ахмед-беј стриц, и не бих ја провела мај на Јалијама у оном конаку с чијег сам балкона видела Њега; и да ми није Сафет-ханум мајка, не би ми била Нурије-ханум сут-ана...

Тај лепи младић сестрић је моје сут-ане, Нурије-хануме. И ви га се може бити сећате, драга госпођице; видели сте му слику у сутином салону под стиховима из Корана...

Али, ах! тек што ово написах, тргох се. Шта имам ја сад од тога што ми је Нурије-ханум сут-ана? Моја мајка

с њом не говори. Је ли то случај или судбина? Оне се воле, а сваки час се споречкавају као деца, ви то знате, драга госпођице. Али до сада: некад не говоре по недељу, некад дан, некад сат, не по величини увреде, него према расположењу. Капиџик између наших дворишта никад се није затворио ни чивијом, а камо ли катанцем, па макар се оне завадиле не знам како. Ако је штогод наше код суте, моја јој мајка то не тражи; ако је штогод њено код нас, ми јој га не враћамо. Откад не говоре, а једна другу помињу, те нико и не слути да нису у љубави; моја мајка хвали суту као пре. Откад не говоре, а нигде се још не видеше, за моју несрећу. Ја чим чујем да је неко у комшилуку болестан, молим мајку да га обиђе; све мислим биће тамо сута, па ће проговорити. Јуче, кроз кафез видех Али-агу: стар, има сто година, болестан, једва иде, сиромах, подупире се дебелом палицом; а ја помислих: комшија кад би нешто умро, одмах би тамо отишле и мајка и сута: проговориле би код мртваца. То помислих, па се уплаших да ме не казни Бог. Мајка ми невесела, а нене: „Госпођо снахо, ти не можеш без Нурије-ханум, познајем. Године су то, откад живите као сестре, и боље. Покори јој се.“ А мајка, љута, грди сут-ану, виче: „Никад, госпођо мајко.“ — „Што сад тако, кад досад увек... ти прва? Па баш да те и неправедно увредила, опрости јој. Слушај, кћери, ово су речи из Корана: „Човек је брз по природи... Оному који пашта и мири се са својим противником, Алах ће бити дужан награду...“ А мајка: „Решила сам се да јој никад не отиднем ја прва...“ — „Паметан попушта,“ вели добра нене. „И ако бисмо примали к срцу све што нам се учини као увреда, ми ни с ким не бисмо ни говорили. Само ситни сваку ситницу примају за увреду.“ — „Не могу,“ каже мајка, „осим да чујем да је...“ — „Умрла, је ли?“ — „Не, него да је тешко болесна.“ — „Иђи ћу јој ја, госпођо снахо.“ — „Да Бог дâ да ме мртву видиш, госпођо мајко!“... Јуче оне тако говоре, а ја их слушам, па ми се смркава. Ја не знам шта је мојој мајци; она никад није држала срце. Права муслиманка мири се с пријатељицом о великим празницима, или кад дођу гости. Сута је добила драге госте, сестру и сестрића, и мајка није отишла. Кад се нису сад помириле, чини ми се неће никад.

А пре неки дан, мој отац метну на сут-анин капиџик катанац, а мајка му ништа не смеде рећи, само је, са мном, крадом плакала. Катанац је метао тако полако, да не чује сут-ана. А нене му говори: „Зашто, сине? Ко ти је тако волео кућу, ко жену, ко дете? Ко ти је оне што су ти најмилији обилазио у болести онолико? Ко је с нама и певао и плакао? Ко те бранио од рђавих уста? Хиљаду пријатеља, један истински: ти си од пријатеља затворио капиџик.“ — „Ја, мајчице, нисам затворио капиџик од пријатеља, него од непријатеља... од Нурије-ханумина сестрића: да нам је даље слама од ватре.“ А нене се клатила, и метнула кључ на буђме, да га у недрима носи...

Мерсије је „лежала код мене четири ноћи“, како се каже нашим језиком; по сву ноћ смо седеле и разговарале се, о њему... Пробушиле смо зид, па смо гледале у сут-анино двориште: нисмо га виделе. Али га видесмо кроз кафез из ненине одаје. Сваки дан га видим; сваки час пролази и гледа у решетке, као да није муслиманин. Сута му је показала нашу кућу... Напослетку, он је муслиманин само по вери и по имену, иначе не, јер у Европи је одрастао, живео до пре две године. Ја не знам ви да ли зна турски. А знам да зна француски, енглески, немачки... Енглескиња га васпитавала, била му гувернанта, као ви мени, и друкчије, јер с њим није била мајка... Мени је све сута причала. Он је као Европљанин, а личи на арапског принца, принц је. Зове се Мурад-Џемал, а ви знате да то значи *жеља* и *лепота*.

Да се кријем, увек да се кријем, као да нисам у Солуну рођена и одрасла Овде се турске жене мало крију, ви то знате, драга госпођице. Као у Цариграду, иду у чаршију, иду у безистан; где највише света има, код Бејаз-Куле, на Молосу — иду отворена лица. Тек кад се неко у њих добро загледа, спусте пече... Али шта имају од тога? Човеково је ло капије; а и на улици: гледање без говора, или, како наше жене кажу, разговор душâ...

Кад бих нешто ја као друге излазила и у јутру и у подне и у свако доба и дизала пече сасвим — до сад би ме зацело видео; али ја сам, за несрећу, као цариградске велике госпође: никад пешке, увек у затвореним колима..

Само се молим Богу. Бог!

А сад, врло драга госпођице, примите хиљаду пољубаца

од своје мале

Емир-Фатме.

P. S. Мерсије ме молила да вас поздравим и да вам кажем ово: „Наше учитељице Француткиње створиле нам бол.“ Ја то пишем, мада се с тим не слажем.

И још, врло драга госпођице: има Бога, и ја га сад осећам у себи, и томе се Богу молим за своју срећу. А кад мени дође срећа, то значи да се вратило здравље госпођи вашој мајци... Јер ја своју срећу не замишљам без вашег повратка: ви да ме гледате испрошену за Мурад-Џемал беја, ви да ме спремате за свадбу моју и његову: косу да ми наместите као европској невести, и да ми на главу метнете дијадему, уместо венца од мирте или поморанџина цвета.

Е.-Ф.

VI

Јуче јавише Сафет-хануми да ће јој данас на „јутарње расположење“ доћи једна стара цариградска пашиница и три младе Цариграђанке из највиших кругова, те она, да би ово посело свечаније изгледало, позва све своје пријатељице и јетрву и синовицу. И ако су се спремиле за чифлук, јетрва јој с ћерком дође још синоћ, како би сутрадан увеличале дочек гостију домаћицама.

Петак је. По улицама су се размиле жене у разнобојним чаршафима, новим. Код Сафет-хануме чу се лупа на капији пре девет, и робиња — која се налажаше око капије да не би гости чекали — отвори: уђоше Солуњанке, старе у црним, Сафетине врснице у плавим и зеленим чаршафима, све с посувраћеним печима. Мало, па пред конаком стадоше двоја затворена кола и из једних изиђе та стара цариградска пашиница са своје две црне робиње, из других три младе Цариграђанке: све у ферецама, с јашмацима, јер чаршаф, с кога је „запт“ дигнут поодавно, носе обичне, а ферецу велике госпође, због одлажења у Јилдиз.

До средње капије у харемском дворишту, пред женском послугом наређаном с једне и с друге стране путање, обученом у свечано рухо шарено као по ливади цвеће, стоји домаћица Сафет-ханум с јетрвом, обе у плавим свиленим антеријама, и док чељад љуби скут гостима и прима им сунцобране, дотле им хануме праве дубока темена и радосно се смеше на њихове љубазне, пуне дражи и елеганције цариградске поздраве, и тад се окрећу, обе, и с пуно поштовања полазе пред њима, да их

уведу у кућу. За Цариграђанке спремљене су папуче, по њихову обичају, и слушкиње с робињом прођоше да их преобују, замењујући им фине плитке ципелице папучама наврх прстију; стара пашиница обу своје које је њена робиња у бочици донела. Наврх степеница у предсобљу дочека их стара Шехназе-ханум с унукама Фатмом и Мерсијом, обученим по најновијој париској моди: и с једне и с друге стране измењаше се грациозна темена, па их Сафет с јетрвом одведе у јашмак-одају, да се развију. Кад се развише и чељад узеше остављати фереце и јашмаке у шарене свилене бошчице, оне пођоше за домаћицама на софу. Гошће нису мислиле да су ово јетрве, него ортаци, пошто их обе дочекују. На софи се поздравише теменима с већ дошлим гостима, Солуњанкама, које их дочекаше стојећи, па поседаше, стара, у старинској антерији с кашк-отосом[1] на глави, на миндерлук, младе, у лаким белим молским хаљинама из париских магазина, на столице донете из Фатмине собе: ниско не могоше сести због корсета; у дну софе спустише се робиње поред слушкиња дошлих са Солуњанкама.

После многих темена и многог ћутања, Шехназе-ханум поче с пашиницом разговор, тих, који се за час сврши. И опет ћутање... После, по жељи те отмене гошће, Фатма седе за клавир, који се за ово посело изнео на софу. Док је свирала *Низамски Растанак*, старе су плакале а младе су остајале хладне. Дим се дизао од дувана, али се није задржавао: прозори су широм отворени. Измешали су се парфими од љубичице и хелиотроп с ливантама од јасмина и јоргована. Па су се, после, поделиле у четири групе, пошто их је било повише, и пред сваку се групу ставио седефски столић с тепсијом и споља калансаном, на којој су били сребрни судови са сиром, кајсијама, с татлијама и са слатким од смокава; па су и старе и младе почеле јести прстима ћутећи, слушајући једну араиску

[1] *Кашк-отос*, једно старинско турско чешљање.

арију коју је Фатма свирала на клавиру с много школе а с мало осећаја. После јела опраше руке у и уста на абдеслуку, па се вратише на софу да пију кафу и пуше. Једнима је, које нису хтеле кафу, донета по чаша мирисавог ружичастог сирупа. Док се пијаше кафа, Ђултер удараше у деф а једна њихова бела бивша робиња, обучена у црвено као ватра, играше. Њена вешта игра, играна с неисказаним осећајем и за чудо грациозним покретима, усхићаваше и нове као и старе; а њено бело зарумењено лице очараваше све.

Пред крај њене веште, уметничке, топле игре дођоше оне две странкиње које Мерсије у свом писму помену, једна плава Енглескиња што се зове Мис Блак, Фатмина учитељица за клавир и енглески и немачки језик и једна смеђа Францускиња, Мадмоазел Дарно, гувернанта деце некога паше; и видевши робињу како игра, не као њихове балеткиње и баханткиње, толико се усхитише, да експансивна Францускиња гласно исказиваше своје дивљење пљескајући играчици.

Кад Фатма виде ове две странкиње, нарочито Францускињу, обрадова како се није скоро; кућа јој се учини лепша, и као да је у њој Бајрам. Али она ту своју велику радост сакри тако вешто, како то само уме Туркиња, јер се бојаше Солуњанака, нарочито старе Цариграђанке, која је непрестано гледаше.

Та цариградска пашиница ока не скидаше с ње: гледа је кад иде, гледа је кад седа, гледа је кад устаје; чак кад је девојка за клавиром, она је гледа у стас, у врат, у главу. И Фатма осећа те толике чудне погледе, па јој је неугодно.

Фатми су ближе по души чак и од матере оне три младе Цариграђанке и ове две странкиње а она то мора да крије, да се претвара, да је неискрена, и мора са свима, чак и са странкињама, турски. „Па зашто нам наши родитељи дају да учимо европске језике кад не воле, стиде се да их чују у својој кући?“ Из сујете, да се каже да су им кћери образоване. А данашња турска жена не може

се назвати образованом, ако не говори бар два европска језика и ако не свира на клавиру.

И она се младима и странкињама све више душом приближује, и како би их позвала да јој виде библиотеку а не сме од Солуњанака и Цариграђанке што не скида очију с ње. Али у томе пене речи: „Идите у башту, децо, веселите се. Нас ће веселити Ђулренги — певаће нам.“

Свих седам захвално погледаше Шехназе-хануму, па изиђоше, али не одоше у башту него у собу Фатмину. Оне три нове нађоше у Фатминој библиотеци многе своје миле познанике, поред Шатобријана и Ламартина — Гиј де Мопасана, Марсела Превоа, Пола Буржеа, и друге. Нађоше и Флобера, и Лотија, и насмејаше се, узвикнувши: „Гле Азијаде! Она је Туркиња колико смо ми Францускиње.“ С њеног стола за писање Фахрије-ханум узе *The hundred best Poems (lyrical) in the English language*[1] и поче читати с чисто енглеским изговором и потпуно енглеском интонацијом:

We watch'd her breathing through the night,
Her breathing soft and low.[2]

— *O, yes! Thomas Hood's poem „The Death Bed“ is very beautiful,*[3] узвикну Мис Блак, а једна нова, лепа али врло бела, као да је јектичава, сневесели се.

И на енглеском језику отвори се готово интиман разговор. Нове казаше да су све три биле распуштенице (једна још и сад), и кад их Мис Блак упита зашто су се развеле, оне с пуно ироније рекоше: *Кисмет.* Францускиња, која скроз познаје турске жене, јер годинама је живела у Цариграду и са пашиницом је ишла најотменијим харемима, познаде у ове три нове оне што вичу

[1] *Сто најбољих Песама (лирских) на енглеском језику.*

[2] Ми ослушкивасмо њено дисање у ноћи,
Њено дисање тихо и полако.

[3] О, да! Томе Худа песма *Самртна Постеља* врло је лепа!

на уређење садашњих харема, што се занимају феминизмом и што се буне. И мало па виде да се није преварила; јер најстарија од њих, жена од двадесет и неколико година, врло лепа, Фахрије-ханум, поче с пуно жучи:

— Оне затуцане у Цариграду нас три зову реформаторкама, као овде вашу Ариф-хануму Хилми-пашом. Али оне се варају: ми нисмо за реформу харемâ већ за њихово уништење. Ми налазимо да је неприродно ово кријење жена од људи. Жене, несвесне свога положаја у друштву, мисле да су цвет створен да га човек мирише док је свеж, а да га баци кад се спаруши. Али почињу долазити до свести.

— Ја сам огорчена као жена, а побуњена као кћи ове земље, рече друга, млађа, Мирсаде-ханум. Ја се буним против овог срамног режима. Једна моја другарица поста удовицом за ноћ, да се сама брине за кућу и децу: муж јој не умре него га протераше у Европу за чланак у новинама где се нашле речи *звезда* и *слобода*. После, оволики шпијуни! за тридесет лира месечно, за двадесет, за десет, за лиру! Погледам у свог рођеног оца, па затворим уста, да ми отац није шпијун, да ме не поткаже, не оптужи своју побуњену кћер.

Фатма сва претрну. У кући њена оца да се овако говори! И учини јој се да таван, под, зидови знају енглески; а стидела се да им каже да говоре што друго.

— Ветар најјаче дува кад хоће да стане, рече Фахрије.

А Францускиња, опазивши да је Фатма немирна, рече:

— Махните се, хануме, политике. Од ње хвата вртоглавица и људе. Гледајте ви да радите за своје ослобођење: да сте слободне, да сте с људима.

— У Европи, жене, поред толике слободе и права, боре се за слободу и право организујући женска друштва, удружења, савезе, поче она трећа, најмлађа, врло бела, болесна. Ми то не видимо, али читамо и чујемо од странкиња што живе међу нама

и путница. По нека осетљива путница заплаче кад види како живе њене сестре муслиманке, невине заточенице, заточене пре толико столећа себичношћу људи. Људи су себични уопште, наши напосе: они својим женама не даду ни право сунца ни ваздуха, заврши и закашља се, а Фатму и Мерсију од тога сухог кашља обузе хладноћа.

Опет поче Фахрије:

— Од неког времена, ја пратим све феминистичке листове, па видим...

— И ја, упаде јој у реч Мирсаде (што је код харема необично и врло неучтиво), па видим: жене траже право гласа, а џакови ћуте!

— Не траже чак ни право сунца и ваздуха, узвикну најмлађа, болесна.

Док су оне говориле, једна слушкиња је непрестано улазила и излазила, тобоже нешто тражи. Најпосле Фахрије нервозно рече:

— Кад ћемо смети рећи слушкињама и робињама: „Изиђите, имамо нешто да се разговарамо“, а да ее навучемо сумњу! Кад ћемо моћи остати саме са својим мислима! Ми то нећемо доживети, ни наше кћери, ни унуке.

— Муж нам не сме у собу без питања, а слушкиња и робиња сме, рече Мирсаде.

А Енглескиња прихвати:

— Ја се чудим како васпитавате вашу чељад. То је за мене тајна. Ваше слушкиње и робиње и фамилијарне су, и између себе и својих госпођа непрестано виде један високи зид који њихове руке не покушавају оборити, јер мисле да га је подигао Алах.

Мерсије и Фатма готово ништа нису говориле: стиделе су се да говоре пред странкињама о овако озбиљним стварима: о правима жене. Оне су за странкиње држале оне три Цариграђанке, не Енглескињу и Францускињу. Оне су пред њима слободне; Францускиња их је бунила кад год су биле саме, пред њиховим гувернантама. Оне су ову смеђу, експансивну Францускињу што пљеска играчици

пред старим ханумама, волеле као своје гувернанте; и да нису овде ове три Цариграђанке, оне би је сад пољубиле у оба образа, сад кад рече: „Гледајте ви да радите: да сте слободне, да сте с људима.“ Фатма би је пољубила у оба образа и оба ока, али је неповерљива пред Туркињама, па макар те Туркиње биле и нове. „Да сте слободне, да сте с људима!“ О како су свете те речи, као стихови из Корана! Она би онда била с Џемалом: на улици, у кући, код њих, код суте. Молила би тејзу да га позива свакога петка, и она би ишла тамо, и седела би с њим, и разговарала се, и гледала би га у лице, у очи, целог, не као кроз кафез, не као кроз зид. О слатка Мадмоазел Дарно! Пољубила би је чак и у уста, преко обичаја турског, и француског. И док се Францускиња, слушајући побуњене Цариграђанке, питаше, јесу ли то они црни џакови, оне сени без лица, без гласа, што тумарају улицама као сени умрлих, дотле Фатма вребаше прилику да јој бар стисне малу, белу, милу руку, кад не сме да је пољуби.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Гости су отишли; њих две су остале „непотпуне“: оне су однеле нешто од њих. Нене им чита персиске песнике, и оне је слушају расејано. Одвојише се. Говорише о хаљини Мадмоазел Дарно, нарочито о шеширу. Мерсије има нешто Фатми да каже, па не може: никако нису саме. Ђулренги је непрестано у соби, седи и пуши. Она пред њом све говори, а ово не може: не сме. Ово је нешто велико, крупно. Боже, кад чује Фатма!

Најпосле уграбише прилику, те Мерсије, на француском, ако би ко прислушкивао да не разуме, поче говорити:

— Прексиноћ, јагње моје, била сам код господина Аристотела, на балу... Што се чудиш?... Моја мајка не зна... Кад би чуо отац!... Одох да ноћим код Саније-хануме, а она звата, окупи... Тамо се нисам развила те хтедох пући од вруćине! Али сам се бојала; наших жена с Јалија било пуно, па

ме све, многе ме познају. На једној стакленој софи прозори су били застрти газом... Бал у салону, ми на софи: све смо виделе као да смо тамо биле.

Фатма од чуда не долази к себи.

— Ти не верујеш, душо?

— Каква смелост! Не, ти збијаш шалу.

Мерсија јој затвори уста и силно је стеже, па настави:

— Ах, шта је кад се чује и чита! Треба да се види... Ти ми не верујеш! Жене у изрезаним струковима!...

— Верујем ти, очи моје, али... Како си смела?!

— Тако... Као нас две, загрљени... Ја сам опазила: у игрању, дотакну се лицем...

— Ако се воле... Боже, како си смела!

— У дно салона, у куту, сву ноћ двоје нагнути једно другом...

— Љубе се!!...

— Лудост! Ти мислиш баш толико... Разговарају се.

— Заљубљено? Зацело.

— Зацело. Никога нисам смела питати... А кад сам то видела, ја сам се стала трести... Лице ми је било као ватра, а руке као лед.

— Боже, Мерсије! Боже, Мерсије!... С ким би ти тако, слатка Мерсије?... Је ли с оним што говори *К-К?*...

— Ја сам на њега већ и заборавила, а и мрзим га: уображен. Ја не знам с ким бих. Мени се сви допадају, а ја никога не волим. Кад бих се ја заљубила, па да га не могу узети, умрла бих. Умало не заборавих! Јуче ми гледала Азизе-кадун... у карте, па ми је рекла нешто увијено, као да ћу млада умрети, ваљда од харемског непријатеља, јектике, која ће ми доћи од љубави, или због љубави, како да кажем.

— Ја бих с њим, Мерсије душо...

— Умрла?

— Не, не, не!

— Загрлила се?... Да вам се дотакну лица?

Она се закикота, и говораше:

— Не, не, не! него... у куту, да се разговарамо... Благо њима! Благо њима! додаде пошто се уозбиљи.

— И те с толиким правима буне се за право!

— А ми?! А ми?! А ми?!

— Да је ту Ариф-ханум, рекла би: Буну ћемо.

— А шта радише наше? упита брзо и радознало.

— Једне као ја, тако осећају; друге вичу: срамота! И час-по, кад опазе додир лица, затварају очи. Колико неискрености! Колико лажнога морала. Која од њих не жели ово?

— Али како си смела! рече ова не слушајући сестру.

— А мени је било одвратно што се праве... Напослетку, можда се и не праве... њима није неморална чочечка игра; оне воле без људи, две и две, једнако обучене, с једном цигаром, с водом из једне чаше; и срећне су...

— А ми, нове?! А ми, нове?! О, наши људи, зашто сте нас пробудили?!

У томе дође на врата Ђулренги и рече:

— Кјучук-хануме, хајдете Ајше хануми, зову вас ваше госпође мајке.

Не смедоше не отићи. Пресвукоше се, припеше печа и обукоше чаршафе, па с робињом одоше у комшилук. Мајке су им већ биле тамо; жена̂ пуно, из целог великог комшилука; па свирање у ут, ударање у деф, звецкање чампарама, пљескање длановима, смех, али пригушен, и тихо певање: весеље је у башти; разграпали се нарови и смокве, дигли се у вис олеандри: под оним наром седе две, и тамо две, једнако обучене, по једна има исечену косу као мушкарац, пуше једну цигару, пију из једне чаше, а хануме их гледају и погуркују се смејући се крадом; под оном смоквом седе десетину, пред њима је грамофон: пригушено се смеју, кикоћу се, јер чују домаћицу Ајше-хануму, њен глас „ухваћен“: „Добро јутро, Сафет-ханум!

Како је Шехназе-ханум, Емир-ханум?...“ Две нове, Емир и Мерсије седоше међу старе, раздрагане грамофоном; а те „старе“: једне су мало старије од њих, друге су њихових година. Фатма пђаше очима од једне до друге, све их познаје: од тридесет и неколико свега седам осам писмених, и ако су бејовске жене и кћери! Мрак, мрак, ноћ у души, или душа у ноћи: непрестано спавају.. На лицу ових младих жена огледало се задовољство; то су виделе нове, па су им завиделе. *„Оне још сањају чаробни сан Истока,“* изусти Фатма шапатом теткине речи из писма, и дубоко уздахну. *„О наши људи, зашто сте нас пробудили?!“* рече тихо Мерсије што малочас Фатма, па и она дубоко уздахну. У овоме друштву не осташе дуго, искрадоше се па одоше у башту, наместише око на пробушен зид — да виде Џемала. „Кјучук-хануме, брзо!“ викну из куће Ђулренги, а оне потрчаше у пенину собу. Џемал! Стоји под прозором, и разговарајући се с једним младићем, сваки час баца очи у кафезе... „Алла'! какве су му очи!“ виче узбуђено робиња; Фатма се загрцну од смеха, а Мерсије вели: „Лепе, али... плаве.“ — „Плаво је море, и небо, кјучук-ханум.“ Фатма њих не чује... чује њега: прозор је отворен; и чује само како говори, не шта говори, па се смеје, смеје... „Француски као Француз!“ шапће Мерсије; а Фатма би рекла нешто, па не може, не сме, чини јој се, ако проговори заплакаће, па ће јој се смејати сестра од стрица. „Зна ли турски овај Француз, а, Емир?“ она хтеде проговорити, па опет не смеде. Он продужи пут, а робиња викну: „Аман, кјучук-ханум! црвена си као зрели нар!“ и разлегаше се смех по одаји старе Шехназе-хануме.

Сва срећна, Фатма испрати миле госте: они ће сутра на чифлук. Сва срећна, она оде у башту с Ђулренгијом. Саме су: хануме одоше на друго посело. У хладу су, под једном старом кривом смоквом. На тешкој зеленој свили, златом, Фатма везе оцу *Левха: Нема Бога осим Бога, Мухамед је послат од Бога;* везе, али не прелази преко лица ру-

кама кад изусти „Мухамед“, не уноси се у стих, у реч, у сваки бод, но ради расејано, и сваки час оставља иглу па преврће *Poésies Nouvelles* „слаткога“ де Мисе, који јој стоји на ђерђефу... Чита песме које је небројено пута читала, и зна их одавно на памет. Од свих песника, и старих и нових, и она, као и многе Туркиње, највише воли де Миса, „слаткога де Мисеа“, како оне обично кажу. Прочита неколико стихова из његове *Мајске Ноћи*, и неколико стихова из његове *Августовске Ноћи*, и неколико стихова из његове *Децембарске Ноћи*. Прочита цело *Rappelle-Toi*, и ако то зна на памет. Па *Adieu*..

Adieu! je crois qu'en cette vie
Je ne te reverrai jamais..[1]

читаше гласно с пуно бола. Јер сад, што год је читала, мислила је на Џемала. Пре је мислила, читајући Мисеове песме на своје фиктивно драго, или на Мадам; сад на Џемала...

Не дочитавши песму, опет поче вести. „*Adieu, Suzon, ma rose blonde, qui m' as aimé pendant huit jours*“,[2] узе певушити зарумењена, везући, и по навици метну на главу један комад платна, који бејаше на њену ђерђефу, покри косу, јер чу с минара „Алла' екбер“, па да је не види мујезин. Навезе почетак од „*мим*“, првог слова у пророкову имену, па опет отвори књигу, и тражећи нешто непрестано понављаше „*Adieu, Suzon, ma rose blonde*“.

— Кјучук-ханум, код Нурије-ханум шушти трава... Чујеш ли? прекиде је робиња.

Она, не затворивши књигу, слушаше...

— Кјучук-ханум, код Нурије-ханум шушти трава! понови робиња.

— Чујем... Пипни ми руке... Лед!

— Што се бојиш?...Од јасмина се не види капиџик искићен мертечким јексерима.

[1] Збогом! Ја мислим да те у овом животу
Нећу видети никад више.

[2] Збогом, Сузанице, моја ружо бела, која си ме волела осам дана.

— А, не јексери... само катанац.

— Зар је то *само?*... Слушај!...

Уз капицик се чу говор; неко говори, француски:

— Фатма, јагње моје, Фатма, душо душе моје, моје срце је пуно љубави и бола.

— Аман, шта говори? прошапта робиња уплашено.

— Да бежимо, Ђули... Види како ми лупа срце! рече Фатма узимајући робињину руку, а у томе, преко ограде долете писмо.

Ханума скочи да бежи, а робиња, ухвативши је за сукњу, рече шапатом:

— Код куће нема никога... Не бој се!... Седи!

Она нагло седе, те претури ђерђеф, и разлетеше се листови из „слаткога“ де Мисеа. Робиња отвори писмо, које беше много намирисано...

Преко ограде долете још једно, и још једно.

— Три одједанпут!.. Зашто их не читаш?... Ја ћу ово да отворим, и ова два, говораше робиња шапатом, отварајући писма.

И наједанпут насмеја се и рече:

— У ова два нема ништа!

— Како ништа?! изусти Фатма чисто уплашено.

— Само по једна реч!...

Фатма узе прво; цела садржина писма беше:

„Ma mie.“[1]

Писано је пре неколико дана. Руке су јој дрхтале кад отвори друго.

„Je t'aime.“[2]

Ништа више. Јучерашњи датум. Отвори треће много узбуђена.

„My sweet heart, J love you. J am thinking of you. You are the one object of my love.“[3]

[1] Драга моја.

[2] Ја те волим.

[3] Слатко срце моје*, ја те волим. Ја мислим на тебе. Ти си једини предмет моје љубави.

* На турском постоји фраза „слатко срце моје“, зато се овде тако преводи.

...На њиховој капији чу се звекир! Она стрпа писма у недра па полете у кућу без душе.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Те вечери после вечере, Фатмин отац оде у кафану а нене и мајка похиташе у комшилук, где не престајаше весеље; слушкиње легоше, а Фатма с робињом сиђе у башту. Месечина, бели се башта; од дугачке сенке олеандра њима се, час-по, учини човек; с оне стране зида обраслог у винову лозу и бршљан чује се шуштање траве и шум нечијих корака. Она се слободи: „На капицику је катанац“... Месец просијава кроз гране, и мало па се изгуби у каквом сивом или снежно белом облачку. Влага, мирише земља и дрвеће... Из комшилука се чује деф праћен зиловима, и певање једне чувене солунске певачице, потурчене циганке; а даље пишти кларинет уз једну монотону али страсну турску песму: то се Ахмед-бој на своме чардаку весели, гледајући у залив разливен на месечини. Она осећа љубав у тој свирци и песми, у месечини, у мирису земље и дрвећа, у шуштању траве и шуму корака... Сву ноћ неће ући у кућу, остаће крај јасмина седећи, осећајући љубав... Али, вечерас се не прође на шуштању траве... Чу се каменчић у капицик. Она претрну, али се опет ослободи: на капицику је катанац. С минара се зачу позивање на последњу молитву, а она несвесно покри косу... С оградног зида паде креп; обе дигоше очи, — човек!... Она хтеде бежати, али немаде снаге да устане, и хтеде викати, па, као у сну, не могаде... Робиња се не миче, а она изненада скочи, потрча, па као кокош, кад је хватају, што полети, и видевши да не може летети, завлачи се у бокоре, у жбуње, — она се завуче у један луг од јасмина, и да не би пред мушким била с откривеном главом, једном руком диже антерију на главу а другом покри лице... Ово учини као у сну, у незнању... И он се увуче у луг и паде у траву, крај ње, ћутећи, с јако убрзаним дисањем. Она хтеде да виче, да викне колико може, из свега гласа, па не даде

јава од себе... Као да је од страха полудела, онемела, шта ли... Он поче да говори брзо као да се жури: „Ја знам да си нова, али не знам да ли си уз Емине-Семију или уз Ђулистан-Исмету. Сад видим: ти си уз Ђулистан-Исмету, ти ниси за ослобођење харема, за развијање, ти се кријеш од људи... Немој од мене... Није грехота: ти нећеш „покварити“ венчање, — девојка си.“ Он је говорио француски, брзо, не муцајући, а она не скидаше скута с главе, ни руке с лица. Он не употреби силу, већ опет поче, брзо, журећи се: тако много има да јој каже, тако много!... „Каква грехота! Глупост! Ово су измислили љубоморни мужеви, егоисти, како каже Емине-Семије-ханум... О, зар нова, па тако? Скини скут с главе! Ружно... Спусти руку!“ То рекав, повуче јој антерију, она спаде: остаде јој откривена глава. „Откриј лице!“ Ухвати је за руку... Гледа јој, он први, што је толико година крила: главу, лице. Он дршће од љубави, она од страха. Узе се трести као у грозници, и да је умела мислити, она би се питала: „Зар је ово та срећа о којој сањам?“ И наједанпут, као да се расвешћава, узе се стидети: с мушким сама ноћу! А никад досад није била ни дању, у друштву!... Он јој узе обе руке, она му то не умеде закратити... Он јој пољуби руку, она му ни то не умеде закратити... Поче јој говорити узбуђено да је воли већ трећа година, како се вратио из Европе, јер његова тетка толико је хвалила, толико му причала о њој, да је он познаје боље но своје рођаке у Цариграду; и причала му, вели, да је лепа, да је слатка, да је образована, да је готово Европљанка, да је *нова* и оделом и душом. И жалила је што не може он да је види, овде, те га слала на Јалије, свако предвече, сваку ноћ, кад је била месечина. И он ју је тражио, а знао је да њена рођака има плаве очи, а она црне; ударао је у ут, кад је пролазио чамцем поред стричева јој конака; гледао је у башту, у прозоре, с трамваја. И једва напослетку... Хтео је полудети од радости...

Јавио јој се као познаници Европљанки, новој, оној новој што траži да турске жене баце, на комаде исеку чаршаф и пече... Како се вратила с Јалија, он као старотурчин, реакционар: пење се на јабуку... Сакривен у лишћу, с јабуке је видео пет пута, и — занео се... „Ја осећам да и ти мене волиш, и ако ми то не кажеш. Хајде, душо, да се узмемо: да свијемо гнездо за себе и за тичиће. Ја сам сиромах... Имам срце, то је све. А срце ми је велико, широко, велико, па ми се чини да би у њ стао свет, а оно — ти си га испунила... Твој отац не би мене за зета, пошто сам сиромах. Али ти... ти си с Европљанком одрасла: узми мужа по избору, удај се из љубави... Ја осећам да ме волиш... Наћи ћу пара, па да бежимо у свет, где сам ја одрастао. Би ли са мном?“ Он говори, она ћути као да је онемела, и двапут јој се учини као да ће да се онесвести. А он јој дочепа руке и стаде их љубити страсно, махнито; после јој мирисаше косу, лице; и наједанпут, изненада, једним страсним, снажним, мушким пољупцем пољуби је у уста, а она се сад не опи као од пољубаца оне две жене, Францускиње и Рускиње, него се отрезни, расвести и скочи, пређе башту као на крилима... За њом полете груда земље... Уз једну стару широку смокву, младић се успужа као мачак, а са смокве оде на зид и скочи као јелен: кроз мртву ноћну тишину одјекну тупо његов скок...

VII

Кад побеже из баште, Емир-Фатма се завуче под комарник несвучена. Никад јој није било овако. Не осећа гриже савести, а ипак јој је некако необично тешко, и непрестано је држи луди страх: ако ју је нешто отац видео! О, лудост! Да ју је видео, зар би она још била жива?... Отац није код куће... Па осети нешто као пресићеност, и као неку одвратност. Откуда то сад? Дотакла се лептира, а с његових лепих крила опао прах... И као да се љути на онога кога је толико желела: само да се једном састану, па да умре... И да је љуби... пољуби у уста! И она ће сутра пред нене и мајку с човековим пољупцем на уснама, па ће им рећи „добро јутро“ и гледати их у очи!... Сад је она као оне из романа *Les demi-Vierges*[1]: омирисана јој коса, пжљубљене руке, пољубљена уста... И сети се романа *Cousine Laura*.[2] Она је ипак боља од ње, честитија; казала је мајци... Анри је био с њом, она му сутрадан писала: *„Venez à la maison, Henri. J'ai tout dit à maman“*...[3] Е, али она мајка из тога романа и њена: пре би пристала да кћер види мртву, него осрамећену. И сети се шта њена мајка прича о Мадам Вахрам, Францускињи удатој за Јерменина: остала без мужа, с децом, и пошто јој је била мала пензија, она је радила; у честитости је Солуњанкама служила за пример: црвенела је и кад се пред њом помене кошуља. А једно вече,

[1] Полудевојке.
[2] Рођака Лаура.
[3] Дођи кући, Анри. Ја сам све казала мами.

њена петнаестогодишња кћи вратила се из шетње и за собом довела младића; и та мајка није се на кћер наљутила, него је сву изљубила: и опет кроз Солун иде озбиљно, стидљиво, и опет поцрвени кад се пред њом помене кошуља. Па се сети шта им је причала Ајше-ханум, њихова суседа, о Мадам Христургу, Немици, удатој за Грка: кћи јој се испросила без њена знања; испрошена била три године; кад јој вереник дође из места где је са службом, код њих руча, код њих вечера, код њих спава: соба му до собе вереничине... И ова мајка, вели Ајше-ханум, црвенела је кад год се пред њом поменула кошуља, а није поцрвенела кад јој је кћи родила првенче недоношче... О те добре мајке странкиње! А њена? Ко зна, можда би била друкчија да је као оне безглавна, удовица; али њој је жив њен *Бујукбурунлија*. Њеног оца зову још и *Јилдирим*[1]. О да је нешто мало пре гром пукао, по свој башти би разнео Џемала: тамо ногу, тамо руку, тамо главу... А где ли би било срце, оно широко, велико срце њом испуњено?

Опет се враћа на почетак, и себе извињава: знала је да је капицик затворен, а ни помислила није да ће он преко зида. Зна за свилене лествице, али у Европи... Он, Европљанин, па... И после, он ју је питао каменчићем у капицик: хоће ли доћи, она му није одговорила, каменчићем, ничим. После се осуђује: што није бежала? Ако није могла побећи, што није викала? Да је викала, скупио би се свет... Какав свет, ноћу... Ко би је чуо! Тешко јој је како никад до сада; жао јој је: она је изгубила оно што у њих девојке чувају више од очију, — чистоту. Кад се сети да више није чиста, она заплака; па наједанпут скочи и оде на абдеслук: опра сапуном уста, и руке. Понова леже, плачући, поклапајући лице на узглавље, уздржавајући се, да јој се не би чуо плач. Али, тешко њој, шта ће? Пољубац на уснама није што мрља

[1] Гром.

на хаљини. Робиња се увуче под њен комарник, и утишаваше је.

Пред саму зору, заспа; али, спавала је врло мало, и чим се трже — он, опет леп, опет мио, колико га воли! Затвори очи, види му покрете, чује му глас, осећа му дах на лицу, у носу је голица мирис с његове косе и хаљинâ, а тај мирис њој није познат, јер није ни мошус, ни љубичица, ни јасмин... „То је мирис од њега, његове душе“... И дође јој жао што му је опрала пољубац. Он је ствaран, а она мисли на њ као на замишљено драго... Не устаје, мисли: отац је не дâ њему, она се буни, бежи с њим у Европу; тамо имају кућу, европски намештену; улицом иду испод руке; походе позоришта, опере, шуме — свет; она никога не гледа, само њега; па деца, два мушкарца и три девојчице; она, мајка, он, отац; њено све у Солуну — ништа отац не дâ, његово у Цариграду, шаље му се новац у Европу, доста за живот... Па њено друштво, људи и жене, Францускиње, она је „у свом елементу“: иста је као оне... И да је не зваше, ко зна докле би лежала и маштала, бежећи од јаве. Ах, јава? Како да изиђе, како да их погледа у очи? Па као невеста прво јутро: крије очи... Она се њима учини болесна. „Шта ти је, чедо?“ пита је нене забринуто; а она, непрестано кријући очи и црвенећи, рече: „Мука ми је, нене“. — „Од чега мука... овако рано?“ — „Луче... јела сам зелених шљива,“ рече, па још више поцрвене. — „Није то само од шљива. Хоћеш ти поћу у башту... а дувао вардар,“ умеша се мајка. Она претрну. И кад је дувао вардар? Да то нешто не значи?

Што је више освајао дан, она се све више развесељавала; по кући је ишла пуна радости и што воли и што је вољена. И Ђулренги се развеселила како није скоро; и ништа не говорећи, задовољно погледа кључук-хануму, певуши и ради, слаже у сандуке, опливене телећом кожом, рубље, хаљине, везује бошче, спрема постеље: сутра ће на чифлук. Турске жене, једне иду, друге дођу; доносе Фатми

дарове као да ће на хаџилук, праштају се са свима: на пут ће, па „смртни“ су... У подне, Хасан-беј позва у конак мајку: дошли му гости; а она само метну башјорти, па похита на врата што везују харем с конаком, да се разговара са синовљим гостима. Кад се отуд вратила, била је врло невесела. Пред вече, њен син, дошав из чаршије, весело јој рече:

— Мајчице, ја дадох нашу Фатму.

Жена му се лудо обрадова, а мајка пљесну рукама и рече:

— Шта учини, сине мој?

— Што, мајчице? Зар ја нисам распитао и дознао да је истина пашић, да је истина одаковић, да је истина богат. А Царигрђанин је. Ви сте му виделе стрину: господска жена, старинска муслиманка, „старотуркиња“, како кажу ови наши чапкуни протеривани у Европу. Тој хануми наша Фатма се много допала, па је хвалила синовцу. Ја видех момка, мајчице, и с њим се разговарах. Млад, а како говори! О, оне очи! Пашић, *ђемал!*... Баш ми се допада, па чисто долетех, да ти кажем, мајчице. Сутра рано, иншалла'![1] ето његове стрине с обележјем.

Мајка га слушаше клатећи се, а кад он, весео, ућута, она, невесела, поче:

— То је све лепо, сине; али ко тако сад у нас удаје девојку? Ни амалин, чијој кћери је сва наука плетење кеса и везење чеврета. Девојка се, истина, с момком не познаје, али ипак пита се, хоће ли тога и тога. Грехота је дати девојку док не рече „хоћу“, то је тако у нашем закону; а у њему се ништа није изменило нити се може изменити док је наше вере, јер њега је писао Мухамед.

Пошто пређе рукама преко лица при помену имена пророкова и очита кратку молитву, она мирно и тихо, невесела, брижна, настави:

— Оне сиротице, просте, без књиге, с иглом и концем, питају хоће ли... Па зар да се не питају фине, с три књиге, и четири, више... Наша Фатма и грчки зна, као Гркиња, а ја сам је учила и персиској

[1] Ако Бог дâ!

и арапској књизи и читала јој њихове песнике. Али, сине, што зна муслиманске књиге, ништа; него хришћанске, европске... француски језик, француске књиге. Да нам је Фатма Ђаковичанка, ја се не бих бојала; али, она је Солуњанка... Још није доцкан, сине, није донето ни обележје, а камо ли да је било венчање: да питамо Фатму хоће ли... Ја ћу је питати. Да испитамо њено срце... Ја ћу га испитати. Да видимо да ли јој је срце слободно, или је већ кога заволело. Али, зашто *већ?* Она нам је, сине, нека је жива, ушла у деветнаесту; а ја сам у тим годинама била мајка троје деце.

Стара ућута и загледа се у очи сину; а он поче:

— Да се испита Фатмино срце? Ха! ха! ха! А је ли испитивано срце Фатмине мајке, мајчице? Ха! ха! ха! — и крупним корацима пође по соби; један крај горње усне подигао се, те му се виде бели крупни зуби, жиле му на челу набрекле.

— Наша срца, сине, нису испитивана, али и ми смо питане хоћемо ли, и ако смо знале само за Коран. Ову свету књигу смем да поменем по правом имену: абдеслија сам.

— Овако је по муслимански, мајчице.

— Кад си је хтео удавати по муслимански, зашто си дао да се дружи с Европљанкама, што си тражио да учи европске језике, што си допустио да ти се по харему разлеже пијано? Друкчије се мисли уз деф, а друкчије уз пијано. Што ниси закратио да се дружи с новима?

— Какве су то нове, мајчице?

— Онакве као оне младе Цариграђанке што дођоше са стрином тога пашића. Али ти њих ниси видео... Као наша Ариф-ханум.

— Ха! ха! ха! Мајчице, наша стара Ариф-ханум нова!... Ваљда због одела?

— Одело јој је, сине, старинско, али јој је нова душа. Слушај, сине мој: ти си Фатми отац, али ти Фатме не познајеш. Она је пред тобом као оне девојке што изигравају у Еден-Театру. Смеје се, кад

[1] *Абдест* — прање пред молитву. *Абдеслија* — узела „прање“ пред молитву, спремила се за молитву.

зна да је теби по вољи смех, плаче кад види да ће тебе задовољити њен плач, направи весело лице кад јој речеш да не сме у шетњу, прави се задовољна кад је очекивала француску хаљину а ти си јој купио турску антерију. Она се тебе боји, па зато пред тобом једно мисли а друго говори, једно осећа а друго ради. Али ја Фатму познајем: ако је заволела једнога, а ти јој намећеш другога!... Сине, сине, ти не знаш шта су жене, и шта је женско срце, и шта је женска памет. Она, готово цела Европљанка, да пође за невиђена човека! Нека прође то момче нашим сокаком и сутра и прексутра. Нека пролази неколико дана, те да га Фатма добро види. Најпосле, то није европски обичај, то је наше. Кафези су истина густи; опет... видеће га. Или, нека се она налази уз капију и нека се капија отвори баш кад он пролази, те и он њу да види, и он је, може бити, младотурчин..

— Ха! ха! ха! Младотурчин! Ја за младотурчина не бих удао ни своју слушкињу, а камо ли девојку што се од мога срца одвојила. Зар да удам своје чедо за те протеранице што гледају да нас пођауре? Никад!

— Или нека улицом дигне пéче, кад ће с њим да се сретне.

— Зар као Донме? Никад!

— Или, сине, набави његову слику: то је цариградски.

Он удари у грохотан смех и рече:

— Опрости, мајчице, али и тебе је занела Европа. Слику! Нећу, мајчице, допустити да ми кћи види проспоца *нарочито*, па макар се не удала.

— Нећеш, сине, допустити, али се бојим да се не кајеш. Ја сам ти мајка, пријатељ кога ти је Алах одредио, па сам своју дужност, дужност не по разуму већ по срцу, испунила, а ти ради како хоћеш.

То рекавши, устаде с дивана и пође из собе. Висока, мршава, сва бела, на плећима јој се подигла бела памучна антерија: изгледа као нека светитељка. Њене паметне очи, избеле, напунише се сузама још како њен син поче онако дрско да

се смеје. Кад дође до прага окрете се, готово се сасвим исправи и рече:

— А јеси ли, сине, говорио с братом? Не. Ниси, јер ти је брат отишао на чифлук. Јеси ли казао, за кога ћеш дати кћер коме пријатељу, то јест своме пријатељу, јер ни најбољи човек нема више од једног пријатеља?

— Нисам, мајчице; такве се ствари не казују ни брату ни пријатељу.

— Ни родитељу?

— О, мајчице, Алах па родитељ, рече он, поклони се, па диже очи к небу: брада му задрхта. Али сад, ја сам дао реч...

— Држи реч, сине, и сећај се шта ти сад кажем. Ко се ни с ким не договара, нема право никоме ни да се потужи.

То рече, па изиђе из собе чисто посрћући.

Он обуче своју белу антерију и скиде чарапе па прекрсти ноге на шиљтету, а жена му принесе запаљен чибук и спусти се према њему. Он повуче, дубоко, три дима, подржа затворена уста, и из две широке поздрве покуља као из димњака; загледа се у тај густи колутави дим, па „отвори“ разговор:

— Како се теби, ханум, чини ово за Фатму?

— А, беј, красно: машалла'! Снага ми дршће од радости. Док си се ти с госпођом мајком препирао, ја сам љубила нашу Фатму.

Он скупи обрве:

— Ја се са својим родитељем не препирем него разговарам.

После направи насмејано лице и рече:

— Шта рече Фатма кад чу?

— Заплака од радости... изгрли ме. Хоћеш ли, беј, да је видиш?

— После, онако, случајно. Нарочито... биће је срамота. А момче је добро, од оца, из куће...

— Па зар би ти, беј, дао своју кћер да није добро, красно...

Је ли ово она жена што свекрви: „Нећу да се покорим Нурији“? Сад само: добро, лепо, хоћу. Она мужу највише угађа и потчињава се зато што

од њега не би ожалошћена и понижена као неке њене друге од својих мужева: љут, суров, — али јој не доведе ортака.

Сутрадан, Фатми се донесе обележје; али пре овога, мајка склони сина да се пита Фатма. Питала ју је једна млада рођака, а она, весела и срећна, рече: хоћу! Она је синоћ прислушкивала... чула је кад отац рече: пашић, *џемал*... Обележје јој је донела она стара Цариграђанка, у антерији, хрци[1] и каик-отосу... Џемалова стрина... Сад јој је јасно што ју је онолико гледала. Али она би волела да је уместо стрине тетка: њена сута... И пошто њен отац хтеде да је све по старински, њу сакрише. А гостију одмах пуно, јер су јавили целом комшилуку, свим рођакама и пријатељицама. Али зашто Фатма не чу бабу и мајку, кад се договараху, коме да јаве?

— Јави, госпођо снахо, и свом пријатељу: јединица ти се испросила.

— Да смо у љубави, госпођо мајко, ја бих прво њој, у поноћи, и пре но што се испросила.

— У великој радости као у великој жалости: непријатељ се с непријатељем мири; а она теби није непријатељ, нити ће ти то бити. „Стари пријатељ не бива непријатељ; ако буде, није лепо.“

Снаха поћута, па рече:

— Не могу, није да нећу.

— То је тврдоглавост. „Једна поштена реч и један опроштај увреде бољи су од милостиње за којом би дошла мука нанесена оному који је милостињу примио..“ Отићи ћу јој ја, госпођо снахо.

— Да ме мртву видиш да Бог дâ, госпођо мајко!

— Била ти добра годинама, а сад није!

— Променила се.

— Ви садашње, чим се с пријатељем споречкате, одмах: променио се. А за себе мислите да се не можете променити, као Алах!.. Да отворим капидик? Кључ је у мене, а сад се немамо кога бојати... Ти одовуд, она отуд, нека је између вас — праг.

— Па после би требало преко прага ја прва?

[1] Турска хаљина памуком напуњена.

— Која је млађа?

— Ко би то знао?

— Па да потражимо тефтере.

— Ти тераш шалу, госпођо мајко, рече снаха поцрвеневши, па залупи врата и изиђе.

Овај разговор не чу Фатма. Она, сакривена, не одваја се од обележја (бисерне челенке), јер у њему види и воли своју љубав.

Одмах ће бити и венчање! Журе се Царигра-ђани, младићев стриц и ујак. Фатми жао, како ће без Мерсије и тетке. Посла робињу тетки: можда се вратила. И заиста, дошла синоћ. Мислила да остане годину, па једва неколико дана; јер она у овим годинама гледа да не изгуби ништа од живота; а живот јој је: кућа, град где се осећа покрет харема, њено интернационално друштво, и њена пријатељица, сестра по души, Мадам Аристид. Чини јој се да се брзо врати само зато да се с њом помири; јер дане које проводи без ње, она не рачуна у дане живота.

Кад робиња рече да је Фатма испрошена, она од изненађења не могаде доћи к себи. „Каква Фатмина прошевина! Чудновата шала!“ У томе њен муж дође из чаршије.

— Око ти светло, ханум! Испросила се Фатма.

Она ништа не умеде помислити до то: „Па што ми у писму ни једном речи не напомену.“ После гласно рече:

— Зар је тај узима као хаљине? Јер, и за коња би му требало више времена.

А кад се зави, њен муж рече:

— Ја сам му се, ханум, видео са стрицем и ујаком. Јуче су били у конаку код Хасан-беја, договарали се... Дадоше ми његову слику... На, понеси је, Фатми, јер не верујем да је она њега могла видети.

Ариф узе слику, али је не смеде погледати: ко зна какав је, можда јој није прилика.

— Немој ти тамо нешто Хасан-беју, да он не викне.

Ариф плану:

— Ја не тражим учитеље. А ја ћу му све рећи, па макар ме истерао. Да га питам, јесу ли жене ствари. Срце ми се цепа. Ја у Елизиној деци зацело волим Елизу, а у Сафетиној кћери волим Сафетину кћер.

Кад оде Хасан-бејову харему, она, уместо да честита, рече:

— Откуда то, по Богу? Овако изненада!

— Кажи срећно, па онда испитуј, рече јој зет.

— Нека је срећно, да Бог дâ! Али ми је за чудо... Ја бих рекла, зете, да ти кћер удајеш као Ђаковичанку.

— Као старинску муслиманку, Ариф-ханум.

— Зашто си јој набављао европске учитељице, кад си хтео да је овако удајеш?

— Е, мода. Зар да ми кажу: „тврдица“ или „прост“? И што да моја кћи остане иза пашинских? Кажеш: „*овако* је удајеш“. А како би ти, *нова*, хтела? Пет година да јој је драги, и пет вереник: да му отидне сва нижљубљена .. А? Чујемо ми *стари*, шта хоћете *ви нове:* да се развијете, и да се „узимате“ онако, без венчања...

— Јесте, зете; а не знам да ли сте чули ви стари да ми нове спремамо за вас оружје, да вас побијемо...

— Ваше оружје не пали... Ја старинску памет, ти хаљине.

— Е, мој зете, боље да променимо памет, но хаљине. Ономад, у Скопљу, сретох једног мушкарца: у финим европским хаљиницама, с рукавицама и штапићем, иде с једним гавазом. Ја помислих да је синчић некога европског конзула, те се савих да га омилујем, кад он мене штапом по глави, и: „Ђувенде!“...[1] Ја тад видех: Азијатче у европским хаљинама.

Ибрахим-Хасан-беј узе се смејати с неизказаним задовољством и кроз смех говораше: „О, ако, ако! Хоћеш да га милујеш што је Европљанче!“

[1] Неваљалице.

— А где је Фатма?

— Као свака испроштеница, сакривена.

— И она ћути, зете?

— Немој ми бунити дете, рече Сафет љутито.

— А, ја да ти је буним! Побунће се сама.

Да им је овако честитала нека што има кћер на удају, Сафет би помислила: „завиди ми“. Ариф често каже: „Ја час жалим што нисам мајка, час волим; јер материна је љубав често себична: завиди кад хвалимо нечију децу, чак и кад починњемо, да не бисмо њеној материнској осетљивости на жао учинили, са: „Нису боља од твоје деце““.

— Ја ћу Фатми, зете. А што рече да бих ја хтела пет година... Вараш се, мој зете. Ја сам за чистоту и код момка, и... Али ја не могу о томе с тобом да говорим.

— Женски Хилми-паша, ха! ха! ха!

— Ми ћемо вас оним оружјем које сте нам ви дали.

Он је пита какво је то оружје, а она не одговори, већ узбуђена и љута похита Фатми.

— Слатка тејзе! викну она радосно, па потрчавши пред тетку сави јој руке око врата и узе је љубити; и она њу љуби и муца:

— Срце ...нека ти је срећно! ...Али како... изненада...

— Ја сам ти, тејзе, *све* хтела казати, али ти оде...

— Кад се удајеш за невиђено, како можеш да си весела! ...И оне пре триста година страховале, а ти... Донела сам ти његову слику, рече и узе се раскопчавати.

— Не, слатка тејзе! Ко зна какав је на слици! А његову слику имам у срцу, у свести. Ево је, рече па зажмури.

— А отац ти мисли да полазиш за невиђено, ха! ха! ха!... Видела си га кроз кафез?...

— Прво с беј-аџова балкона, па кроз зид, па кроз кафез, па у башти.

— Чијој?

— Нашој. Ово знамо само ја и Ђули. Мерсије зна да га волим, али није овде да зна и ово.

— Шта рече: видела си га у вашој башти?

— Јесте, слатка тејзе.

— И ти би хтела да вам дођу, да се разговарате. Али то време тако је далеко. Ми о мужу као о Богу. „Ефенди, бај...“ Ја се опет буним против људи...

— Долазио ми једну ноћ... Синоћ, прекосиноћ...

— У сну?

— На јави.

— Како?

— Преко зида.

— Чијег?

— Сутаниног.

— Зашто отуд?

— Зашто отуд?! Слатка, слатка моја тејзе!

— Твоја фантазија. Или си негде читала, па... Је ли имао свилене лествице?

— Је ли могуће да ти ниси пољубила Мадам Емину кћер како се воли? Зато што ју је љубио човек? Ти, која нас буниш, говорећи нам да имамо оружје свест, коју су нам пробудили наши људи образовањем...

— Буним вас, али не да се љубите с људима, него да сте у друштву с људима, те да у мушкарцу не бисте гледале мужјака, него човека. Али каква је то шала од испрошенице?!

— Није шала. Ја од тебе не умем да кријем... Писао ми: „Je t'aime“. Рекао ми: „Хајде, душо, да се узмемо, да свијемо гнездо за себе и за тичиће“.

— То је све из некога романа. Шта си читала ово време...

— *Fort comme la Mort.*[1]

— О, душо, полазити за невиђена човека, непозната... Што сам срећна ја... то је случај. „Fort comme la Mort“ мучно да можемо казати. А ти, можда би се састајала чак и ноћу да си удовичка кћи.

[1] Јака као смрт.

Где је брат, па се не сме, а камо ли отац, овакав отац, *Гром.* Али нећу чинити неправду удовицама; јер и оне... само допусти она која је или луда или невољала. Луда, па лаже свет: „Тај што долази, род нам је“. У нас ретко... Не да комшилук.

— У странкиња̂, тејзе?

— Лудих или... А твоја мајка, и да је удовица, опет не би допустила, јер је паметна... Али што си таква, Емир? Погледај ме у очи.

Она сакри лице на теткиним грудима.

— Емир, несрећнице! узвикну Ариф оштро и одгурну је од себе. Не шалиш се! Ти си се испросила, али се нису венчала, удала. Ти не знаш шта је човек... С младићем сама девојка, и то још ноћу!.. Ти си луда!.. А зар мислиш да они после увек узму? Морали би, по нашем закону, кад би било доказа; јер они не признају... Страшни!... Је ли признао Ахмед-беј? И после, младожења, њена прилика, врати је мајци прво јутро; и она, сирота, заведена, седе, седе, док се најпосле не удаде за најгорега међу најгорима. Захвали Богу. Емир, ако... Јер ти си одрасла с Францускињом, али си Туркиња; ти знаш шта су Турци, шта траже од невесте... А ако неки неку коју је завео, мора узети, довека је прекорева, и никад јој не верује. Она кроз кафез погледа у голуба, он мисли у човека.. Мајка твоја, чим ти је обукла чаршаф, одмах ти је почела говорити о девојачкој чистоти: да је чуваш више од очију... (И заврши:) Како је могао доћи?.. Кажи је ли истина?... Можда те љубио?.. Можда... Кажи! На сваком кораку сретнемо по заводника, а после: ми смо криве, и нема нам опроштаја... Наши људи су... Не знам како да их назовем... Али кажи, бар нека ти знају родитељи.

— Тејзе, не бој се... ја сам паметна, промуца она јако поцрвеневши, и не погледа тетку у очи.

Ариф то опази, па викну:

— Ти си луда!... Ево ти ово: на! Сад не волим ни њега ни тебе.

Па извадивши из недара слику, баци јој је

љутито, а она је узе блажена, и инстинктивно склопи очи, као да хоће да их одмори, да их спреми за светлост с те слике, па их наједанпут отвори, погледа у слику: она јој заигра пред очима...

— То није он! викну промукло и страшно, па се зањуља и паде... Око ње се скупи сав харем, и отац јој...

VIII

Цариград, Бејлербеј, 6 августа 1905.

Драга моја госпођице,

Да ли сте већ кадгод помислили да сам мртва. Јер, сва ваша мила писма, мени слата у Солун, ја сам добивала овде, па свако сам љубила, а ни на једно нисам вам одговорила. Нисам могла, била сам болесна. И шта да вам одговорим, шта да вам пишем после онога што сам вам писала у данима своје среће? Ви сте зацело очекивали да вас позовем на свадбу, јер, чим сам примила обележје, одмах сам вам с неколико речи јавила. Али, од моје свадбе ништа није било, нити ће бити...

У Турака, затуцаних као што је мој отац, још постоји један чудан, један страшан обичај, да дају девојку за непозната јој момка, и да жене момка невиђеном девојком. За девојке опет боље: могу га видети кроз кафез, у пролазу, на слици; али за људе: они нас узимају потпуно невиђене. (Ја говорим уопште.) Али, ипак, као за све тако и за брак, људи су удесили да они не пате: ако се младожењи не допадне невеста, кад је, и венчану и њему одведену, први пут види, он је враћа; ако се невести не допадне младожења, она обично стегне срце па ћути и трпи...

За читави месец дана, ја сам била збуњена, као занесена, па кад сам чула да ме отац удаје за пашића, „џемала“, ја сам, ван себе од радости, брзо рекла „хоћу“. Али Џемал, то је наше име, истина; но оно значи још и *лепота*. Дакле, мој отац је тога мога просиоца назвао лепотом, али није му име Лепота. А кад су хтели доћи пуномоћници и сведоци, да ми буде венчање, дође нам Ариф-тејзе, и донесе мени вереникову слику. О, кад га видех!... То је био други пашић, други човек.

Ја њега просто никад нисам видела, нисам га ни у сну снила, и он је требао да ми буде *муж!*... А за пуномоћнике, мој отац: „Да их доведем, кћери, да их видиш... Ти њих познајеш, наше комшије, Ахмед-беј и Осман-ефенди, али их ниси скоро видела, па.. да им не даш пуномоћје док их не видиш, то јест, док им не упамтиш глас, да их по гласу по-

знаш. Мој отац! Да видим пуномоћнике, а да не видим младожењу!

Кад сам му видела слику, ја сам била пала, потпуно изгубила свест. Колико сам тамо лежала, не знам; тек, кад се расвестих, ја не устадох: падох у постељу. Долазише лекари, два Грка и један муслиманин, па кад видеше да ништа боље од њихових лекова, они рекоше моме оцу да треба да променим ваздух, и да сам, тамо куд отидем, вечито у друштву, и напоменуше му да је и за ваздух и за друштво најбољи Цариград. И отац их одмах послуша, доведе ме овде, узе кућу у Бејлербеју, на азиској страни, на обали Босфора. Са мном су сви моји: нене, отац и мајка, и Ђулренги...

Босфор, о коме сам толико слушала од наших жена и читала књиге ваших земљака, ја сам сад први пут видела а нисам му се зачудила, јер ја мислим само на своју несрећу. Непрестано саму себе питам: „Зашто ме отац удавао *овако?* Давао ме туђем човеку као неку ствар, невиђену! Па и ствар, кад се купује, тражи се да се види. Дао ме као неки поклон: поклон се даје невиђен.“ О, врло драга госпођице, зашто узех тек онако оно што ми писасте: да ја немам своје Ја ни у избору хаљине, а камо ли у избору мужа? „Хаљину ти бира мајка, мужа ће ти изабрати отац,“ тако сте ми писали. Па ипак, никад ми мајка није купила хаљину а да је ја не видим, док се мени не допадне. Ја нисам ствар, нисам поклон од сребра, од злата, од камена, ни од свиле, ни од памука, већ сам створење од крви и меса, што има душу. Та душа сад силно пати, а ја сам пред оцем као увек: мирна, и насмејана. Не могу у очи да га погледам ни честито пред њим да проговорим, не толико што га се бојим, колико што ме од њега срамота. У нас, пред оцем не пуши, и седи као девојка сви, а камо ли кћи...

Кад помислим да сам испрошена! Кад се сетим обележја! У Цариград су донели и њега, то обележје, ваљда да ме њим занесу: богато је, скупоцено је. Један дан, мајка ми га изнесе, а ја хтедох да изгубим свест. Кад та челенка не би била овде, мени би било лакше; овако, ја је осећам, и ако је не видим, па ми је тешко, и бојим је се; у собу где је сандук с њом, још нисам ушла, и чак не могу да прођем поред ње. А кад видим официра, мене обузме љутина, јарост, јер мој вереник је официр. И нико то не зна: научила сам да се савлађујем: нене ме учила. Досад нисам знала да сам оваква муслиманка: кад ми дође да на сва уста грдим, или да закукам колико могу, ја узмем абдест: прострем серџаде, па клањам; а нени и мајци мило: молитвом се стишава љутина и блажи јад. Досад, као и све младе, ја сам клањала само о Рамазану; сад сваки дан. Ја мислим да ћу довека бити муслиманка; јер у мени час као да нешто ври па хоће да прекипи, час као да букти па хоће да избије пламен, а ја се савладам па чак се и насмејем!...

Али, драга госпођице, помислите, — ја се надам Срце

ми каже да ће се на добро окренути, лудо моје срце! Јер мој отац пре би пристао да му кћи умре, него да га осрамоти... Не, он би ме пре убио него што би... он је дао реч. А добро зна зашто сам се била разболела, онолике грознице, бунцање: казала му Ариф-тејзе, и изгрдила га; а он њу како ти није назвао: и женски Хилми-паша, и бунтовница, и како би њу требало, заједно с њеним другарицама, што у лудилу називају себе новима, — протерати из Турске, и, помислите, узео па је истерао из наше куће! Крили од мене, а ја ипак дознадох, па умало не умрех. А она, претерано осетљива, и болесна, чудим се како је ту срамоту издржала. Ја знам да се она од тада буни против наших људи још више; и да припрема за буну свако женскиње наше што је дошло до свести било књигом било дружбом са странкињама.

Све му казала, само није да волим Нурије-ханумина сестрића. То није смела, због мене; јер он би мени подвикнуо: „Како то да га волиш! Где си га видела, кад никада не идеш пешице?“... Питаћете, шта каже моја мајка. Ништа, драга госпођице: њен муж није ништа необично учинио; и друге наше девојке тако се удају. А нене? Шта ће она сама? Чула сам где говори сину: „Да вратимо обележје, то није толика срамота; он зна да није испросио Ђаковичанку, него Солуњанку, кћер цариградског беја што је за кћерину науку дао толики новац“. Али он ни да чује. „Закон нема посла с науком. Очева реч детету је закон.“

Али мени се чини да би ми било лакше кад бих чула да је овамо дошао он. Откад смо овде! Њега нема! Мерсије ми пише (преко једне своје другарице овде удате) и каже да је он у Солуну, виђа га... Благо њој! Ја не знам, зашто су њена писма некако чудна, замршена; видим да има нешто да ми каже а не може, и час ми се учини да га брани што не дође, час да га осуђује, оптужује. Ономад каже: „Не зависи од њега већ...“ па ту стала. Од кога зависи? Ваљда не од његове мајке.

О, Цариграђанке! Веселе, на улици кокетују с пролазницима, у лађицама се шале с продавцима воћа и халве, и с онима што чисте обућу, с бојаџијама. Ја их гледам и пакосно им завидим: благо њима кад су веселе!... Насред Мармаре нешто пуче на лађи; капетан пројури, а жене, и турске и хришћанске и јеврејске, приврискаше, деца писнуше као црви, зато што им мајке вриште, јер сама нису свесна несреће. Једна стара Јерменка груну се у груди, па покри рукама очи, — да не види смрт, јер се осећало да нам се она ближи. А ја? Мирно сам седела и гледала путнике и своју нене, и мајку: и оне се грдно препале — за мене. „И за шта све то?“ мислила сам. „За живот! И она стара Јерменка воли га!...“ Ја сам, драга госпођице, сто пута пожелела да свој уништим, да скочим у Босфор, да се убијем, да се отру... О, не, на отров никад не мислим. Најчешће мислим на револвер, па га у мислима узимам, сакривам под јастук,

а кад цела кућа заспи, ја га отуд извлачим и наслањам му уста на груди без кошуље, на срце; али се увек трзам, прибирам пре но што сам повукла обарачу... Побуњена, хоћу да се убијем; муслиманка ми руку задржава, мење револвер у футролу, оставља га: она верује у живот после смрти... Али, чини ми се, највише ме задржава од тога нежна унука, и кћи... Нене мени никад не би причинила бол; а родитељи... они нису свесни... И кад то добро знам, зашто да их дубоко ожалостим и грдно осрамотим?... Ја то сматрам и за срамоту: да побегнем испред невоље као кукавица... Не, ја бежати нећу; ја хоћу да се борим као мушко с невољом, са својом несрећом. И ко зна, могу и да је победим, па после да славим своје јунаштво...

Драга госпођице, колико је лепо у Бејлербеју пред вече. На обали небројено четвороножних столичица без наслона, ниских, и небројено ханума сасвим отворена лица, с белим муслином преко косе, па пуше и гледају у Босфор, у воду, или погледима дочекују и испраћају мале лађе овде зване „просјаци“, зато што сад отиду на румелиску страну, сад на анадолску, и стану у малом пристаништу каквог лепог села босфорског, да приме путнике, тако по вас драги дан, као просјаци од капије до капије. И ја сам с неном и мајком међу тим ханумама, и ја гледам у те лађице препуне света, па ми се све чини да ћу видети Њега.. Кад пођемо Бејлербејом, да се шетамо, око кућа зидови (виши од наших у Солуну), кафези (густи као на нашим прозорима) — стежу ми срце. Час ми је срце стегнуто, час разбивено кад мислим: „Може бити сад ме гледају неке очи црвене од плача с оваког бола какав је мој“. А та душа, гледајући кроз кафез мене, мисли: „Ето, срећна! Јер где би јој било до шетње и до гледања у кафезе да има какву бригу или бол, и да је не занима туђ живот!“ Она, јадна, и не слути да ме овде занима туђ живот зато што личи на мој. А понекад свратимо неком харему. Све старинско, као да смо негде далеко у Азији; и било би сасвим као у Азији, да се готово у свакој кући не чује грамофон... На азиској страни је више грамофона, него дефова, и чудно утиче.. Необично осећање наиђе на човека кад се ноћу, у „јацију“, у ноћној тишини помеша глас какве европске оперске певачице с гласом мујезина! На овој страни одакле нам се сунце рађа, чије куће и џамије према сунчевим вечерњим зрацима трепте као у пламену, жене су задовољне, слушају грамофон или певају нове турске песме на старе арије с веселим срцем; веселе се као да су освојиле свет, или као да су завладале тврдим главама својих мужева; ништа их се не тиче што су преко дан, на каквом шеталишту званом овде „пијаса“, или у чаршији, кроз редове људи, пролазиле као кроз махниту хордију, и што су из шетње донеле успомене: на мишицама модрице... Страшан цариградски обичај! И уместо да су у жена сви сунцобрани поломљени и све пете с ципела поотпадале, оно

ништа! И ја се једанпут с мајком прошетах једном пијасом, па ми не погледасмо једна у другу, црвенесмо једна од друге, и читаву недељу дана не засукасмо мишице, док са њих нестаде и најмањег трага азијатског варварства и беснила наших побеснелих људи... Кад год сам гледала Ариф-тејзу побуњену, ја сам се питала: „Боже, па шта јој је? Какви су то толико наши људи, и наши обичаји, што она на њих баца дрвље и камење?“ А сад, сад бих се њој придружила, и чини ми се да бисмо нас две биле у стању побунити све жене, женске милионе у пространој турској царевини. А ове су жене задовољне, благо њима! На мишицама им, на грудима, на некима чак и на лицу, трагови од мушких прстију и мушке безочности, а оне, несвесне тога понижења, сад се разговарају, сад се навале на јастук и — заспе.

Понекад капком што стоји испод конака једне наше познанице (њена је својина тај капк) пређемо на европску страну, на страну румелиску, како овде кажу. У башти крај Босфора, где се под црним кипарисима бели какво породично гробље, ја седим с девојкама и младим женама, и осећам неуздржану струју новога живота, која се просто и очито види у организму ових пробуђених створова, и необуздану бујицу што носи из мрачне ноћи у ведар и светао дан толике нове душе. Оне не певају, оне се не веселе. Оне плачу и дубоко жале оне своје сестре по вери (не по души), што се сад разговарају а сад се навале на јастук и заспе. Опијума, који им је, кажу ове нове, дала физичка јачина мушких, људи, још се не ослобођава њина глава, њино бићe. Оне, тим опијумом опијене, спавају и сањају „чаробни сан Истока“. Напослетку, ја налазим да су оне срећне: благо њима!

На месечини, танка минара чине ми се као авети: у свитање, пријатан глас једнога младога муђезина с једне старе џамије врло ме разнежи: плачем и осећам се муслиманка и најмањим делићем своје душе, вичем, ридајући: „О моја лепа веро, како су те изопачили неразумни!“ Ја, драга госпођице, знам ону праву танку нашу веру: њој ме је учила моја добра нене.

Дође тренутак кад ми се душа развесели, и дође тренутак кад зарида. Сад је дошао овај други.. Алла`! Колико сам несрећна! „*No thought can think, nor tongue of mortal tell.*“[1] И сад изговарам овај Шекспиров стих и гутам своје сузе...

Ја сам ово писмо почела јутрос рано, писала сам га ваздан и нисам га завршила... Ја бих вама писала и данас и сутра и прексутра.. А ви, не читајте га одједанпут, један дан. Кад с париских улица допире до ваше одаје хука и кад чујете јако, снажно биło једног великог европског града, где су жене слободне и срећне, ви мислите мало, понеки пут, на

[1] Ниједна мисао не може замислити, нити језик смртнога исказати.

једну младу несрећну заточеницу, и узимајте њено писмо, у које се она сва уносила, непрестано гледајући душом вас, и влажила га сузама а сушила уздасима и топлотом што бије с њених раширених зеница, где се чита један жесток бол, велики и страшан као што је Господ... Нема душе која се не би од тога бола уплашила и која се не би пред њим поклонила, осетивши у себи . . . . . .

Петак, августа.

У прошли петак, драга госпођи е, ја не доврших писмо.. Сад га настављам, и ако је врло дугачко, и почињем са: „Нема Бога осим Бога, Мухамед је послан од Бога". Има Бога, Јединог, Створитеља света, и ја га осећам у што год живо погледам, а највише у себи... Срце ми за свашта затрепери као јасиков лист; „разум ми се изоштрио као мач". Несрећа човека начини старијим но што је, научи га да дубоко осећа, да много размишља... Нисам веровала у судбину, и почела сам сумњати у Бога, Бог нека ми опрости!... *Бога има*..

У прошли петак (наш празник!) ја пишем, а к мени уђе отац. Ја претрнух, па се тек сетих да ми не може писмо прочитати: не зна... Стојим, сирота, као криваи, не гледам га, а осећам да жели нешто да ми каже. Али он не каза, изиђе. Уђе нене. „Дај мужде, чедо!" весело рече, па ме загрли и омириса ми лице као цвет или зрелу јабуку. — „Зашто мужде, нене?" упитах зачуђено, јер нисам могла ни слутити чим би ме могла обрадовати. „Ми испратисмо младожењи челенку". Ове просте речи кроз мене прођоше као нека струја... Стајала сам као окамењена, а она ме опет узе мирисати, и ја осећам да ми се овлажи лице.. сузама, њеним сузама, и: губим свест. „Отац ти, чедо, добио једно писмо..." И још нешто говори, а ја не разумем, као да не говори мојим матерњим језиком; због вашег писма била сам се унела у француски „На, прочитај то писмо, без потписа." И ја узех грубу хартију, па и знам и не знам, јер очи ми лете преко редова... И наједанпут узех се смејати и плакати као луда, и овако млада и јака стегох нену, да је удавим. Могла сам је и удавити, јер сам била ван себе од радости, а она је стара и слаба. „Ја немам овде наочара, дај, прочитај ми га, чедо, да видим шта је све у њему." А ја, то писмо прво метнух на главу па се прошетах по соби, после га узех на глас читати. Никад ми овако није имао смисла почетак нашега муслиманског писма, као сад. „У име Бога благога и милосрднога," то ми је сад нешто огромно значило. „Бејефенди, за кога дајеш своју кћер? Зет ти прост, од проста рода, јер отац му паша, али деда *ћелак*: у хамаму трља леђа и циганима. Напослетку, тај паша и не признаје свога родитеља за родитеља, а до чина паше доспео је лажући, уходећи, опадајући... И како богат! Лаж! Има два конака, али су оба већ туђа, — жена му их презадужила."

Ништа више. Ја се загледах у крупна и искривљена слова... Понеко слово, право и ситно, учини ми се баш као Ариф-тејзино... Али, она врло лепо пише, врло драга госпођице. Мој отац с писмом ишао од познаника до познаника: све истина онако. И он га тада дао својој мајци, она мени. На пошту сâм однео челенку!.. И сад, челенке нема, из куће је *изнесена*... а ја у ту собу не смем да уђем, као да је тамо био окуженик...

Па ипак моје срце није било лудо. После овога, ја прођох Пером и Галатом — и мени је све пуно: официра писам ни опазила, Босфор ми је чудно леп, кипариси ми се чине као џинови који чувају моје пробуђене сестре од немани... Кад зажмурим, руке ми се учине толико дугачке, да бих могла загрлити цео свет; а ја у мислима загрлим само вас, а после ону милу Мадам што оде у Каиро, и Мадам Аристид и Мерсијину гувернанту, и ако је одавно отишла, и духовиту Мадмоазел Дарно, коју ви толико волите, и све оне Францускиње што нам, слободне, говоришe о слободи и да и ми имамо право, не само дужност.

Ја мислим да ћемо до недеље, кроз неколико дана, на пут, јер ја сам се већ опоравила, и да нене не вели да не ваља, ја бих се измерила, да видим колико ока имам. Тако моје тело: лице ми се зарумењело; а душа... Говорим, смејем се, и певам... О, кад угледам Солун и нашу високу ограду и наше густе кафезе! Кад извадим грудицу из зида и прислоним око! Кад седнем крај кафеза и погледам на улицу!

Бог!

Љуби вас, љуби

ваша мала срећна

Емир-Фатма.

P. S. Драга госпођице, моја мајка везује бошчице и пева, а нене је пита: „Госпођо снахо, шта те је на песму окренуло?“ Она јој одговара: „На песму ме окренуле две радости: прва и велика, што ми је оздравила Фатма: друга, што ћу се помирити с Нуријом“. — „Откуд знаш, госпођо снахо?“ — „Срце ми каже, госпођо мајко“... Слатка моја мајка! Слатко њено срце!

Љуби вас

Е.-Ф.

IX

Ибрахим-Хасан-бејов харем не врати се морем, већ железницом, да би Фатма видела места поред пруге што води преко Дедеагача. Она, у засебном купеу, уз мајку и нену, не навлачи на прозоре завесе, и одушевљена, непрестано гледа у лепу земљу са њеним брдима и бистрим рекама, и час-по па се обрадује мору, кад се заплави између зелених брежуљака. Зеленило траве, широколисти дудови, огромне гомиле диња поред пруге уз станице, свет на станицама, све је подједнако зачуђава и занима: и подједнако је обузима чудно-пријатно, топло верско осећање, кад се год појави каква висока бела џамија или се укаже какво пространо бело гробље, турско, у долини, под зеленим брсним дрвећем, чије испретурано надгробно камење чини се као стадо на пландишту. Кад су били у Ђумулџини, она се усхитила како није скоро; хиљаду успомена навалише на њу: види своју тетку дубоко погружену, где с болом помиње ово мало турско место, и са протестом говори о турском друштвеном уређењу. Овде је била удата једна дивна цариградска девојка, дата је мушком — не мужу — невиђена, као какав поклон од дрвета или камена, и она се побунила, прва за коју Ариф зна, побунила се — ћутањем!... Фатма кроз прозор откиде један багремов лист, да га однесе тетки као спомен из Ђумулџине...

Вече се спусти брзо, као да хтеде да се Фатма одмори и припреми за нове пријатне утиске који ће навалити на њену женску примчиву душу кад

се укаже Солун, град где су је пробудиле из сна од опијума датог муслиманкама пре толико векова — западне књиге и жене.. Кад се колима приближавала њиној кући, она се радовала како никад, јер јој се чинило као да ће у њој наћи њега. Ноћ увелике, турске улице сасвим су пусте; на месечини џамије много су се беле и чиниле се неисказано велике; и њина кућа, бела, јако је одударала од готово црног дрвећа над њиховим високим оградним зидовима. Кад сиђоше с кола, Фатма заборави на турско господство, и уместо робиње лупну на капију сама, не звекиром, но дланом своје мале меке руке, и учини јој се као да је лупнула срцем; и никад јој у срцу није одјекнула овако звека ланца с чивијом, нити јој је икада овако било кад је прелазила авлију и гледала према капидику своје сутане — као сад.

Тишина, а по њиној кући све се устумарало. Мало, па се и унутра утиша као напољу; а хануме се разузуриле, али нису легле: онако уморне седе и разговарају се о Цариграду, где се нису осећале пријатно, а сад им је све као нека далека пријатна прошлост. Сафет-ханум је једва чекала да се сване, да чује шта се ради по Солуну, и да ли јој је овде Нурије. А Фатма, као пре, леже на софи под белим комарником, јер царство комараца још није прошло, зује као пре, а њој је и то монотоно зујање мило: подсећа је на вечери кад је, без свеће, седела са својом сестром од стрица, и говорила о *њему*. Много уморна од пута и утисака, заспа; у зору је пробуди мујезиново „Алла' екбер"... Како јој је мило то позивање на молитву, њој познато! И овим пробуђена и разнежена, чу шадрван: пљушти као киша. Устаде. Насред баште, под отвореном ћошком је шадрван; вода му пршти у вис и враћа се, слива се у дивну мраморну вазу, па се прелива и пада у басен, који би се за час препунио да на њему није цеви. Под сваком цеви, или лулом, кроз коју иде вода, бели се по мраморна коцка, куд се стаје кад се узима абдест. Гледа: њен отац, сав

у бело, опра уши и руке до лактова, па метну босу ногу на мрамор. Она, као да је први пут видела узимање абдеста, тако је занима; и дође јој да стрчи, да се крај оца и сама спреми за молитву. Са шадрвана јој одоше очи на затворен сутин капиџик, а она се не растужи: њеној мајци срце је казало да ће се помирити са својом суседом.. О то њено срце! Кад би га могла узети и метнути у своје!... Рано, те попова леже, и заспа; сања *њега:* он као на јави, никад га није снила овако. Кад устаде и спреми се, пође по кући: бола нема, и она задовољно погледа у сваку ствар, па су јој све подједнако миле; и нека у кући помену шта хоће и кога хоће, она ће остати равнодушна. Седе за клавир, и поче весело по диркама, па устаде, отвори фијоку с Госпођичиним писмима, подиже заклопац са шарене кутије. Мили рукопис! Омилова га и погледом и руком, па, осврћући се, отвори долап; раши мало један дугачак а узан, право турски јастук и из њега извади *његова* писма, брзо их метну у недра, па саши јастук... Узе та мила писма, отвори... „*Je t'aime*“... Притисну усне па те три речи... Сва топла, хтеде да их остави с Госпођичиним, па прошапта: „Не ту!“ и похита у собу на тавану, на баба-фингу. Одатле се види све море и цело небо, али она се не сети друге лепоте до оне у њој... Остаде дуго, а кад отвори врата, из собе се осети мирис изгореле хартије... Она задовољно закопча хаљину уздрхталим прстима, и притискаше у недрима нешто, неко сакривено благо... Кад сиђе, она из своје библиотеке узимаше једну по једну свешчицу; прегледа их, из сваке по штогод прочита, француски и енглески. Правила, дикте, синтакса, стил, композиција, литература, како јој је све то мило! Она све зна лепо, учила је много више и боље него слободна. После, у башти, позва свога белог гаћастог голуба; он јој долете на раме; она га нахрани из скута. После, с пеном оде у коначко двориште, да види и омилује коње: мушкој послузи је јављено, те се

сва склонила, осим коњушара, али он је окренуо хапумама леђа... Она је у ово двориште ретко улазила, кад однекуд дође, никад више. А кад се врати у башту, и загледа готово сваку ружу, неодољива је жеља повуче да прислони око на пробушен зид сутанин; али се савлада, страх је беше да је когод не опази. Виде све, па се повуче у пенину одају, намести око на кафез... „Џемал!“ После два месеца!... Не вероваше чулним очима, те их затвори: опет његова мила слика, — сачувале је духовне очи. И у овом тренутку, она нагло скочи, па као по неком нагону, као лавица у менажерији, задрма решетке...

Ваздан гости, долазише на добродошлицу. Стрина и сестра јој доцкан чуле, па доцкан и дошле; и пошто није обичај да се отмене муслиманке виде на улици после сунчева захода, оне осташе да преноће. Девојке се зажелеле једна друге, те седеше до зоре, разговарајући се о Џемалу, тихо певајући љубавне песме и отварајући нијете. Док се говорило о лепом младићу, Мерсије је била некако необична, невесела, и неколико пута заусти нешто Фатми да каже, па не могаде. Фатма, срећна, ништа не опази, нити се сети питати је: што су јој писма „замршена“. Сутрадан, Ибрахим-Хасанбеј рече да треба да слушају лекара, да се Фатма прошета пешице. Спаха му се зачуди, а жена се чисто уплаши: како ће њене кћери ножице по рђавој калдрми!... Она је солунским улицама ишла пешице још дететом, пре но што су јој обукли чаршаф... Фатма се пред Мерсијом радовала; а кад пођоше пешице, њој се овај радни дан учини већи од оба Бајрама: срешће се може бити с њим! Она би, чини јој се, пала, јер њене ноге нису јаке, да би могле држати, носити толику радост. И час-по, обузета овом мишљу и чудном милином, окрене се Мерсији. а она, видевши јој кроз густи вео само облик лица, погурне је лактом..

Ишле су по турски, мајке, за њима кћери, за овима робиње (завијене у чаршафе као хануме).

Пролазиле су уске, криве улице Старога Солуна са шареним кућама и с високим оградним зидовима, гдегде опалим исподупираним дирецима; а чардаци, ћошке, софе, џумбе, испусти, све с кафезима давали су слику једнога правог турског града, као и око мртвило по споредним улицама, и лупа халке или звекира на капијама, која се с времена на време чула и одјекивала тишином; неке куће нису биле у реду с другим, већ су заузимале сокак, а у угловима седели су просјаци у ритама, једни онакажени болешћу, други онеспособљени за рад леношћу, и на глас су просили, пружали руке називајући хануме лепотама, султанијама, драгим камењем, а оне су им прилазиле, мајке давале милостињу из кеса, кћери из торбица од црвеног атлаза, везених златом. Ишле су све ћутећи, свих шест у црним чаршафима, с црним густим печима спуштеним на лице, те су личиле, овако без лица и без гласа, на сени умрлих усталих из неког напуштеног гробља, из гробова с препуклим плочама... Па су изишле на брдо и пошле оним, обраслим у коров, гробљем, одакле обично гледају Солун, једну слику толико познату а увек нову — залив, Олимп, који се дизао из воде и пео се у небо, бела минара, црне кипарисе, црвене кровове што се једном Фатми учинише као да су обојени крвљу из њеног срца, и над тим цело целцато плаво небо. Кад су год биле овде на брду, увек су дизале печа и гледале с усхићењем у небо као у нешто што је толико дивно а оне га тако ретко виде, гледају. Али данас је било време кад се пада у сањарије и меланхолију: небо је прљаво сиво, а на њему сунце опкољено белим широким кругом; слика Солуна се видела кроз врло танку маглу, а Олимп је личио на један велики мрко-сив облак изишао из воде, ветрић, намирисан сухом травом с гробља, на нечији последњи дах: Фатми се учинило да је то дах лета, — лето издише, умире, и она се не растужи него задрхта од некаквог потајног страха. Она је пролетос осетила кад се рађало пролеће, и у њој је певало нешто,

неко. Сад је страх, од смрти, можда што је у гробљу, премда ниједна се и не сети где иде, да се спотиче о камење које је можда притискивало младост и лепоту, срца пуна жеља̂ и нада̂, некад, сад иструлела, суха као трава по гробљу, на измаку лета. Оне се мртвих не сећају на гробљу, као што се не надају живима на улици: и једни су и други с њима у мислима по кућама уз свирку и песму... Одатле, оне пођоше натраг у град, ногу пред ногу, и требало им је много времена да сиђу и да уђу у метеж код Ђемер Капије, у једно неисказано гурање, где је вика продаваца просто заглушавала уши, а мирис из дућана са свакојаким јествивом, јелима зготовљеним на маслу, испуњавао сву чаршију. Девојке, идући за мајкама, с печима на лицу, подрхтавале су од сусрета с младим људима: у свакоме од њих замишљале су Џемала, и кад су виделе да није он, враћала им се снага, моћ, могле су ићи за мајкама полако. Кад су скренуле у једну од најлепших солунских улица, Хамидију, ишле су само мало пешке, па ушле у трамвај, наместиле се иза платна а ипак печа нису дигле: отишле су к Депоу. С времена на време, Фатма је осетила да је пређе лака дрхтавица, и није знала зашто, да ли што јој се малопре учинило да умире лето, или што се вози трамвајем први пут! Пошто су сишле, пођоше к мору, које се час-по заплави између кућа. Фатма се прибија уз Мерсију као да не би била сама Њој се, и пре и како је заљубљена у Џемала, често учини да је сасвим сама, па некад воли ту усамљеност, некад се од ње стреса.

Најпосле уђоше у једно бујно-зелено двориште једне обичне двоспратне куће крај мора, готово у мору, те се онима који у њој живе често чини као да су на лађи која вечито путује, носи их у неки далеки непознати крај за којим чезну, и ако се та лађа не љуља ни онда кад је таласи запљускују целу, ките јој пенама затворене прозоре и шарају капљама кров. Овог лета овде станује Ариф-ханум.

Ариф своје госте опази кроз прозор и похита пред њих као девојчица: беше радосно изненађена.

— Боже! Да ли ме очи варају? Па што тако изненада? Што не јависте? узвикиваше, па се с ханумама изгрли, истапка, ћерке им измириса, пижљуби.

— Ти си се помирила с Мадам Аристид, рече Сафет гледајући обрадовану сестру.

— Сафет је Сафет, рече она насмејавши се, и додаде: Ми нисмо ни биле у свађи... Хајдете!... Да се развијете... Врућина.

Па их поведе кроз своју уредну кућу, проведе кроз једну велику собу с турским намештајем а с европском библиотеком, где је поред забавних књига било и школских, као да у кући има ђака, студента, па их одведе на софу с отвореним шалонама и прозорима, где она ради, мисли, осећа, радује се и тугује, и где јој се сасвим чини да је на лађи, да путује у неки далеки крај до кога никад неће стићи.

На софи је била Мадам Аристид и њене кћери, Францускиња и солунске Гркиње.. Лепих плавих очију и белих зуба, некад врло лепа, сад не, врло симпатична, ова госпођа по изгледу мирна, тиха, не прави утисак жене што може дати нечијем духу полета, духовним очима вид, и дизати некога на буну. Гледајући њу, а не познајући Арифе, човек би се питао: „Шта је Арифи? Због чега је заволела ову жену?“ Ни на памет му не би пало да одговори: „Зато што је Европљанка, Францускиња“. Да се пре срела с којом другом Францускињом, она би зацело и ту заволела, и то исто овако, лудо, начинивши од жене, као онај лончар од земље, бога... И тврдо верујући да је *права* европска жена оваква, савршенство, она је свакоме дала знак да јој је та жена интимна пријатељица и казивала је где је рођена, одрасла, шта је учила, како је васпитана, каква је према породици свога умрлог мужа, колико је вредна и честита. Хвалила ју је и кад су у љубави и кад нису у љубави. Ни слутила није да хвалећи њу, себе хвали; да волећи њену децу, њу воли; да лудујући за њом, за њеном земљом лудује. „Тамо је просвећеност,

слобода, због чега је човек *човек*.“ Али колико бола од неког времена, како од госпођине деце посташе девојке, како су у друштву свака за се јединка! Под утицајем својих кћери, које су јој се с њене болешиве нежности отеле, она се полако, неприметно, отуђивала од жене која јој је била своја, удаљавала се од онога који јој је био близу. „То је жена застарелих идеја и глупих предрасуда,“ говориле су оне мајци, с којом немају готово ништа заједничко, ниједан гест њен, мање него да им је она гувернанта; а Ариф им је ипак чинила радост поклонима, тврдо верујући да је то доброчинство што је потицало из њеног срца морално, не осећајући гриже савести што је остала без средства да учини доброчинство по дужности: да помогне пуке сироте, и то своје најрођеније. Она није била свесна ничега, зато што се готово без свести бацила у некакву струју која ју је носила једном необичном силином, не слабећи ни за тренутак.

Кад видеше Францускињу, Фатма и Мерсије поцрвенеше, узбудише се и обрадоваше се као да су виделе оно чиме су пуне, Европу. Под Арифиним утицајем, оне су и воледе и мрзеле све што она воли и мрзи.

— *C'est avant-hier que vous êtes revenue de Constantinople, n'est-ce pas, Mademoiselle?*[1] рече Францускиња Фатми пошто се све поздравише и седоше.

— *Oui, ma chère,*[2] одговори Фатма збуњено, употребивши *„ma chère“* као што би, кад би јој одговорила турски, рекла „душо“ или „јагње моје“.

Али Францускињи ово не би смешно, јер она је сваки час са слаткоречивим Туркињама, а Ариф јој увек каже „Елиз, очи моје“. Францускиња се узе разговарати с Мерсијом, а Фатму опијаше њен особито пријатан глас и њен говор, и мишљаше: „О, како говори француски, као да цврчуће тица!“

Да би Ариф била сама са својима које није тако дуго видела, Францускиња с кћерима оде; турске

[1] Ви сте прекјуче дошли из Цариграда, јелте, госпођице?
[2] Да, драга моја.

девојке осетише празнину и неки неодређен бол. Сафет скочи те отвори на софи врата...

Испраћајући пријатељицу, Ариф пружи руке као кад се Богу моли, да јој она што скорије дође, па пољуби и матер и кћери нежно као малу децу. А кад се врати и виде отворена врата, узвикну:

— Зар вам је толико врућина?!

— Није, него да брже изиђе ђаурски дах, рече Сафет.

Она плану:

— Па ти у својој кући не треба никад ништа да затвараш: у њој ти је дисала ђаурка тринаест година.

Сафет се смејаше и мољаше је да се не љути: шали се, хтела је да је дира.

Седеле су до пред вече, ту су ручале, и много се разговарале: о Цариграду, о писму без потписа, о враћеном обележју... Ниједна није рекла „писао је тај и тај“, а све су се смејале; Фатма је љубила тетку више него икад, а оне три правиле су јој дубока темена; Мерсијина мајка узвикиваше: „Ариф је *ариф*“, а Ариф враћаше Фатми пољупце, говорећи: „А, душо, јеси ли с тетком задовољна?“... Па питала је чак и за зета, одљутила се сасвим, и кад пођоше, она га топло поздрави.

Довезавши се до Ђемер-Капије, оне пођоше уз брдо, поред хамама покривених маховином као ћилимом, поред дашчара које они зову „дућани“, а поред Касумије оборише главе дубоко: људи су се скупљали на вечерњу молитву. И девојке наједанпут убрзаше ход, и ако су осетиле неисказану немоћ у ногама, и дах... као последњи дах лета које јутрос умре, и спустише печа, која малочас беху подигле: мимо њих је прошао Џемал, познао их по робињама откривена лица. Оне су претекле своје мајке и ишле, ишле, а кад дођоше близу куће и окретоше се: нигде никог, а њима се чинило да за њима иде *он*. Само робиње, и њине мајке, иду, миле... Ни ходом не наличе: мајке иду с прстима у прсте.

— Мужде! узвикну стара Шехназе-ханум, кад је унуке пољубише у руку.

Оне се закикоташе грлећи бабу.

— Мужде! узвикну стара опет, кад угледа снахе.

— Зашто мужде, госпођо мајко? рече Сафет пољубивши скут свекрви.

— Да знаш ко ти је долазио!

— Сута! викну Фатма ван себе од радости.

— Јесте, чедо, сута ти долазила Сад видим да је боља од нас... Не иде први који је кривљи, него који је бољи. Што већа душа, то бржи опроштај. Кад сте с пријатељем у завади, сетите се кад вам је с њим добро било, па му се покорите. Праштајте, децо, и мирите се.

Сафет мало поцрвене, па нагло побледе, усне јој помодреше, а она их стисну, ваљда као њена кћи, да јој не изиђе последњи дах.. Она се мења у лицу и ћути, јер не може да проговори, а њена се кћи смеје, да би прикрила узбуђење и необичну радост. „Моја сута ту, пре једног сата! И пенине је очи гледале!“ Па се загледа у те очи као понекад у стихове из Корана, где види Бога. „Доћи ће опет сутра.“ О, те просте речи какав преокрет начинише у души Сафет-хануме и њене кћери!...

Сутрадан, на капицику нема катанца. Преко баште иде Нурије без јелдрма, с белим муслином преко косе, обучена. Сафет слете низ степенице, да дочека суседу. И као да су се пре неколико месеца у највећој љубави растале, тако се саставше: изгрлише се, измирисаше се, истапкаше се, и опет се изгрлише. Ибрахим-Хасан-беј узвикује весело: „Охо! Машалла'!“ А Фатма: „Слатка суто!“ и ништа више: припи се уз њу, и остави јој се да је сву изљуби... Одоше на софу, и ту се питаху за здравље, за расположење. После, кафа (слатким не послужују старотуркиње) и цигара. После, разговор, разговор, па испратише Фатму: Нурије има нешто да каже...

— О, mon Dieu, Ибрахим-Хасан-беј, дође свети

дан! Ја сам нашу Фатму хвалила нашем Џемалу, њену снагу и њену душу; а он, мушко као свако мушко, mon Dieu, заљубио се, па ни једе, ни пије, ни спава; кад не говори о њој, ћути, уздише: променио се, ослабио...

Беј се необично задовољно насмеја и рече:

— Е, да сам знао, ханум, да си долазила, ја не бих био оно учинио... Али, хвала Богу, све је добро.

— С Алаховим допуштењем, с Пророковим одобрењем, ја сам дошла, Ибрахим-Хасан-беј, да просим твоју кћер Емир-Фатму за Арслан-Нури-пашина сина Мурад-Џемал-беја, изговори Нурије, а сузе јој облише лице.

И Фатмина мајка и нене заплакаше; оцу јој задрхта брада, али он, трудећи се да одржи мушки понос, не пусти ни сузе: само скупи обрве и уозбиљи се, погледа у мајку. Нурије рече:

— Па то је твоја жеља, ханум, одавно: како се Фатма родила.

— Ја познајем Фатму, ви познајете Џемала... По оцу од Арапа, од емира... Ја сам вам причала о његовој лепоти, доброти, о роду...

— И о богатству, рече Ибрахим-Хасан-беј поносито.

Бог је богат, сине, рече његова мајка па погледа у небо.

— Беј комши, мој сестрић је син Арслан-Нури-пашин, а Арслан-Нури-паша је син Исмаил-Ахмед-пашин, а Исмаил-Ахмед-паша је син Мурад-Нури-пашин, а Мурад-Нури-паша... Али, mon Dieu, откуд могу.. зашто све да вам ређам! Још кад су муслимански султани имали столицу у Једрену, уз те султане седели су и пашовали претци мога сестрића. А арапски емири... ко зна, још од Мухамеда!

Сви прођоше рукама преко лица и очиташе молитву.

— Нурије ханум, кћери, рече стара потресено, ми ти не можемо одмах одговорити, не што није обичај да се одмах одговори, већ што хоћемо да питамо Фатму, и што хоћемо да га Фатма види, јер... Ти си чула шта је пре било. И после, мој син хоће да се договори с братом и пријатељем.

Нурије се насмеја и рече:

— Да га види.. Па добро... Питајте Емиру, ја ћу да...

— Не, кћери, дођи сутра; јер Фатма тебе воли па ће пристати да пође за невиђено.

— Шехназе-ханум, она му је слику видела.

— Нурије-ханум, кћери, дођи сутра. Хоћу да говорим са сином и снахом с Јалија.

И Нурије оде, а син мајци рече:

— Да дамо нашу Фатму за сина Арслан-Нури пашина? А, мајчице? Арслан-Нури![1]... По имену се познаје да му отац није телаковић. Јер, на пример, чим твоја снаха, опрости, забремене, твој син одмах стаде мислити како ће име детету. „Ако је мушко,“ мислио сам, „даћу му име Арслан и Шемси[2]; ако је женско, Емир и Фатма“: Емир, потомак нашега пророка, а Фатма, најмилије чедо пророково.

— Тебе, сине, збуни име момкових родитеља, те и не мислиш на момка. Отац му био паша, то је лепо; али шта је он, какав је, шта зна, је ли спреман за живот?

— Од пса је пас, од човека човек, мајчице, рече Ибрахим-Хасан-бај убедљиво.

— Од пса је пас, од човека човек, понови Сафет-ханум.

— Тако бива, децо, али не увек. Некад се изметне од човека пас; некад, где је расло цвеће, изникне коров.

— Ааа! Одкуд ће коров куд је пало семе од цвећа? рече Ибрахим-Хасан-бај.

— Откуд ће коров куд је пало семе од цвећа? понови Сафет мужевље речи изостављајући узвик: „ааа“!

— Слушај, сине. Ти се дружиш само с људима, а ја и с књигама, и нашим и туђим, и у њима налазим лудости, али и мудрости. Пошто хоћеш кћер да удајеш, не залетај се: притегни ату дизгине. У ходу човек види оно што у трку не

[1] Лав и светлост.
[2] Лав и сунце.

би видео. Распитај, сине. Добио си кћер Божјом вољом, гајио је, чувао је као зеницу пуних осамнаест година, па зар да је сад другом даш као тицу или псетанце?! Сине, сине, Нурије-ханум нам је пријатељ, па неће да нам учини зло; неће у знању, али може у незнању. Џемал-беј је њен сестрић, а то је што и њено дете, пошто нема од срца порода, па ако он има какву ману, она је не види; јер човек је, сине чудно чудо: у туђем оку види трун, у своме не види брвно. Била сам дете, па сам се једном комшији подсмевала што има велики нос, и звала сам га „носоња". Једног дана, моме оцу дође један стари пријатељ; нису се били видели одавно, те се изгрлише као жене. Пријатељ потапка мога оца по рамену и узе га гледати за сузним очима, говорећи: „Гле, пријатељу, променио си се: црна коса побелела, бели зуби поцрнели, глатко лице набрало се; само ти је нос исти, велики као што је био." И ја се загледах у очев нос: истина велики, већи него у нашег комшије, а ја то нисам видела док други не рече. Може бити мислиш, сине: момче је из добре куће, од добре мајке. Ми не знамо каква му је мајка; ни два прста на руци нису једнака, а камо ли две сестре. А оне нису сестре и по мајци. Нурије је била за добрим човеком, а њена сестра за неким који је лутао по Европи, а жену оставио саму. Она је век провела без мужа, без детета, а то дете одрасло је без мајке. А кад би нешто чуо да га наша Фатма воли, распитај, сине; јер у Фатминим се годинама воли сваки човек који уме лепо да говори, и лепо да гледа. Распитај, сине: не дајеш дете из куће за дан, већ за век.

Ибрахим-Хасан-беј ништа не рече, само брзо устаде и оде. Мало, па се врати и рече:

— Мајчице, ја ћу да позовем женског Хилми-пашу, нека испита Фатму.

Мати му се изненади и рече:

— Ашколсун, сине! Не иде први који је кривљи него који је бољи. А она је за тебе питала и поздравила те.

— Од „нове“, наше старе Ариф-хануме, ја ћу да идем на Јалије брату и своме пријатељу.

— Сине, сине, ти детету, теби Бог, рече мајка па од радости заплака.

После два, три часа, ту су били сви: Мерсије је плакала, а Ариф јој рече: „Губиш другарицу; али и тебе ћемо скоро“. Кад тобоже испиташе Фатму, Ариф изиђе и рече:

— О, ханум-нене, умало ме Емир не удави.

— Хоће?! И ако момка није видела!

— Хоће. Зато што је Нурије-ханумин сестрић... и видела га кроз кафез.

— Допао јој се, Ариф-ханум?

— Много, ханум-нене.

— Али ја бих, кћери, волела да се с њим разговара, да му чује глас, јер понекад некога видимо и допадне нам се, а кад му чујемо глас...

— Чула му глас; певао је.

— А, песма и говор!...

— И да говори... у Нурије-хануминој башти, миловао голуба.

— А, из далека, глас чисто промењен... Обуци јој свој чаршаф, метни јој на лице густо пече, па је одведи Нурије-хануми. Он јој је као род... сестрић је жене пред чијим је очима одрасла. А да јој је давала пуна недра, она се за њ не би могла удати, јер он би јој био брат од тетке. Ја бих, Ариф-ханум, баш волела да се она, крадом од оца, с њим састане и поразговара, јер с Европљанком је одрасла, па ме страх да...

Ариф је прекиде узвикнувши узбуђено:

— О, ханум-нене, ви сте та нова, прва нова која нас изводи на пут к светлости.

И пошто јој метну теме на скут и руку, брзо, без устезања, исприча јој сву тајну њене унуке. Она, плачући од радости, замоли је да сакрије ту „свету тајну“ од њена сина.

— Јер мој син је...

— Променио хаљине, али памет...

— Аллах!...

X

Емир-Фатми донеше обележје, калпак од црвене кадифе, извезен златом, поднизан бисером, с кићанком од свиле и крупна бисера; а донела јој га њена сута, те је уверена да је од Мурад-Џемал-беја. Она, гледајући у тај дивни калпак, своје обележје, њој толико мило, мислила је: „Па зашто говоре да турске жене не могу бити срећне?!“ Колико је она, Азијатка, срећна, њој се чини да толико није ниједна Европљанка. Њена љубав је сасвим свежа, јер она се није с њим састајала. Онај један ноћни састанак у башти она је сматрала као походу душе души.

Данас договор, сутра венчање, као у старинских муслимана и по малим градовима, а одмах после венчања, они узеше спремати за свадбу; хаљине поручише у Паризу и Цариграду. Ибрахим-Хасан-беј охол: како му се кћи испросила, венчала, он не иде где су солунски бејови него где су цариградске паше; а где се год састане са Солуњанима, ређа им имена зетових предака и помиње му конаке: два у Бејлер-беју, два у Стамболу, један на Нишан-Ташу, један на Бебеку, па на Принкипу; он их све зна: описивала му их толико пута Нурије. Али поред свих својих конака, он ће живети овде: „Мајка му воли са сестром,“ завршава задовољно.

Он хоће свадбу по старински, од млада месеца до пуна. А на свадбу позва сав Солун, то јест сву госпоштину солунску. По Солуну се само о томе говораше: о свадби, о богатој свадби кћери Ибрахим-Хасан-беја Цариграђанина.

Док је месец био као срп, вечере су се давале у конаку људима; како је као сребрни „сахан“, или „тепсија“, у харему се веселе жене.

Вече у очи четвртка, дана кад се одводи невеста; трећа ноћ како траје харемско веселье. Месец је грдно велики, округао, црвен, личи на црвену огромну столисту ружу, а из њега лију бели млазеви и плаве Ибрахим-Хасан-бејову башту с цвећем исцветалим као у рано лето, где се, између жбунова руже и јасмина, забеласа јашмак какве старице што клања: врши последњу молитву. На месту где је био кипарис бели се једно сердаде у облику гробне плоче, и на њему лежи бивша Хасан-бејова бела робиња, бледа и лепа, упирући очи у црвену столисту ружу што провирује кроз сиве гране оне старе смокве. Уморна, лежећи наузнак и гледајући у месец, одмара тело, чула. Али, једна песма страсне чулне љубави, на старинску меланхоличну арију, зачу се из куће пуне веселих жена, с пригушеним кикотом, и она скочи и полете, у танкој, провидној хаљини црвеној као крв, или као страст, како су говориле странкиње, а бичеви њене необично дугачке црне косе шибаху је по скоро нагом телу. Трчи ханумама које седе на широм отвореној софи поплављеној месечином. Она ће њима и вечерас играти, летећи као ветар или обрћући се као вихар. Она је овим женама што сад не знају ни за љубав ни за мржњу него само за страст, играла пуне две ноћи, час сва у бело као крин, час сва у црвено као каранфил. „Каранфил!“ захори се из толиких грла и разлише се гласови на месечини као месечина, кад она улете и облете софу смешећи се на све жене, на младе у новомодним европским хаљинама и на старе у старинским турским антеријама с три стотине бора и с хркама с три хиљаде прошива, на хануме искићене бисером и драгим камењем и намирисане зумбулом, јасмином, мошусом, што кроз дим од дувана гледаху у њу, младу и лепу, с пуно страсти; па тад стаде насред софе и поче играти ногама, рукама,

мишицама, плећима, бедрима, трбухом, сваким делићем свога тела, које је горело, играло од страсти. Мадмоазел Дарно, пре неко време усхићена њеном игром, сад сваки час несвесно покриваше очи од стида, и несвесно их откриваше да види што никад није видела: игру крви и меса. Међу турским женама обученим у све на свету живе боје, и у бело, биле су три Фатмине учитељице, Туркиња, Гркиња и Енглескиња, и неколике странкиње, и Мадам Аристид са својим лепим кћерима спремљеним као за бал (њу је позвала Сафет, остале је довела Ариф), и једне су просто викале од чуда, а Францускиња је окретала главу да не гледа играчицу: стидела се од своје деце. Ариф, у свиленој љубичастој антерији прављеној за свадбу, очешљана европски (први пут у животу; очешљала је пријатељица) као и све младе а и њених година хануме, притрчавала је час једној час другој странкињи и говорила им је нешто, само да им скрене пажњу с те игре крви и меса; а кад је једна Енглескиња, први пут дошла у Турску, с чуђењем упита какво је то женско весеље, она викну да би све чуле: „Зато што са женама нису људи“. Оне три нове из Цариграда, обучене као за европски бал у беле лаке хаљине с дубоко изрезаним струковима, с цвећем на грудима, и с лепезама, тргоше се од тога узвика у коме су оне опазиле протест душе, и помислише: „Полудела!“, а друге чуше глас, али не разумеше речи: свака од њих била је по један делић оне раскалашне играчице која је све страсније и помамније играла што је игра бивала ближе крају и деф летео брже у рукама једнога старога чочека, потурчене Циганке, и час-по су подврискивале пљескајући длановима помамно. А једне, што су јако мирисале на мошус, само су ћутале, тупо гледале у играчицу и жвакале саказ. Оне су странкињама биле одвратне; једна Немица поређиваше их с преживарима. Сафет, увек свесна, трезвена, чак и онда кад тобоже „од севдаха“ губи свест, гледала је попреко странкиње, како путнице тако национали-

сане, удате за Турке, Грке и Јермене, што говоре турски и пуше као Туркиње. Она осећа да их странкиње оговарају, исмејавају, и подвикнула би им: напоље! али се уздржава због Мадам Аристид. Из боље породице но остале, образованија од свих, ова Францускиња их не оговара: Сафет то зна, а па њу виче и за њом отвара врата, некад да се с Арифом посвади, некад да се нашали. Играчица полете пред једну лепу, бесну бејовицу, и поче „други део“ игре: обрће се, лети, застаје, тресе плећима, увија трбухом, превија се уназад, додирује теменом тле; исправља се, пуца прстима, подврискује, преврће очима, раскалашно се смеје, пада на колена, простире се по поду, уједа своје голе мишице и пушта дивљачки глас... „То није жена, него страст!“ виче једна Немица, а она лепа бесна бејовица скаче са свога места и новцима кити робињина разголићена бела, лепа недра . И та што није жена него страст, одрасла је у кући Ибрахим-Хасан-бејовој, играла се с његовом јединицом!...

Кад ова, помамна, одлете са софе, и раздрљена, окупана у зноју, оде да се одмара на оном белом сердадету што личи на гробну плочу, ханумама долетеше чочеци, и почеше своју раскалашну игру певајући промуклим гласовима. За три ноћи, оне су ћутале само док игра, бесни она бивша бела робиња. Али хануме се нису могле више усхићавати, ни викати, ни пљескати; затварале су очи да не гледају чочечке игре, да се одморе, и хладиле су се лепезама, откопчавајући струкове и антерије. И човек би помислио да их више ништа не може раздрагати; али, у томе се чуше звучни мушки гласови. У великој соби селамлика[1], иза једне дебеле завесе, седели су најбољи солунски свирачи и певали су ханумама уз виолине. Чули су се мушки звучни гласови.

У пролазу те видех, па сада горим:
Ти ме запали искром из ока.
Зар да у пепо сам се претворим?

[1] Одељење за мушке.

Дођи док букти ватра широка!
У пролазу те видех, па сада горим.

Заједно да горимо дођи, о ходи!
Нек се смешају ватре пламене:
Да нико не зна, да не погоди
Шта је од тебе, шта ли од мене.
Заједно да горимо дођи, о ходи!

Ова песма једне страсне чулне љубави начини да жене понова полуде: довеле би крај себе те људе, и ако су Цигани, и с њима би се веселиле још три ноћи. Неколике старе неваху, помажући људима, и пљескаху, а после одрешише кесе и послаше им по једној старој слушкињи бакшиш. Неколике средовечне бацаху једна другој у крило запаљене цигаре, а после се прскаху водом... Гледајући харемска весеља годинама, жива и духовита Мадмоазел Дарно знала је *шта то значи*, и заборавивши да је дошла незвана (домаћица је није звала), окрете се Госпођи Аристид и слободно турски рече: „Да су овде и људи, весеље би било пристојније и природније“. Мадам поцрвене и слеже раменима, а она се окрете оној Енглескињи први пут дошлој у Турску, и рече јој на енглеском језику: „Туркиње веле да су им на харемским весељима у кући саме жене, у дворишту кокоши без петла и голубице без голубова. А варају нас. Погледајте!“ заврши и обрати јој пажњу на нешто што оне три нове из Цариграда називају харемском проказом. Неколике младе жене из унутрашњости, с црвеним поктима, набељене турским белилом, са сурмом на ивицама очних капака, имале су *ладен*[1] над *левом* обрвом, што је значило да су „саме“ (немају драгог), друге невезану траку око врата, што је казивало да су „слободне“ (немају мужа); а многе Солуњанке и неколике Цариградјанке имале су *аврапе*, то јест псечену косу, и врло су личиле на мушкарце. Енглескиња испрва није ништа разумела; али кад јој Францускиња узе шаптати на ухо (као Туркиња) и она у све редом погледа, учини јој се

[1] Мало округло парче од једне врсте црне смоле.

да овде заиста нису само жене него и људи, преруушени у жене... И у томе, на вратима софе, појави се *човек* у црном оделу, с фесом, „леп као султан Азиз“, а турске жене вриснуше; он их салете: једне пољуби, друге претури и измилова... Оне су све вриштале „од страха“, као да никад нису виделе мушкарца, човека, и покривале су главу, која махрамом, која хаљином. Она „новодошла“ Енглескиња прво помисли да је то младожења, па се чуђаше што вичу, вришће; али кад он салете турске жене пољупцима, претурајући их и милујући их, она скочи да бежи вичући: „*It's dreadful! It's terrible! Where am J?*“[1] Мадмоазел Дарно је задржа, говорећи јој: „Мис Пирсон, то је женско, једна невестина рођака: прерушила се у човека“. Кад Енглескиња седе, Францускиња рече: „*Always without men... It is not natural*“.[2] — „*Yes! Yes! Yes!*“ одобраваху задовољно оне три нове и Ариф. Она је чула да је ова Енглескиња „журналист“ и велика поборница за женска права, те ју је зато и довела на турску свадбу ноћу, кад је врло интимно, кад турске жене заборављају да су госпође и жене и због тога и не зову странкиње: позвала ју је да види харемско весеље, да га пореди с европским весељима и баловима, и кад дође време да се чује протест нових, да их пред Европом брани, заступа. С великим црним очима, старија девојка а по изгледу тако млада, због своје отворености Арифи увек врло симпатична, Мадмоазел Дарно је вечерас очара. Потрчавши Францускињи — у дивној балској тоалети, добивеној из Париза за Фатмину свадбу — да је за њене „слатке“ речи награди пољупцем, трже се као од уједа гује... Зар пред харемима сме пољубити лепу девојку, и то Францускињу? И њој намењен пољубац даде Елизиној млађој кћери, коју она зове „*Poppy*“[3], и пољубивши је у очи, плаве као у њене матере, изусти сва срећна: „Зато,

[1] То је страшно! То је ужасно! Где сам ја?
[2] Увек без људи.... То је неприродно.
[3] Булка.

мацкице, како си ми лепа!“ Њих три учинише јој се као три слике уоквирене сунчевим зрацима. И чуђаше се како је могла и помислити да у Елизиној деци не воли њену децу него њу. Да њих две ни за тренутак нису биле у љубави, осим Ибрахим-бејових и Мерсије нико не зна: Мадам Аристид се стидела да каже, а Ариф-хануми је било жао.

Пиле су само сируп и воду уз ратлокум, а биле су мртве пијане: опијала их је ноћна тишина, мирис ноћне влаге и месечина. Позиване су на вечеру у групама. Вечерало се у једној великој соби са улице. А каквих јела није било! За једну софру и странкиње су биле позвате; али све нису вечерале, јер нису могле сести доле, а и не би умеле јести прстима. Једнима је ово било смешно, другима нестетично. Европске фризуре, европске хаљине, а прстима! Е али ово је кућа затуцаног Турчина Ибрахим-Хасан-беја. На велико изненађење свих, Сафет-ханум служаше Госпођу Аристид сама својом руком, шапћући јој: „Ја вас волим, Мадам, ваљда што вас воли моја Ариф; и ви нисте туђинка: ви сте наша.“ А она јој захваљиваше на љубазности црвенећи.

Око поноћи изведоше невесту.

У бледо ружичастој свиленој хаљини из Париза, превученој најскупоценијом чипком, дубоко изрезаној, с врло дугачким скутом који за њом носе две црне робиње обучене у црвено, накићена бисером и силним драгим камењем по врату, грудима и глави, новомодној европској фризури, она, Европљанка, доведена је двема младицама срећним у браку пред нене и мајку, да их по азиски поздрави: и саже се те им направи од земље темена и пољуби их у скут и у руку. У зеленој антерији, с капк отосом, нене зајеца кад угледа унуку сасвим измењену, врло румену, с лицем раширеним у један бескрајан осмех. После је водиље поведоше од рођаке до рођаке, редом, да се са свима поздрави. С тетком, с три нове, с Мадам Аристид и с Мадмоазел Дарпо пољуби се у један образ па у други,

па је поведоше патрашке и наместише у једном куту на углед, „као у златарском излогу дијадему или у обућарском обућу,“ како примети на енглеском језику Мадмоазел Дарно. А нове, уместо да се на ово насмеју, уозбиљише се, гледајући у ствар, у аутомат, у ону иначе живу и интелигентну Емир-Фатму, и од њеног бескрајног осмеха трзаху се „Она није свесна свога расположења; иначе, она би молила Бога да се никад не расвести, да се никад не пробуди из овога лепога сна: она је срећнија од свих нас, удаје се за човека кога је видела и кога воли,“ мислила је најстарија и дубоко уздисала. Њих три сву ноћ ћутаху, као да им се пред овом њима страшном збиљом језик узео; нико им не приђе осим Ариф-хануме и Мадмозел Дарно, па и оне их не дирају, само се на њих значајно насмеше, и остављају их да ћуте, да мисле...

Поред Фатме стоје, хладећи је лепезама, Зехра, једна Фатмина другарица, која зна само турски, и Мерсије. Мерсије је вечерас бледа, бела као снег, обучена у врло загасито зелено као кипарис, символ жалости. И замишљена је, уплакана. „О, нека плаче, нека се никад не утеши! Растаје се с другарицом, остаје сама у друштву где нико ником не верује. У њему је тешко и старијим пробуђеним муслиманкама, а камо ли младој девојци која није ни пошла к животу, а камо ли у њ ушла и познала сву збиљу његову,“ тако мисли Фахрије-ханум, најстарија нова, и буни се гледајући „изложену“ Фатму, дијадему, обућу... После је Мерсије одведе у другу собу, али и тамо су ћутале: Фатма није умела говорити, Мерсије није могла..

Ариф, с оне три нове, проведе кроз лавиринт што се зове Ибрахим-Хасан-бејов харем Мадмоазел Дарно и ону Енглескињу. Она је тобоже хтела да Мис Пирсон види унутрашњост, распоред и намештај једне велике турске куће, и одвела је до једне велике собе где су на миндерлуцима, на шиљтетима лежале, мртве уморне, жене. Спавале су. Енглескиња од

ове слике трже се. Свака је у положају како ју је сан затекао, гдегде смешном, раскопчане, с косама по јастуцима. Ариф је прошаптала најтишим шапатом: „Да их не будимо: нек спавају, нек сањају чаробни сан Истока. Колико ми пута дође да прокунем онога који ме је пробудио. И проклела бих га да га не волим.“ — „Мадам Арстид, јелте?“ питаху у један глас нове, а она одобри главом: у то је тврдо веровала.

Мадмоазел Дарно поче на енглеском језику бунтовнички говор:

— Мис Пирсон! Ви сте видели ове жене! Оне се веселе саме, оне спавају саме. Ова силна ноћна харемска весеља измислили су људи, не жене, — да би били они слободни. Док оне овде пиште и вриште саме, они су с чочекињама и кафешантанским девојкама, где им се у буновној глави порађа срећна мисао да доведу жени — ортака. Мис Пирсон! Ове жене имена немају. Њих зову једним општим именом: жене, као ово около на клупама: јастуци. Ово, од свиле, напуњено памуком, без душе, својина је Ибрахим-Хасан-бејова, а ово, од крви и меса, с душом, својина је својих мужева. Људи им се зову Шемси, Арслан, то јест сунце, лав, јер целој кући „светле“, јер цела кућа дршће од њих; а жене: Зумбрит, Јакут, Ђул, Замбак, то јест смарагд, рубин, ружа, крин: да њини мужеви драго камење употребе за прстење или за дугмета на кошуљи, и кад им изиђе из воље да га замене другим; да цвеће метну за појас или у рупицу од капута, па кад увене да га баце попуњавајући његово место свежим. Мис Пирсон! Немојте мислити да се турској женској деци имена драгога камења и цвећа дају случајно! У њих ништа није случајно: о свему су мислили, размишљали њини људи, брутални егоисти!

Енглескиња записиваше Францускињин говор, а Ариф и нове, врло узбуђене, са сузама у очима, загрлише је. После све пођоше Фатми... Она је опет била тамо у куту „на углед“; око ње су се скупиле друге странкиње. Све је гледаху дуго, ћу-

тећи, а после се опростише с њом и пођоше да се код куће одморе и припреме за *јенђе*[1]. Она их одгледа с оним осмехом што јој је раширио румено лице: први пут не осети за странкињама празнине, не учини јој се да је остала сама, — он је заузео сваки кут њене душе, он је с њом... Ариф-ханум испрати странкиње чак до прве капије, и одгледавши их, кроз свитање, за једним старим Турчином што ношаше пред њима фењер, уздахну. Мадмоазел Дарно ушла је у суштину свега што је око њих, с њима и у њима. Зашто ли дају женској деци име *Ариф*? „У њих ништа није случајно.“ И кад се Мадам Аристид и Мадмоазел Дарно окретоше да њу још једном виде, она им направи дубока темена и ишчезе иза капије...

Освану четвртак, дан кад се води младожењи невеста. Турске жене разишле су се кад се добро свануло, и пошто су одспавале сахат, два, обукле су се у саму свилу, у саму кадифу, накитиле се, силно се намирисале и дошле: да дочекају *јенђе*. У кући Ибрахим-Хасан-бејовој, и ако се сву ноћ није спавало, настала је журба од ранога јутра, спрема, врачање, као и ноћу, ко ће да обуче невесту, ко ће да је уведе, ко ће да је изведе: све да би била срећна у брачном животу, збиљи коју младе девојке узимају за шалу и једва је чекају.

Око подне чу се зврјање кола, уши да заглухну: пред капијом Ибрахим-Хасан-бејова харема заустављали су се богати екипажи турских богаташа, и из њих излазиле жене увијене у чаршафе црне и свих на свету боја, које су треперили, преливале се, долазиле једна с другом у склад према сунцу што је бацало зраке читавим великим сноповима: то су били сватови с момачке стране, јенђе. У двориште су улазиле поред великог ћилима разапетог на два дирека уз прву капију, да онај силан свет са улице, људи не виде жене развијене поређане крај путање до средње капије широм отво-

[1] Сватови с момачке стране.

рене, што су изишле да свирком и песмом дочекају јенђе, пред којима је ишла свекрва. И наједанпут, у дворишту пред харемом тушта и тама! Све су развијене: развијају их робиње, невестин род, и пребацују чаршафе преко рамена невестине стрине, тетке и неких рођака из Цариграда: све су само у хаљинама, разне боје, кроја и укуса, с драгим камењем као да су га купиле у Солунском пољу, с бисером као да су га вадиле из Солунског залива. Свекрва, у љубичастој свиленој антерији с дугачким скутом, с аврапама, и много накићена, од свих је лепша, стаситија, и млада, као да Мурад-Џемал-беју није мајка него старија сестра. Поред ње, врло озбиљне, готово брижне, корача њена сестра, у љубичастој свиленој европској хаљини, насмејана, весела, и обе одговарају, у пролазу, на дубока темена дубоким теменима, и, праћене свирачицама и певачицама и оном туштом и тамом, пролазе мимо црнкиње и црничиће с цвећем, воћем и халвама кроз шпалир дивно обучених жена, улазе у кућу, где их једна стара Нишлика, рођака Хасан-бејова, по нишком обичају, кади амбром и прска ђулсуом, ступају у једну врло велику собу с обућом (јер се у оваквим приликама диже с пода простирка), где их дочекују невестина мајка и нене, и после поздрава седају по ниским миндерлуцима. Свекрва је у челу, до ње с десне стране њена сестра, с леве њена рођака дошла из Цариграда за свадбу њена јединца. И опет: темена, темена, темена! Готово ниједна ништа не говори, само се разлеже, далеко, деф и песма. Најпосле невестин род изиђе...

А невеста? Она је у конаку, да се опрости с родом. У очеву селамлику, турски намештеном, на једној црвеној плишаној Мондије-хануминој наслоњачи, између два велика огледала, седи Емир-Фатма, у белој свиленој хаљини из Призра добивеној од младожење и драгог, шивеној по укусу њене Госпођице, у белим ципелама, у белим рукавицама, с много бисера око врата, али не с европском фризуром, него расплетена, да јој у брачном животу

ништа није сплетено, с дувком од тела, с велом, али не и с венцем од мирте или нерандина цвета, него с дијадемом од драгог камења. Дијадему јој је намештала Мерсије, а она је плакала за Госпођицом и мирисала сестрине руке уместо руку Госпођичиних. Никад није ни помислила да јој ову дивну скупоцену дијадему, коју је на свадби имала још очева јој прабаба, неће први пут метнути на главу њена Госпођица; али њој је умрла мајка, те се није могла вратити у Солун, да, по уговору, остане у Ибрахим-Хасан-бејовој кући док му се кћи не уда... Према њој, на миндерлуку, седи нене, опет у зеленој свили, отац и мајка, стриц и стрина, тетка и теча, неке блиске материне јој рођаке, Цариграђанке, и њен брат од тетке, дошао из Цариграда за њену свадбу. У једном куту су две њине старе суседе, у другом једна од нових, она што изгледа јектичава, Мадам Аристид, Мадмоазел Дарио и она ноћашња Енглескиња. Око ње су Мерсије, црна Ђулренги и бела Ђулбејаз (она страсна бивша робиња коју су они, пошто им је одробовала седам година, удали за њену неприлику, једнога богатог старог агу). У дну су седеле свирачице и чочеци.

Она, малопре изведена, пољубила је у скут и у руку нене и родитеље, поздравила се с родом, и сад седи оборених очију, бледа и тужна, јер се нева тужна песма *Растанак*, те су сви бледи и тужни: сви плачу осим оца. Он, блед, скупио обрве и подигао главу, више се чини да је љут него тужан. Она нова загледа се у њ. „Нигде сузе!“ мисли, па му се чуди, и боји га се. И ако је млада, она је била код небројено невеста и мртваца, и видела је оца где пољубив мртву кћер не заплака, па се није чудила: умрла, „отишла у Зелене Баште“; али није видела оца да не заплаче кад кћер удаје, кад се с њом прашта, испраћа је мужу. И једна стара комшика чуди се. „О, сваки плаче, и најтврђа срца отац, јер њу, мажену, не даје другу него господару, а господара има милостивих, али

их има и немилостивих, кога данас може дворити сама, сутра с ортаком, а где су у кући ортаци, ту се не пева,“ мисли стара и брише сузе белим јашмаком са своје главе. „Њу, чисту даје човеку. А човек слободан и пре женидбе, и после, с упрљаним телом и осакаћеном душом, кад је љуби испитиваће је, је ли покривала лице кад се на улици срела с човеком, па, ако му се учини да од мушких погледа није сачувана, биће љубоморан. Она ће уздисати крадом, да он не чује, да не посумња да уздише за неким који ју је у пролазу видео,“ мисли нова и утире очи белим муслином са своје косе. Њу, нову, од Ибрахим-бејове старе комшике раздвајају читава столећа, а у овоме је она с њом једна мисао и једно осећање.

Сви плачу, па и невеста. Она је у овом интимном и светом тренутку само нежна кћи и унука, осетљива женска душа што се одваја од оних које воли и који је воле. Плаче, а крај ње стоји уплакана Мерсије с белим муслином на глави, јер у соби су два човека пред које она „не излази“, Фатмин теча и брат од тетке, па јој час брише очи, час намешта тел, час подиже какав пали прамен косе с њенога лепог чела.

Послуживање ратлокумом и водом Нене и родитеље послужи Фатма, остале Ђулбејаз. После, чочеци узеше играти Ибрахим-Хасан-беју; али он их и не гледа, и ако му се врте као чигре и лете као пера зовући га у загрљај...

О, колико је интиман и свет овај тренутак, овај кратак чин из дуге комедије што се зове *Турска Свадба!* Ту није место онима који нису невести род; то осећају и оне три хануме и странкиње, али ниједна не излази, да не устају кад се пева, да не прелазе преко собе кад се плаче. Енглескиња је час-по нешто бележила, али Ариф јој даде знак да то не чини. Фатмина мајка хтеде да јој окрене леђа, али се уздржа због Мадам Аристид. Францускињама би најнепријатније, сасвим видеше да није требало да су овде, кад устаде мати, метну уста на кћерино ухо и гласним шапатом поче да

је учи, да је светује, да се потчињава мужу, да га испраћа, да му се обуче и накити кад зна да ће кући доћи, па макар јој увек и не било до тога, те да му омили кућа и она, како не би имао узрока да гледа другу, или да јој доведе ортака; да поштује ону што јој је мужа родила и снагу му дала, да јој устаје кад у собу уђе, да никад пред њом не запали цигару... Она нова разумеде само ово: „Да му се обучеш и накитиш, кћери, кад знаш да ће кући доћи, па макар ти увек и не било до тога... да не би имао узрока да гледа у другу“. „Као да не иде да му буде жена, већ милосница! Срамота!“ помислі и скочи; па и остале туђе скочише несвесно и пођоше за њом јенђама. А робиње хлађаху кјучук-хануму лепезама. Ђулренги узе јецати присећајући се: „О да остави све па да иде за навек! Ово ми је јутро било последње да јој донесем воде да се умије и да с њом попушим цигару. Истина, ја ћу ићи с њом, али она неће бити девојка. Како је то тужно: сутра жена! Да је као у Цариграду да нам момак у кућу дође, да с нама седе, па опет тужно: жена!“ И још плач, и песма, и шаптање, и световање, па пољупци, загрљаји, мољење за опроштај, праштање, љубљење по челу, по расплетеној коси, мирисање, стезање, тапкање и благосиљање. Најпосле, сврши се: сви устадоше, а отац је ухвати благо за мишицу и поведе је јенђама; робиње јој носе скут необично дугачак, Мерсије јој придржава тел, дувак којим јој је покривено лице, чочеци полазе испред њих, звецкају зиловима и певају...

На харемским прозорима из авлије спуштене су завесе да људи не би видели жене. А жене гурају се уз прозоре, подижу по крајичак завесе, једне их крадом буше и намештају око: да виде извођење невесте, да виде људе, да виде тога лепог младића Цариграђанина, брата од тетке Емир-Фатми, и видевши га, погуркују се, стежу се, уздишу, румене, као да никада досад нису виделе нешто што толико желе да виде, човека!... Исправљен као кипарис, уздигнуте главе, али врло блед, отац доведе кћер до улазних врата бацајући преко

себе новаца за који се узеше грабити црнкиње и црнчићи и турски мушкарци којима се још допушта да иду у женски хамам...

Људи се вратише у селамлик, а невесту уведоше у харем две младице с једним венчањем, с оцем и мајком. Робиње јој и даље носе скут, Мерсије јој придржава дувак, и, уз свирку и песму, одведоше је горе у ону велику собу пуну јенђа; приведоше је свекрви. Свекрва, цариградска пашиница, дочека снаху на ногама с јенђама: снаха јој направи „од земље темена“, с дувком на лицу, па се усправи и стаде пред њом с прекрштеним рукама. Свекрва извади „бакшиш“, много низа крупнога бисера, а водиље подигоше невести дувак... Лепа пашиница заплака кад виде снаху — први пут је виде, па је стеже и метну своје уздрхтале усне на њено мирно чело. После је изљуби њена сута, плачући од радости и вичући: „Алла'! Алла'! Алла'!“, чему су се хануме чудиле смешећи се: Мондије да виче: Алла'! За овим је посадише, опет на Мондије-ханумину наслоњачу, метнуту на миндерлук према свекрви. Мало, па јој Мерсије донесе сребрн послужавничић с ратлокумом и водом, да послужи свекрву... Кад је понова села, свекрва ју је гледала и плакала. Друге се свекрве смеју, а ова плаче. Новима и Арифи нико није био ближи од свекрве. И ако у антерији, у аврапама, оне су у њеној озбиљности, у њеном бледилу, у њеним уздрхталим уснама, у њеним сузама, у њеним тужним и нежним погледима што почивају на лицу њене лепе снахе осетиле нову муслиманку, пробуђену турску жену, и све три су заплакале кад је она узела цигару, не да пуши, него да с димом гута своје сузе. Тишина. Само се чују песме певачица. Хануме, оне бесне раскалашне ноћашње хануме, сад су озбиљне, горде, хануме су и жене, ни речи не проговарају, само пуше. Тако је увек дању. Оне ноћу полуде, опију се ноћном тишином, мирисом влажне земље и месечином...

Оне две водиље одведоше невесту доле у једно велико предсобље сасвим празно, па је попеше на један велики сто у куту испод степеница, где беше

опет једна Мондије-ханумина наслоњача, и посадише је. Нагрну силан свет, разуме се жене, све незване, да је гледају: буле у чаршафима с подигнутим печима, Јеврејке у шареним антеријама подбрађене зеленим газом, странкиње што живе у Солуну и путнице, Енглескиње: платиле једној Јеврејки да их доведе. Од странкиња што у Солуну живе, неке се погуркују, кикоћу гледајући невесту у наслоњачи на столу, откривена лица, оборених очију, нему, с робињама крај себе које је хладе грдно великим лепезама. Да се удаје за недраго или за непозната човека, француска васпитаница би се зацело бунила што су је изложили на углед као робу; али, она се удаје за онога кога јој је њено срце изабрало, па јој се и најружнији свадбени обичај чини леп, и воли да је цео свет види, гледа срећну, не би ли и сам био срећан. Тако је седела скоро до вечерње, до турске икиндије..

Лето је умирало, то јест премирало, али није умрло. Они златни снопови са сунца падају на богате екипаже солунских богаташа поређане у дугачак ред дуж Ибрахим-Хасан-бејове куће и ограде, и још даље, далеко, позлаћују сребрну коњску оправу, а према њима се сијају коњи сасвим врани, танких ногу и мале главе, дугачких репова, што осећају да ће скоро поћи и фрчу. У двоништу се ускомешало, чује се жагор и кикот, пригушен смех. С минара Алада-Имарета разлеже се „Аллах екбер“ и губи се у висину под плавим небом. Уска улица, дугачка, закрчена је колима и светином: чалме се беле као висибабе, фесови се црвене као булке. И богато и сирото, и муслиманско и хришћанско, јеврејско, циганско, све што није звато на свадбу, скупило се око Ибрахим-Хасан-бејове куће да гледа сватове. А шта ће да види? Хануме се завиле још у авлији, чак и лице покриле, и излазе, пењу се у затворена кола. Невеста истина развијена, али кола, притерана уз капију, заградише се дебелим дамаском, и нико је не виде кад изиђе и кад се увуче с тетком, Арифханумом и робињом Ђулренгијом у затворена кола

с вратаоцима на којима су поврх стакла шарене дашчице. Једна кола одјурише: у њима је свекрва са сестром; остала пођоше ходом, и застајкиваху, јер не могаху даље од силног света. Врева је заглушивала уши сватовима; с времена на време чуло се понеко промукло „*јашас'н*“[1]. И пролазиле се улице, уличице, лево, десно, узбрдо, низбрдо док се није сишло у чаршију, да се застане, да се одгуши, па да се продужи пут преко Хамидије, и дуж целог Молоса, закрченог светом, где је море ударало снажно и ритмично, и запљускивало пеном кола, као да поздрављ сватове; па скренуше поред Олимпос-Паласа и Хотела д' Англетер, па потераше у другу чаршију, у чаршије откривене и покривене, па зађоше према Ђемер-Капији: свет, трговци дућанџије и они с коњима и магарцима, и улични продавци свега и свачега, све је застајало, заустављао се саобраћај: гледало се солунско турско богатство на искићеним колима, на богатој коњској оправи, на кочијашима, на робовима дилаверима, и захорило се, наједанпут, изненада, из стотине грла као из једног: „*Јашас'н!*“, а опали дућани тресли су се од силних кола која су зврјала, шкрипала, пуцала по крупној неравној чаршиској калдрми, и најпосле се зашло за угао једне старе џамије с чијим се минаретом пео у небо један кипарис, и пошло се уз брдо, уз велико брдо, ишло кроз Стари Солун, начичкан трошним зградама са софама и кафезима... А кад се стиже до близу Алаџа-Џмарета, застаде се... Коњи су нестрпљиво фркали и лупали новим потковицама, а дилавери, у крутим огрлицама, рединготу и фесу, отварали су вратаоца с кола, и пружали ханумама уместо руку мишице: оне су ослањајући се на те мишице излазиле из кола покривена лица, нечујно, и улазиле у Нурије-ханумино двориште поред ћилима на капији разапетог на дирецима. „Mon Dieu!“ узвикиваше срећна Нурије кад јој уђе Емир-Фатма у двориште, где насташе

[1] Живео!

силне враџбине, да би она с њеним сестрићем била срећна. И не хтевши јој открити лица, љубљаше јој дувак с њега, узимаше крајеве с њене дугачке тешке косе, па их меташе себи на лице и тепаше им. Свекрва је од узбуђења јецала а нити је додирнула снахи дувак ни косу, као да је била нека грешница, па да не обесвети свето... „Mon Dieu!“ узвикну још срећнија Нурије кад се међу женама, сасвим развијеним, виде човек, мушко, диван младић, израстао као кипарис, у црним хаљинама, фраку, с дубоко изрезаним прсником, и белом машном, у белим рукавицама... Рукавица му је само на десној руци, гологлав је. Зар је то Турчин? Леп! Очи су му данас јасно плаве, од задовољства. Он нема очију за развијене жене, него за ону с дувком... Њој потрча. Она га не виде, али га осети, па задрхта, и прво јој дође да се гласно насмеје, после да заплаче. Он јој ухвати левом руком десну руку, пољуби је. Кроз жене забруја нешто као звоно. То су њини гласови, гласови чуђења и радости, глас њине душе. Да муж жену пољуби у руку! А француска васпитаница Туркиња Фатма, какву већу срећу тражи од брачног живота! Она је о овоме сањала и ноћу и дању. Он јој за вијење даде једну златну кутију пуну „просута“ бисера, и брзо јој диже дувак: очи им се сретоше, душе им се пољубише: и њој и њему душа је била на уснама... Он хтеде нешто да јој говори, да је поздрави ваљда добродошлицом, па, чудно узбуђен, не мога, само промуца: *„Oh... ma mie!“*...

— — — — — — — — — — — — — — — —

Сутрадан је Фатма преседела између два велика огледала, у Нурије-ханумином салону искићеном од горе до доле спремом, даровима. Лепота! То су Фатмини дарови. Жене су долазиле, седеле, гледале дарове, и њу, изложену као њени дарови, као њена богата спрема, као њено одело. А она, опет с оним осмехом што јој је раширио зарумењено лице, мислила је: „Гледајте ме, и будите срећне као што сам ја срећна!“

XI

Емир-Фатма шета као голубица по кући Мурад-Џемалове тетке а своје сут-ане, па јој се чини ди није у граду где се родила и одрасла, него негде далеко, у једном од њој непознатих градова, где су жене, по њеном мњењу, овако срећне. Нарочито јој се чини да је у неком француском граду, што непрестано говоре француски. Мондијеханум започиње (и осећа се задовољна како није скоро). Час-по па се Фатми учини да је у земљи где су од љубави умрли Ромео и Јулија. Али њој није потребан нож ни отров, јер онај кога она воли, муж јој је. Он јој прича, откад је воли а никад је не помену пред друговима, бојећи се да се не насмеју, да нешто не рекну „као људи“ и обесвете његова најсветија осећања... Прича јој да му религиозна осећања нису била будна, јер је дуго био у Европи, и да му их није могла пробудити ни најдужа молитва у џамији, а пробудила их је љубав.

— Ја ћу те звати „Фатма“, јер то је име носила кћи нашега Пророка, слободна: разговарала се с људима.

— Зар би ти волео да говорим с људима?

Он на ово питање не хте одговорити, већ поче, врло узбуђено:

— Фатма, кад сам пролазио мимо вашу кућу, клецала су ми колена, и појурила би ми у лице сва крв, кад бих год бацио очи у ваше кафезе... Гледам их и мислим: „Боже, кроз њих гледају њене очи!“ Па праг од ваше капије... „На њега стаје њена нога!“ У свему вашем волео сам тебе, у кући, у оградном зиду, у капији, у халки на капији...

„Ову халку хватала је њена рука!“... у кипарису над вашим кровом, у смокви с гранама преко тејзиног зида, у твом оцу, у вашем дилаверу, у робињи, и у једној сиротој кадуни што је од вас долазила нама редовно, у вашим колима, у коњима и, опрости, — у оном вашем великом псу... У свему вашем, у сваком из ваше куће волео сам тебе, или све то волео сам због тебе. Фатма, ми муслимани *можемо* волети.

И пошто је сву пољуби, рече:

— Зашто само ћутиш?

А она проговори:

— Кад бих говорила, ја бих муцала. Мени срећа затвара уста.

— А ја у две прилике много говорим: кад сам срећан и кад сам... поче он, па не доврши.

— И кад си? упита она радознало, а он јој на то питање не одговори, већ јој поче причати како му је било кад су се оно једанпут срели на улици.

— Ромео је говорио Јулији, кад је наслонила своје бело лице на руку:

O, that J were a glove upon that hand
That J might touch that cheek.[1]

А ја сам помислио, кад ти спусти вео сревши се са мном: „О, да сам ја тај вео на тој глави, да бих могао додирнути то чело и то лице и та уста!“

Па пошто је пољуби у чело, у лице, у уста, нежно рече:

— Је ли, душо, шта си ти онда мислила?

— Ја нисам мислила ништа. Ја сам само осећала.

— Како сам видео тебе, ја друге жене нисам ни погледао. Гонцеђули и Ђулренги, то нису жене него робиње, а тетка је тетка, мајка је мајка... Ах, моја несрећна мајка!

[1] О да сам ја рукавица на тој руци,
Да бих могао додирнути тај образ!

Њу то врло изненади, и уозбиљивши се упита:

— Зашто је она несрећна, кад си јој ти срећан?

Али он избеже да одговори, љубљењем. Ниједно место на лицу, на рукама, на грлу, у коси, не остаде јој непољубљено, и она се збуни и више га не упита, зашто му је мајка несрећна.

Он се из куће не миче, из собе не излази, те цела кућа осећа да овде има муж и жена што се воле, и што су се узели пре неки дан. Робиње мисле: „Благо њој! Како је срећна она жена којој је муж и драги један исти човек! Не крије се кад га дочекује и испраћа, не стиди се кад из собе изиђе сва малаксала од његова миловања, на лицу и грлу с трагом од његових пољубаца... Благо њој!“ Па се грабе која ће је послушати, и, додајући јој оно што је затражила, додирнути руком њену срећну руку, или, у хитњи, дотаћи се телом њеног срећног тела... Како су њих двоје заједно, робињама се непрестано чини празник, и сваки час се издвајају и нешто шапћу, а на лицу им се огледа некакво необично задовољство... Понекад, њих двоје ништа не говоре, а разумеју се: она хоће да помирише цвет он јој поднесе своје лице; он пожели да омилује Памука, она му пружа своју руку. Она још не погледа кроз одшкринуте шалоне, не сети се да погледа, јер за њу улица не постоји: што год постоји на свету, то је у овој кући, у њој. А он не помишља на кафану, где му је толико друштво, и ако је од њине свадбе прошло месец дана...

Али данас, он осети нешто као умор, као досаду... Кад би мало изишао?... И наједанпут, он се окрете тетки и рече:

— Да изиђем... с Фатмом, тејзе?

Тетка му се зграну:

— С Фатмом?! Шта би рекао свет!... Као ђаури, или Јевреји... И Донме, што се готово развиле, још нису почеле улицом с људима. И шта би рекли старотурци?

— Па зар никад с њом да не пођем!?

— Можеш.. њеним родитељима, кроз капицик...

— Као милосник с милосницом... да нас нико не види!... Да изиђемо на затвореним колима, у поље, не по вароши?

— По мени, чедо, и на отвореним, и пешице, по чаршији, испод руке ти њу да ухватиш; и у вече да идете у башту код Бејаз-Куле, да слушате музику и гледате биоскоп; али по оним затуцаним, нарочито старотуркињама, што би вас пљунуле усред очију, или би вас лупиле сунцобраном по глави... Па бар да сте на Јалијама, у Новом Солуну, где су толике Доиме, и пуно нових, наше вредне жене; али у старом... У гору и камен!

Он се буни:

— У Европи се сме с љубазницом, овде се не сме са женом! Саме иду као.. У Цариграду свуд иду, па све саме, а безочници из овога гадног режима дирају их, штипају их, намигују им... Кад сам дошао из Европе па ово видео, ја сам мислио да то нису жене *„comme il faut“*, већ.. пуштене из неке рђаве куће... И оне продужују пут ћутећи!... Па и људи ћуте, они који су протеривани у Европу.

Нурије узвикну:

— За Божју љубав, махни се политике?

Мајка га утишаваше, говорећи му:

— Седи с Емиром, сине, читај јој, причај јој; ти си свет прошао и много видео.

— Читај, причај, данас, сутра, прексутра: једно те једно, говораше он љутито, па оде у њину собу.

— Да никад с тобом не изиђем! Глупост! Лудост!

„Да изиђу!“... Њој то ни на памет није пало.

Али он се брзо умири; чим осети њу, метну своју главу на њене груди. Кад му је глава на њеним грудима, он ћути, жмури, те је и осећа и гледа је духовним очима, и жели да се из овога слаткога сна никад не пробуди; држи њену руку у својој, и чини му се да је у тој малој ручици он, његова душа. Он је нежан, питом, воли да се мази као дете око жене што за њ има нежности и љубави... „Боже, ја не бих могао без ових груди,

без ове топлине и мириса!“ мисли и јаче се уз њу припија, диже јој ручицу и меће је на своја уста, и наједанпут, нити осећа њену руку ни своја уста: у свему је он, његова душа...

Цео свет ни воли подједнако ни жали; друкчије исказују љубав и нежност једни, друкчије други. Једни срећни мисле да је срећа станац камен, други да је крилата жена. И Џемал је замишља као крилату жену, те кад је најзадовољнији, кад се осећа и сувише срећан, он се сети њених крила, па му кроз срце пројури нешто као нож.

Колико је воли, чак не да̂ да је послушају робиње. Он јој завије цигару, он запали и повуче два три дима, па је пружи њој, молећи је: кад мало попуши да му је врати... послужи је кафом: из једног филџана пију обоје... дању је облачи, кити; у вече јој узима цвеће из косе, па га затвара у једну ваздан кићену кутију, где су му друге реликвије од ње, жене му и драге, па је расплете, раскопча јој гривне и хаљину... Не слуша је што зна ово: „колико гора висока да је, преко ње пут бива; а човек везир нек је, својој драгој роб бива,“ него је слуша што га тера нешто из њега, чему он не зна имена. Поред овога још је слуша: ако јој падне махрама, он јој је дохвати; ако хоће да обуче ћурак, он јој га придржи. Она се овоме радује као оном поздраву на Јалијама, и што је пољубио у руку „па виђењу“; и с тога јој се чини да је он диже над собом. Али њој је у крв ушло: *човек је старији* и *муж је господар*, те кад год он у собу уђе, она му устане; он, да би јој доказао да у том њеном устајању види нежност а не потчињеност, притрчава јој и љуби је у руку.

Што јој дохвата махраму, што јој придржава ћурак, све то њој ништа није према ономе што јој свашта прича као другу, као човеку... Прича јој о Европи много штошта што она у романима није читала, казује јој о школи, ређа јој шта је све читао... „Боже, са мном као с другом! Не сматра ме за нижу од себе, и не мисли: зар ће то она разу-

мети — жена?“ Никад јој не рече: „То није за жене“, или: „Е, жене, шта оне знају!“ Ово му је све из Европе; а да ли има што из Азије, из своје отаџбине, Турске? „Нема ништа: ја бих то досад опазила.“ И сва срећна окрене му се, слуша га, а после му казује шта је она учила и читала.

Кад засити чула, он потражи хране души: музику, књиге нарочито књиге. Она би њега слушала не проговоривши задуго о љубави; али он, заспећен књигама, враћа се на љубав, почињући разговором, завршујући пољупцима...

— Душо, јеси ли видела ону шарену кутију?... У њој је све твоје, цвеће... и чини ми се да би то свето обесветиле чак и очи моје мајке, зато сам затворио.

Она осети да говори искрено, па од радости заплака.

— А где су, душо, моја писма?

Она поцрвене, збуни се, па рече:

— Прво их саших... у јастук, па после... бојала сам се да... спалила сам их, и пепео сам ушила у хамајлију.

Не каза где јој је хамајлија; али, њему то каза љубав, те је раскопча, нађе свилену хамајлицу емирбоје на њеним грудима, па је подиже, и то место где је била она, прво пољуби, после додирну челом.

— Никад се нисам осетио толики муслиманин кад сам прошао поред џамије, као кад сам прошао поред ваше куће. Кад је неко изустио: „љубав“, ја сам видео тебе...

И после је испитује кад га се највише сећала, кад је била сама или с другарицама. Она му прича како јој је било кад га је срела, и да је увек желела изићи, само не једанпут, кад је чула да он није у Солуну. „Годину дана да ниси дошао, годину дана не бих изишла: што да изиђем кад се не надам да ћу видети тебе?!“... И он тај слатки разговор завршава, затварајући јој уста устима...

О свачему говоришe, само не о њеној првој прошевини: ни једно ни друго не смедоше ни сетити се тога.

Отац јој долази петком, неће и мајка сваки дан, а њу виде у три дана једанпут „Ах, Mon Dieu, да их не дирамо .. млади,“ вели тетка. — „Да Бог да им довека било овако“, прихвата Џемалова мајка и уздише. А њене прије не питају је зашто уздише. Зашто да је питају? Погубила децу, остала с једним... Сафет говори Нурији: „Мој пријатељу, усрећила си ми јединицу — хвала ти!“ Тад иде у комшилук, па се хвали као иједна мајка: „Зет ми још није у кафану отишао и не зна шта је кафана; од жене се не одваја; по кући се ори песма од јутра до мрака, само певају као тице“. Жене се погледају, и подсмевају...

А кад дође Мерсије, Фатми јаве; кад се састану, Фатма је загрли али не пољуби, и не помирише: како да је пољуби кад су јој на уснама његови пољупци, и како да мирише њено лице кад је мирисала његово! Мерсије је млада, али је Туркиња, те свега се сећа и не замера својој другарици, само је лукаво испитује: шта све има.

— О, много!.. о чему ни појма нисам имала, кад сам седела с тобом загрљена с лицем на лицу.

И та једна реч *много*, Мерсији је више од бог зна коликог причања.

— О, Емир, кад само помислим: „Она је жена,“ говори, а у томе се зачује његов ход.

— Ето га! узвикне Фатма радосно и скочи: кроз отшкринута врата гледа га целом душом а не пушта га унутра, док Мерсије не покрије косу...

Лепа девојка запламти се у лицу, а ни речи не проговара, не уме пред човеком.. А кад је сестра испраћа, она вели:

— Душо Емир, ја ти се нећу удавати; јер, колико је год љубави на свету, све је код тебе, ништа није остало за другога.

Емир је тада пољуби и каже:

— Пољубила сам те устима где су пољупци љубави.

Мерсију ово силно узбуди, и иде кући, да тамо мисли на пољубац младе женице..

Један дан, она се изгуби кад Џемал своју жену пред њом пољуби. Пољубац млада и лепа човека, Европљанина, каквог и она жели за мужа, опече је као да је пао на њена уста; али од тога дана она не отиде сестри, и ако ју је звала, и ако за њу, за њену душу, више није постојало друго место до ово где су Џемал и Фатма.

Од оних које Фатма врло воли најређе се виђа у Нурије-хануминој кући Ариф-ханум. Дође свега трипут, и ако је од свадбе толико прошло; само једанпут виде Фатму, и то случајно: све неће да је узнемирује, да је буди из сна, толико лепог, а који траје тако кратко, и не снива се двапут.

Данас је петак. У Нурије-хануминој кући је пуно жена, старих али и младих, које су дошле ради Фатме. Али Фатме нема међу њима; она се још не одваја од Џемала. Нурије само ћути, уозбиљила се; а кад кроз прозор спази Арифу, она похита пред њу и у предсобљу јој нешто шапташе на ухо. Ариф скиде чаршаф и пече, а преко косе пребаци Нуријин башјорти, и оде у собу младенцима Они су обично у соби где је Мондије-ханумин *bureau*, књиге, слике, Фатмина библиотека и клавир. Свираху у четири руке *Reproche d'Amour*, срећни што они један другог немају за шта прекорети и у томе уђе Ариф по турски — без куцања. Џемал похита у другу собу да обуче капут, а гошћа рече: „Ето Европљанин! Наши би нас дочекали и у гаћама“. Кад се Џемал врати, она седе, пита се с њим и рече:

— Аман, децо, где сте?

Они се погледаше и поцрвенеше.

— Другима месец има четири недеље; вама шест... Оно истина, меден и треба да је мало дужи, али овако дуг...

Они се поново погледаше и поцрвенеше.

— Јагње Џемал-беј, ти треба да изиђеш... у чаршију, с друговима.. Иди на ваздух... Све у соби, толико време, па си побледео... и ослабео си...

— Али, ханум-тејзе, без Фатме, ја... узе он муцати.

— Ако мислиш с њом, ти никад нећеш изићи, или бар не скоро. Па како би да си у служби, да имаш какав посао? Са женом се не може ни у Европи у суд, школу... А кад се састанете после једног сата или два, милост.. још већа.

Он само чује: „Па како би да си у служби, да имаш какав посао?“ и би му веома тешко, застиде се... највише од Фатме, и на њено велико изненађење, одмах се спреми да изиђе... Она му устаде, и не рекавши ни речи, испрати га само до собних врата: даље је ноге нису носиле. И учини јој се као да се нешто свршило, дође јој да се поклопи на диван па да закука. Ариф то опази и рече:

— Емир, очи моје, хајде гостима. Нурије-ханум каже: смеју ти се, и, наравно, криво јој је. И после, све с њим, досадиће му се, заситиће се.

— Ах, слатка тејзе, он мени никад не би... нити бих ја...

— Он теби не би, јер ти си жена. Човек је... друкчији је он. И после, не заборави да си у Турској, да си Туркиња. Ту су и младе жене, дошле због тебе, па што се кроз прсте гледало невести, то се замера жени.

— Па нисмо непрестано сами... госпођа мајка, сута, нене, моја мајка, Мерсије.

— Мерсије?

— Слатка Мерсије! Она као с братом.

— Ааа! Ми не можемо као с братом с туђим човеком. Зато нам није крива вера, него друштвено уређење.

— Зар мој муж мојој сестри туђ?!

— Зет, што и ништа. Млад, леп, мушко: она га није познавала, и није с човеком седела, осећала да је гледа. И после, то је човек — ваш сан, идеал, Европљанин, Француз; она слуша кад он говори француски.

— Тејзе, ти си заборавила њену тајну! Седела је с оним што говори *к-к*, тако тврдо.

— Једанпут само, и више га није ни видела: отишао... то јест протеран у Европу. Кад јој није туђ, што пред њим мење башјорти? Наши обичаји: забрањено. А што је забрањено... Може бити те пред њом љубио?

— Па... једанпут..

— То је лудост од њега. А ти.. Пред младом муслиманском девојком да се љуби мушко и женско!...

— О, Боже, па.. узе она збуњено, постиђена. Сад ње више нема, а ја не знам, је ли паметна.

— Паметна је. Други пут о томе. А сад, Емир, изиђи да ти се не смеју.

— Кад помислим, слатка тејзе: ово је јава!

— То је сан, и проћи ће брзо као сваки сан.

— Тејзе, онда ти никад никога ниси волела!.. Зар да прође?! Ооо! Никад, никад! Вечност није нешто што пролази. Увек ће ми бити овако: ја то осећам.

— Неће тако, душо; али ипак добро. Сад се волите, и волећете се; биће деце, волећете децу; нестаће страсти, настаће навика: ви нећете моћи један без другога; и најпосле, кад остарите, од мужа и жене биће два друга, од драгог и драге два пријатеља.

— Тејзе! И ја га пустих, оде! рече с пуно бола и поче плакати.

— Не! поцрвенеће ти очи, па ће наше жене помислити да си се с њим свађала. Ти знаш наше жене. А овде су све женски конзервативци и реакционари, чланови срамног режима. Али да оставим политику: од ње нас већ заболела глава. Лудост! Па то мора једанпут бити. И после, ти треба да се навикаваш без њега: иде Рамазан.

Рамазан!... Она га се није ниједанпут сетила, а тек што није дошао!... Уз Рамазан досад није била жена. Јако побледе, усне јој поплавеше; учини јој се као да се сасвим сврши нешто бескрајно пријатно, мило.

— Душо, јагње, хајде одмах гостима, обучена си. Ту су и Зехра и Несиме, твоје другарице: ред је да изиђеш.

Она с разбијеним срцем пође; не погледа се у огледалу, а и за кога?.. С другарицама је седела, и разговарала се, на Нурије-ханумину клавиру одсвирала је две стране романсе без речи: *Свршило се* и *Први Бол*. Од кога је то, чије је, ни на шта није мислила, већ је свирала, сва унесена у лепе арије: тонови су се преливали, звуци час дрхтали час жуборили, разумеле се речи, јецање, сузе, прсти су јој преко дирака летели. Чак и они фанатици, „женски конзервативци“, у овој силно нежној, страној арији *Први Бол*, осетиле су душу не онога чија је она, већ ове младе лепе жене, па су плакале.

Свршило се!... Први бол!..

Гости се разиђоше пре сунчева захода.

— Емир, рече јој сута, обуци другу хаљину, накити се: сад ће ти доћи муж. И не заборави, Емир, да никад не треба да га дочекаш у оној хаљини у којој си га испратила. Јер и ако си иста, изгледаћеш му као друга. Ми морамо да им се гиздамо, да их дочекујемо насмејана лица, да их испраћамо. Ти си видела старотуркиње, чак и твоја мајка: понекад, кад је у послу, или кад јој нешто није добро, или није расположена, ваздан неочешљана, а у вече: чешља се, гизда се, — доћи ће јој „Бујукбурунлија“... да му је увек лепа, насмејана, да јој не доведе ортака.

Код ових речи Ариф пљуну, а Фатма се весело насмеја и одскакута да се преобуче, и да се намирише.

Кад се он врати, узеше се здравити грљењем и љубљењем...

— Као да си дошао с Ћабе, рече Ариф смејући се, улазећи да им каже збогом. Они се застидеше и пустише се; Фатма похита да испрати тетку.

— Како је кратак мој бол, тејзе, и како ми је дугачка радост! рече и загрли тетку.

— Обично је обратно. Али код младих жена, заљубљених...

— И ништа се није свршило. Чини ми се да је почетак без свршетка.

— Емир, срце моје, упамти: што мање илузија, то слабије разочарање, рече Ариф, па измириса своје сестричине лице, истапка је и оде.

XII

Рамазан дође. Први су дани новембра месеца а време је као с пролећа: зеленило траве је свеже, киша падне преко ноћ, а ујутру је сасвим суво, јер огреје топло сунце, понеки дан велико као у лето. Па ипак, много је пријатније него у лето, нема несносне летње врућине, ни прекодан прашине ни у вече и ноћу комараца. Сад би хануме шетале повазган, да није пост, Рамазан. По турским махалама, нарочито у Старом Солуну дању је пусто, као да је све живо помрло; а пред вече ври као у котлу: размилели се продавци и слушкиње, настаје спремање за ифтар.[1] После се иде на молитву; са свих минара окићених кандилима као звездама, разлеже се „Алла' екбер", и чудно утиче на оне који су очекивали „позивање" с нестрпљењем и много побожности. То није пост пред Мухамедово рођење или пред његову смрт, већ за испаштање грехова у минулој години. Уз Рамазан, дању, ни хлеб, ни вода, ни дуван, ни кафа, чак ни мирисање цвећа а толи лица; жене неочешљане, необучене, ненавучених обрва, без белила, сурме и бојадисања ноката; прављење од дана ноћ с ферецама и ћилимима на прозорима, где није шалона или капака, и спавање до само подне, да би дан био, учинио се краћи; хамами се зажеле ханума (истина млађим женама и девојкама догађа се да га и уз пост походе); узимање абдеста и клањање по пет пута на дан, а тада

[1] Вечерњи оброк уз Рамазан.

клањају и млади, па чак и деца.. Улице су пусте до вечерње, а тада оживе као и куће и дворишта. Напољу вика продаваца, граја; по авлијама клепет папуча, клопарање налуна, лупа сатара: свуд се спрема за ифтар. А што се није окусило преко целе године, уз Рамазан се окуси, једе; спротнија класа сву уштеду потроши за јела: зато су и штедели. Јела највише од сецканог меса, па баклаве па разне татлије, па мухалебије од туцана пиринча, па свакојаки *ошав,* то јест кувано воће, па зерде[1] и пилав. Чује ли се с минара *језан*[2] или с града топ, муслимани се развеселе, па оног тренутка шербет или коју кап земзема[3], ако га има: „Агара је њим угасила жеђ сину Исмајилу“.. а за овим цигаре, ко пуши. После, клањање па ифтар, или ифтар па клањање, ко не може клањати гладан. После ифтара прање руку и уста, па људи с фењерима иду у кафану; жене, пошто су се очешљале и обукле, с фењерима иду у комшилук, а свака носи бошчицу — с радом! Највеће нераднице рамазанских ноћи раде: шију за Бајрам кошуљу, антерију, хаљину себи и својима, мужу, деци... Па песма, по сву ноћ, веселье, шала, облачење у мушке хаљине: све што је прекодан забрањено, премда има кућа где се рамазанских ноћи једе и ради, али не весели, јер, Рамазан је Рамазан, било дању или ноћу. По поноћи топ, објављује *суфур*[4], па опет седање за пуну софру. Али пре топа Цигани, од прозора до прозора, с бубњем и песмом, певају:

Кристал прозори отвориће се,
И нама бакшиш пружиће се;
О, ако ханум има добро срце:
Њезина кеса одрешиће се...

Бакшиш за песму и свирку добијају петнаестог дана поста и на Бајрам.

Оне с кратком косом око Касумије и оне лепе

[1] Једна врста пилава.
[2] Позивање на молитву.
[3] Вода с једног извора који мусломани зову „Земзем.“
[4] За време Рамазана један нарочит оброк.

девојке што се неће удавати, Солуњанке, чак озго од Муса-Бабина Турбета, суседе напуштених турских гробља, од срца се обрадоваше Рамазану, ноћним поселима, харемским весељима; али младе жене, невесте у меденим месецима, беху тужне и забринуте: и оне су муслиманке, и од њих ће многе постити, и оне треба по сву ноћ да седе и да се веселе са женама... а мужеви, њини млади мужеви, младожење... Оне нису могле довршити мисао, јер им се срце стезало, и ледило.

Фатма је увек постила, па и сад хоће, а свекрва јој забринуто говори:

— Хоћеш да постиш, чедо. Остави се, ти си млада, скоро доведена, муж ти је млад као капља росе: Бог ће вам опростити. И како ће он толико дана без тебе?... Млада си, неискусна си... не знаш шта је човек...

Она слуша свекрву и мења се у лицу: како сад да не пости, кад је постила дететом; спавала у једној соби с хришћанком, а постила!... Она на серџадету клања; њена госпођица за столом чита *Свето Писмо*. И тихо рече:

— Не могу да не постим, госпођо мајко, није да нећу.

— Е, кад не можеш, чедо, ти пости; али... ноћу буди с мужем.

Прође први дан поста. Сестре променише нарав, због дувана Нурије, иначе говорљива, сад по вазда ћути, све је врећа, и за сваку ситницу плаче, зашта би се други пут смејала. Њена сестра, напротив, сад је говорљива, и страшно расејана: пође по башјорти, а узме папуче. До подне су спавале; од подне, гладне и нерасположене, читале су Коран, седећи на шиљтетима с башјорти. Фатма вазда није видела мужа, избегавала га. Пред вече, чу његове кораке, па отрча тетки да не буде с њим сама.. А кад се чу језан и она попи земзем из једне црвене чашице као напрстак нарочито за земзем, он опази да се сви намерно склонише, и узе је страсно љубити, молећи је да клања после ифтара...

Кад поседаше за пун сто, они почеше, ћутећи, јести прстима, чак и Џемал! После ифтара, на отвореној софи, робиње простреше овчју кожу и два ћилимчића, које је Фатма навезла за клањање тетки и свекрви, па хануме, све три босе, с башјорти на глави, узеше клањати вечерњу молитву, и кроз мртву тишину, с времена на време, чуло се јасно изговорено „Аллааа'!“ Седећи у куту, Џемал-беј гледа ове три миле му душе, гледа их готово не дишући, и у души осећа неку тегобу: каје се зашто није и сам постио, па да сад с њима клања. Гледа их као неке духове или светитељке кад оне завршише клањање и помакоше се узимајући бројанице.

О, све је готово, и ифтар и молитва; сад ће њих двоје ићи у своју собу, где ће ћеретати до зоре. Али са улице јако зазвони звонце и чу се пас... „Гости!“... И мало па се кроз авлију чу говор и оно стереотипно „има ли кога.“ „Има ли кога?“ — то значи: да ли је ту човек, мушко, он, њен муж. И лепо чу кад робиња одговори: „Нема никога.“ Дакле, он треба да се уклони, да дођу оне, те жене из комшилука! Свеједно: она ће с њим. Он похита кроз једна вратаоца, она пође за њим, па се сети теткиних речи: „Што се кроз прсте гледало невести, замериће се жени“, и врати се. Међу гостима су и две њене другарице, Зехра и Несиме, она мора сву ноћ с њима седети. „Што су похитале баш прву ноћ?“ И дођоше јој чисто немиле, па се трже: прву ноћ се иде најмилијима; и она је требала отићи нени и мајци, али то јој није рекла свекрва, да је не би одвојила од мужа...

До пред зору са женама, а онда суфур и — пост. Свуче се, па у соби са затвореним шалонама леже — сама. Око подне, пробуди се: крај њене постеље беше он, нагао се, да је пољуби; она, преплашена, одби га, и сакри лице...

— Па зар цео месец тако?

— Довече ћу доћи теби.

Вече, ифтар. Фатма је дивно обучена, нами-

рисала се. Сад је цела кућа клањала пре ифтара, те чим од стола устану и оперу руке и уста, она ће се одвојити с њим... Обоје грозничаво чекају тај тренутак.. У предсобљу говор, питање: „Има ли кога?“ Одговор: „Нема никога“; и скидање ципела, обување папуча. Он опет похита кроз она вратаоца, а њој се смрче: дошле оне три младе Цариграђанке, мора остати. Мало, па јој дође и једна другарица. Сву ноћ седеше; у зору све се разиђоше, осим те њене другарице... Она леже с Фатмом у једну постељу. Направљена помрчина, све као прошлог дана; али сад Џемал-беј у подне не дође, због те њене другарице.

Трећа рамазанска ноћ. Сад ће они заједно, па макар ко дошао: договорили се: али Ђулбејаз уђе и рече: „По беја су дошла два његова друга, и одвели га“; њој грунуше сузе — отишао неиспраћен! И сваки час да се одвајају, да се одучавају... Он од ње да се одучава, да се туђи... И опет чу: „Има ли кога?“. Луди, глупи обичаји! Да човек бежи од своје рођене куће. И више љута но тужна дочека госте... Ову ноћ и њена свекрва шије; она јој се загледа у десну руку: како лепо држи иглу, а она је мислила да не уме направити пиједног бода, јер. ако јој се откине пуце или копча с антерије, она то не пришива сама, него робиње. Сад шије брзо и лепо једну женску антерију од цица, а снахи дала да јој сашије једне беле гаћице, женске а као за мушкарца: спрема поклон једном сирочету, девојчици; а Нурије ће њеној браћи за Бајрам купити хаљине и за све време Рамазана слаће ифтар Рашид-аги, једном самцу старцу. Пашиница не би дала да јој други помаже, али њена снаха је њен син, а њен син њено друго Ја. Она шије а гости се чуде: толико богатство — поклон од цица!.. Све шију, тихо певају и пригушено се смеју, да не чују људи на улици: срамота. У отвореној софи на месечини се беласају јашмаци: неколике старице клањају јацију; у једну собу из баште издвојише се девојке и младе

жене с Фатмом, и почеше разговор о женама: ова има ма'муре очи, она има руке згодне за наут у зглавцима. Међу њима су три нове из Цариграда, па радознало слушају разговор жена о женама и буне се на уређење харема. Фатма их подсети на Марсела Превоа *Шоншету*, девојче из француског пансионата. „Она је волела Луј зу док се није срела са Жаном,“ рече им француски. — „Јесте, Емир-ханум; али где ће се ове наше срести са Жаном? Биће довека Шоншете... Ах, страшно!...“

Четврте ноћи одоше Фатминим родитељима, стрицу и стрини, одоше им на ифтар с Џемалом и Фатмом. Исмаил-Ахмед-беј с харемом дошао је да, по свом обичају, проведе Рамазан с мајком и братом. Пошто је Мерсије за који дан код Ариф-хануме, пете ноћи сви, осим Џемала, одоше на ифтар тамо; шесте ноћи код њих је на ифтару Ариф-ханум с Мадам Аристид и њеним кћерима. Фатма се изненади кад не виде с њима Мерсију, и први пут узе мислити, од кога јој дана та девојка не долази; први пут се запита: „да се није нешто наљутила?“ Али у друштву, с песмом и свир ом, поред тетке коју толико воли, она смете с ума братучеду... Седме ноћи. ту су сви Фатмини, чак и слушкиње; људи су с Џемалом у конаку, жене у харему, где је било и неколико Нуријиних пријатељица. После ифтара, уместо да отиду стране жене, те да уђу у харем људи, Џемал, Фатмин отац и стриц, оно кућу напунише гомиле младих веселих жена, са запаљеним фењерима, кикоћући се, јер су са собом довеле „мушко“, једног младог, врло лепог Турчина, који с пољупцима нападе лепу цариградску пашиницу. Њој то би „неприродно“: зар јој не види кратку косу?! Она се некад преруша вала и љубила жене, али није била љубљена... И те, веселе, развише се и замолише Фатму да им пева. Она је, свирајући на клавиру, певала као певачица: у свирку је уносила сву душу, замишљајући њега, њихово миловање, а жене су „падале у севдах“ и једна другој у крило бацале запаљену

цигару, и сипале воду... После, осмог дана, Фатма није постила: пушила је, и цела је кућа знала зашто не пости. Он је и сад није имао сву, али ју је бар смео љубити, очешљану и обучену, с цигаром. Седам дана није постила: осмог оде у хамам и — запости. Те вечери тетка јој рече:

— Ти, Емир, мораш вечерас с њим, па макар ко дошао.

Она силно поцрвене, застиде се.

— И сутра, и прексутра... Ја ти не дам више да постиш. Шта марим од ханума, најпосле? Свет ником није направио кућу, а многима је растурио. Четрнаест ноћи како ниси његова!

К њој уђе свекрва и рече:

— Узела си, чедо, земзем, па сад иди Џемалу; с њим вечерај па спавај. Ми смо позвате код Дервиш-бејових на ифтар, па можда ћемо тамо остати за суфур.

У томе робиња:

— Па, ханум-ефенди, бај је изишао: дођоше по њега двојица, другови..

Свекрва као смрт побледе, али се брзо прибра и рече:

— Вратиће се... Обуци му се, чедо, госпођо снахо.

Она, сва срећна, одскакута да му се обуче. Готово цела Европљанка, а зна „Божју наредбу“ издату жени: „Кад ће ти доћи муж, обуци се, нагиздај се, набели се, навуци обрве, — севап је. Ако овако чиниш увек, у рају ће те облачити хурије; а кад дође време да се на оном свету састанеш с мужем, изгледаћеш му као невеста, па макар и стара умрла.“ Али шта да обуче! Коју хаљину он највише воли? И сети се: једну белу, *saut-de lit*, од чипака, шивену у Паризу. Па се намириса по турски, то јест: пре но што ће се закопчати, смаче кошуљу и намаза груди, грло и врат мирисом од љубичице. Па опаса везен појас с искићеном пафтом и обу беле атласке папучице златом везене. Па узе бисер што јој је он дао за вијење; у сваком зрну виде њега, и све пољуби, па веза на врат. Па се узе гледати у огледалу, и

видевши да је лепа, дође јој мило, засмеја се: „О, кад ме види он... у белој хаљини!...“ Па штипкаше руменим прстима лице, да порумени, грицкаше белим зубићима уснице, да поцрвене.. О, кад је види он!.. „*Mon Dieu, qu' elle est belle!*“[1] узвикну Нурије улазећи у собу, а она се трже и застиде, па насмејавши се загрли суту. После оде на софу, свекрви, то јест да јој она закопча гривну, гују с дијамантским очима.

— Госпођо мајко, не могу сама, рече тихо.

Пашиница, с исеченом косом као мушкарац, у белој памучној антерији, наваљена на јастук, као да је не виде, и не чу. Лепих плавих очију и широка чела, висока и танка, она се Фатми, у сумраку, учини као Џемал. Он! Само мало старији.

— Госпођо мајко, молим вас... не могу сама, понови тише пружајући руку.

Пашиница се сад трже и рече:

— Госпођо снахо, чедо, једва једанпут... Ја сам ти казала, ако би како је обичај, ти би требала да ме зовеш „ханум-ефенди.“ Али ја тако не волим... Ја бих волела да изоставиш и оно „госпођо“, па да ме зовеш само „мајко“.

— Не могу, госпођо мајко. Ја то нећу моћи.. Срамота ме.

— Код простих све боље. Навићи ћеш се. Хоћеш да ти закопчам белензуку... Ах, како ти лепо стоји тај француски *saut de lit* наша антерија! Згодно за седење на миндерлуку.

Она од задовољства јако поцрвене, па клече крај миндерлука где јој сеђаше свекрва, и пружи јој руку с гривном.

— Зашто се тако тешко закопчава? Ко зна, ко је покварио... Ја је нисам ни носила.

— Она вам је свекрвина?

— Мајкина, чедо. Све што још имам, од мајке ми је и од оца. Све било, па... к'смет.

Фатма чује да јој дрхће глас, и осећа да јој дрхћу руке. Погледа је у очи: сузе...

[1] Боже мој, како је лепа!

— Е, девојке, змије око руку, змије око врата да су тобоже обазриве... Где си ти, чедо, видела мога сина?

Ово изненадно питање збуни Фатму.

— Кад? рече веома тихо.

— Кад си га заволела?

Она нешто промуца, али ништа не умеде одговорити, јер се застиде од ове озбиљне и готово увек замишљене жене.

— Е, тако, кад ти дође као да ми се повратише куће и конаци..

Фатма није ништа разумела... Свекрва јој закопча гривну, а она је пољуби у руку, и чу где уздахну. С минара је објављено вече одавно, али Фатма није чула: занела се гиздањем. Виде суту и рече:

— А кад ћете на ифтар, суто? Доцкан је.

— Нећемо ићи.. јавили смо... Алла'!... Дај да те закитим...

Кити је, дршћу јој руке.

— Слатка суто, шта ти је?!

— Емир чедо, ништа... Мавиш преврнуо с полице сахан с мухалебијом, а ја сам мислила Бог зна шта, па сам се уплашила.

Кад се зачује звонце с улице, сестре пребледе, па скачу и згледају се; хоће да ослушну, па се трзају: крију нешто од ње.. Вече прошло увелике, а оне сад клањају вечерњу молитву... Сто је одавно постављен, ашчика повири на врата, па је нестане. Прође и турска јација, то јест доба кад је последња молитва, сестре опет клањаше... Тишина, ноћна, у турском граду, у чисто турском крају, само што се покаткад чује лавеж паса или стражарева палица.

Џемала нема.

„Тâк! Тâк! Тâк!“ чу се у калдрму под Нурије-хануминим прозором. „Један, два, три,“ броје сестре гледајући се и клатећи се. И Фатма је отклањала, пети пут, онако обучена, па сад је нестрпљива, немирна: устане, приђе прозору, гледа кроз разре-

ђене шалоне — нигде никога. Седне, погледа у озбиљне и забринуте сестре, побледи. Око свекрвиних очију и уста виде боре: где су те боре биле до сада?.. И учини јој се стара, друкчијих очију, безбојних, а она има загасито плаве очи, као Џемал-беј, и пуне израза. Оне њој ништа не казују, она њих ништа не пита. Оне не могу да говоре, она не сме... Да их пита где је Џемал-беј? Ко зна шта ће јој одговорити, шта ће чути! Читав час како се мучи да пита, па не сме. Тек што би изустила, срце јој дође под грло, чини јој се. И наједанпут, спонтано, скиде бисер, скиде појас, свлачи се. Оне то гледају, ћуте. Да их пита где је Џемал-беј?... Не, лећи ће. Никад јој није било овако тешко. Оде у једну собу из дворишта, па крај отворена прозора стаде: месечина као дан — пун месец „Ђули! Ђули!“ шапће; али јој се тај шапат чудан учини, уплаши се од свога гласа и потрча у своју собу и његову: постеља — празна. Она паде на ту милу јој постељу и зајеца. А робиње иду — дођу, радознале; у предсобљу се састану, и шапћу нешто једна другој на ухо, пусте се, па се лупе у груди као да су неку велику штету учиниле, и треба ханумама да кажу, а не смеју, или као да очекују неку велику несрећу, која ће у овој кући окренути све тумбе, срушити је до темеља

— Је ли с друговима? гласно рече Фатма, без устезања, ступајући на софу.

Сестре се тргоше, уплашише се од тога простог питања. Нурије се прибра и рече:

— С друговима... не верујем... Негде је у послу. Она се брзо врати у собу, па сакри хаљине и накит: кад се врати да не види да му се облачила, па леже. Кад чује стражарову палицу, запушава уши да не броји часове. И наједанпут, загњури главу у јастук: ћутала је дуго, а после, зајеца. И наједанпут, ућута, и чуди се што је плакала! Човек је, поседеће с људима; два месеца, па се и то досади. Досади! Зар да му се досади? Њој се никад не би досадило: она је чак и у сну била с њим; а чим

би се пробудила, сећала се, знала је да је он поред ње и била је срећна. Увек би га гледала, увек би га слушала, довека би се држала с њим за руку, никад не би дигла његову главу са својих груди. Е али човек, муслиманин... И сети се шта у њих има: задовољи се једном, па се жени другом; прва, која га толико воли, у љубави добије ортака: деле нежност, деле његове пољупце... Зар да не закука из гласа што нису из оне вере што не допушта оволико понижење жене скопчано с неисказаним болом. Да бежи с њим из ове земље?... Али где јој је он? И понова наједанпут заплака, и наједанпут ућута... Господин Хок дође кући у три дана једанпут, а он није Турчин него Немац... И у Европи свако чудо има. Па они људи и жене из Золиних романа, они мужеви... Одакле су? Из Европе. Њен отац некад дође у зору, па мајка не пита ни где је био ни с ким је седео... А који је то муслиманин што не изиђе после вечере? Џемал-беј, њен муж, није дошао ни на вечеру!... Пред саму зору, отежаше јој капци, савлада је сан, — заспа. А њена свекрва и сута као да се нечему чуде, пљесну рукама и забринуто изусте: „Шта ће се, аман!“ Нурије с времена на време окупи: „Алла'! Алла'! Алла'!“... И да је неко упита како се каже „Бог“ француски, она би одговорила: „Алла'“. Али та „Францускиња“ час-по па се предаје вољи Божјој, јер верује у *Писмо;* и она рекне: „Сестро, што се бојимо? Не може нас друго снаћи до оно што је писано“. Мало па обе устану, отиду на прстима надно степеница, и ту, погнуте главе, постоје, па отиду до средње капије, ослушкују: прође стражар, залаје пас, па се све утиша.

— Сирота моја Емир! рече болно Нурије-ханум.

—По сто пута сирота! прихвати њена сестра с муком, јер јој се стегле вилице и ухватио јој грч грло...

Она плаче за једну увредљиву реч какве своје пријатељице, а кад би требала да рида, њој се стегну вилице... Опет одоше на софу.

— Емир зацело спава... Да је пробудимо, Нурије, да је припремимо...

— Нек спава, Алије... доста ће јој бити.

Пашиница пође софом: висока, права; бела памучна антерија јој раскопчана, вуче се за њом... дугачка; а црна густа коса уоквирила јој као смрт бледо лице. За неколико часова очи јој чисто утекоше у главу и лице јој постаре. На софи светлуца једна лампица, она застаје, диже очи к небу, пружа руке: проси милост од Господа, као просјакиња кору хлеба од богаташа, па зажмури, нихајући се као дервиш у молитви, вичући као дервиш: „Алла'-ху! Алла'-ху!“ Робиње пролазе мимо софу, и кад виде њу овакву, помену Мухамеда, прећу рукама преко лица и беже... „Зар полудела, сирота!“ А она мирно, тихо, па поступно оживљује, распањује се, као дервиш у молитви; па подиже руке и прекрсти их, врховима прстију додирује рамена, и нихајући се почиње другу молитву, моли Мухамеда и Алију да јој сачувају сина од беде, и окрећући главу духну преко једнога рамена, па преко другог, као да одуха прашину с хаљине.. „Сестро, доста! Сестро!“ буди је из заноса Нурије „Чујеш ли *сабах?*...“ С минара се чује јутарње позивање на молитву, разлеже се и губи у око... Још непрестано је мртва тишина, само покаткад чује се стражарева палица, и једва чујан ход људи и жена; враћају се кућама... Овде онде фењери светлуцају као свитци. Мајка метну бели башјорти на главу, па простре серџаде на коме клања Емир-Фатма, стаде на њ окренута југу и уместо кратке јутарње молитве, она изврши некакву дугачку: тридесет пута паде и устаде, тридесет пута додирну челом тле.. И занесена, не зна да устаје, не зна да узима бројанице: уместо бројаница узе са шиљтета Ђулренгијине ђинђухе. „Алије!“ виче Нурије-ханум уплашено, јер види да јој сестру ухватило верско лудило. А она као да се из сна трже, остави ђинђухе и сасвим трезвено рече: „Нема ни Ахмеда, Нурије!“ — „Нема, сестро.“ Она пружи руке и очајно изусти: „Алла'!“

Око по ноћи послале су слугу по Џемала, и

он се није вратио. Очи, утекле у главу, чисто се исколачише кад рече: „Нож!...“ Нурије се стресе. „И револвер... има!“ И у томе се чу бахат: оне скочише, и Нурије полете ка капији, а пашиница у собу, где спаваше Фатма; чучну крај њене постеље, наднесе се над њу и двапут рече:

— Емир! Емир!

Она отвори очи.

— Устани, чедо... закључај врата.

— Каква врата, ханум-ефенди?! пита она зачуђено.

— Ова... брзо устани!...

Она скочи и, уместо да се закључа, она пође.

— Не преда ђ!.. Бежи!.. Сакриј се!...

— Зар од мужа?! узвикну она с чуђењем, па се насмеја.

К њој полете Нурије:

— Емир! Кључ!...

И долетеше Ђулренги и Ђулбејаз:

— Кујчук-ханум, кључ! па изгуравши две сестре из собе, закључаше врата.

— Аман, цела кућа луда! узвикну Фатма и поче плакати.

А у предсобље је ушао лепи беј, муж Фатмин: очи му се закрвавиле, па се склапају, коса се разбарушила, пала по челу, фес се затурио, дотиче му потиљак; једна погавица му високо задигнута, један рукав сав каљав; у руци му нож... „Падао, тешко мени!“ — „Аман, Ахмед, што си пустио да пада?!“ рекоше очајне сестре покривајући главу. А он, посрћући, превали преко језика: „Фатма!“ — „Џемал беј!“ узвикну она па преварившн робиње откључа врата и полете мужу на груди. „*Cocotte!*“ превали он опет и подиже нож, а оне све три, писнуше као црв. У томе робиње викнуше: „Крв, ханум!“ па узевши младу хануму као дете, однеше је у собу и закључаше...

Мајка га моли да остави нож, тетка га преклиње, и не говори му као обично француски, већ турски: „Чедо моје, око моје, лаве мој, султане мој,

дај тетки нож!“ Тепа му, да га одобровољи; али он није зловољан, већ луд: Фатму, своју љубав, назва онако!... Посрћући приђе уз једна собна врата, и грувајући у њих песницама и ногама, ружаше Фатму. Најпосле га слуге савладаше, узеше му нож па га уведоше у једну собу, где га мајка мољаше да легне зовући га султаном, зеницом; а он викаше, називајући своју чисту жену прљавим именима. За срећу, она чу само оно једно. Сестре чуше све, па се грожаху, стресаху покривајући лице рукама: тетка у два маха подиже руку да га удари, али је задржа његова мајка.

После псовке, научене од цариградских амала и од својих ноћних другова, не хтев се свући, он леже и заспа. Мајка му метну хладан пешкир на главу, поседе мало, па изиђе... Отишавши у собу снаси, она исцепа башјорти са своје главе и зави јој рањену руку...

Кад пашиница изиђе, робиња рече:

— Јадна моја кјучук-ханум! Просише те толики паметни, а ти...

— А ја се удадох за луда... Али он је био паметан. Да знаш како ми је говорио!.. Сад луд!... Али ја га волим...

Робиња је прекиде говорећи:

— Није луд, кјучук-ханум, него... Ја сам *ово* чула, али доцкан — била си венчана... Мерсије-ханум одавно чула, још кад си била у Цариграду, али ти није казала, јер је знала да за другога нећеш... Ариф-ханум и сад не зна... Знаш наши бећари: Ахмед-беј, па Исмаил Дортјоли, па Осман Егрибацак... Кјучук-ханум, зар ниси осетила да му... како му из уста заудара... мастика?!

— Пијан!... Није луд!... Благо мени! узвикну она, и весело тапшући засмеја се, а њен смех зазвони као сребрни суд испуштен на мраморно тле.

XIII

У зору паде киша. Сад силно духа вардар. Код Нурије-хануме позатварани су сви шалони, а на једној њеној соби из авлије, где нема шалона, навучене су густе загасите завесе, те је нешто с тога а нешто с облачног времена, потпуна помрчина. Две сестре леже на миндерлуку, једна у једном куту, друга у другом, шћућурене, несвучене, покривене дугим ћурковима постављеним крзном, и човек би помислио да спавају, јер је више од једнога часа како се не мичу. Али, најпосле, старија сестра се усправи и рече:

— Алије, ти можеш да спаваш!

И ова одмах устаде, као да је једва чекала, и рече:

— Јадно ми моје спавање, Нурије. Не мичем се, да тебе не пробудим.

— Ја да спавам! На мени је сто пута горе. Ја осећам и грижу савести. Одох лепо својој пријатељици и затражих јој ћер сасвим слободно. Она, честита, веровала ми. Кад помислим шта сам све од ње сакрила! А да нисам волела Емиру...

— Ја сам мајка, али нисам могла... Испросих за јединца невиђену девојку. . Ја бих, чини ми се, казала, па како буде.

Нурије узе себе извињавати:

— Али ја бих то учинила и да ми није Џемал-беј сестрић, јер сам знала да се воле .. Арифхануум ми је испричала о Емирином болу... Да ме питаш, Алије, кога више волим, ја ти не бих умела казати. И после, ја сам мислила да он више неће

пити. Како је њу видео, није се опио... већ толико месеца. И пијанство је страст, и љубав је страст, и ја сам мислила да ће код њега ова друга страст бити јача, зато што је нова. А оно друго не казах, јер сам мислила: „Емир је богата, ја деце немам... Само кад се воле...“

— Али кад просимо пријатељеву кћер за свога сина, ми треба да смо искрени. Ти знаш да се често појави рђав живот што се прикрила истина. Кад бисте се сад завадиле, никад се не бисте помириле: Сафет-ханум ти не би ово опростила. Ах, сирота жена! Она се хвали, поноси! Знаш да нам жене причају како се хвали?

Нурију обузе једно тешко осећање, нешто као стид, као жалост, као кајање, па као понеке жене кад дођу на гроб свога милога што се прекрсте, пољубе крст, запале свећу, окаде гроб и опет се прекрсте, па тад клекну крај крста и викну да кукају, тако Нурије: после овога разговора устаде, узе с рафа кутију с дуваном, седе на шиљте крај мангала, зави цигару, запали је, повуче два три дима и узе плакати: она пуши, сузе јој обливају сасвим мирно и непоцрвенело лице. Она плаче како обично плачу жене, за ситницу; и кад се ућути, нити ће јој очи бити црвене ни лице од суза нагрђено, и да не осећа искрен бол и грижу савести, она би, као други пут, за час прешла на десето.

Она ни јуче није постила, није могла; а њеној сестри, у овом силном душевном болу, појави се њена страст за дуваном јаче него икад, и немајући тако јаке воље да је савлада, она седе према сестри крај мангала, узе цигару, не пушећи је, по гутајући њен дим, гризући њу као ружу, пошто је измирише. Сестра је зачуђено погледа, а она рече: „Не могу без дувана, па макар отишла у пакао.“ Робиње, видевши да им хануме пуше, весело отскакуташе у кухињу, те казаше то слушкињама, и брзо, све се наредише око једног великог мангала и задимише: кад могу хануме, могу и оне. А ашчика се нашла у чуду: већ које је доба, а њој се

ништа не наређује ни за ручак ни за ифтар. За ифтар су, још пре две вечери, позвати гости. Најпосле се осмели и изиђе пред хануме:

— Ви сте, хануме, заборавиле за госте на ифтар!

Оне се тргоше. Нурије рече:

— Алла'! Зејнеб-кадун!... За ручак: сира и хлеба, ко може да једе, ко не пости; а за ифтар: сва она јела, као кад су били Ибрахим-бејови, само уместо пилава зерде.

— Данас нико не пости, само ја, рече ашчика, и похита ка капији, јер је чула лупу месара с месом на једном малом коњићу, и пиљара с поврћем на магарцу.

Једна млада слушкиња изнесе чинију и котарицу...

Скоро ће подне, а Џемал-беј спава. Пре једнога часа, мајка га је пробудила да се свуче и да поново легне. Фатма изиђе само у ноћној хаљини, и седе према свекрви и сути. Она пред свекрву никад није изишла овако. Сад се бави са својим болом, па ни на шта друго не мисли. Оне је погледаше жуту, и чисто подбулу, с увезаном руком, па се застидеше. Свекрва устаде и оде, а она сути рече:

— Госпођа мајка бежи!.. Хвала ти, суто!... Ја сам њега волела.. Сад га, чини ми се, још више волим. Или, несрећа је начинила да видим колико га волим. Ја сам мислила да сам га изгубила... луд. А сад кад видим да га опет имам, ја... (Јако поцрвене и рече:) Збиља, суто, откуд то, из овакве куће момак да пије?!

Она болно и стидљиво рече:

— Е, откуд, откуд?! Ја му никад с мајком нисам о томе говорила... Емир, чедо, запали и ти цигару... Грехота је да постимо кад и не мислимо на пост.

— Не могу, суто, ништа. Ја сам, чини ми се, бестелесна. Сад би ишла у собу где је он, па бих му љубила руке, миловала бих његове хаљине.

Нурије се сети његових ноћашњих хаљина и рече:

— Е, да му љубиш руке... Треба ти да га изгрдиш и да два три дана с њим не говориш.

— О, суто, ни два три сата не бих могла ћутати. Напослетку, па и шта је то толико што се опио? У нас пију и жене, само крадом.

— Не би било ништа, али он је у пићу мало незгодан, видела си ноћас..

Она погледа у руку и сети се како ју је назвао, па јој би тешко. Али брзо се прибра и рече:

— Али кажи ми, суто, шта ћу ја данас, и докле ће он спавати?

— До сутра, чедо. А ти иди па лези, заспи, одмори се...

Она одмах устаде и оде преко предсобља као дух, приђе уз врата где је он, и прислонивши лице на довратак, учини јој се да јој је тамо све што има на свету, па се трже и оде у Нуријину собу за рад, и поклони се на диван. Би јој чудно што нема суза. Али зашто да плаче кад јој је он жив и није луд... Отрезниће се, доћи ће јој, говориће јој тако слатко... Робиња је покри шапћући:

— Не кидај се, кјучук-ханум... Зар само он пије? Наши бећари... Ти си чула какви су.

— О, Ђули, да ми само не рече оно, ону страну реч!..

— Па шта, то није ништа. *Коко*, то је *таук* (кокош), ја сам чула од жена на чифлуку.

— О! То је француска реч и значи.. каже се неваљалим женама. Али тако ти свега најсветијег, немој да се гдегод изрекнеш, да не чују моји... *Само* за ту реч отац би ме одвео и никад ме не би вратио.

У Нуријиној кући била је ваздан тишина, као да сви посте па спавају, а оно, сви су будни, осим Џемала, и сви говоре, осим Фатме: у соби сестре, у кухини слушкиње и робиње, али све шапатом, као да се боје да не пробуде беја пре но што се сасвим отрезнио, да опет не виче, не грди сироту младу женицу. Слушкиње и робиње нису разумеле како ју је назвао, али су познале да нешто не ваља

кад су хануме онолико викнуле. Пред вече се све очешљаше и обукоше осим Емир-Фатме. Гошћама ће казати да је Емир с мужем, и оне јој неће замерити, пошто је сасвим млада.

Одмах после вечерњег позивања на молитву, пред Нурије-ханумином капијом зауставише се једна затворена кола и из њих изиђоше оне три Цариграђанке и Ариф-ханум. То су ти очекивани гости, пре два дана звати за вечерашњи ифтар. Уз капију се оне три закикоташе кад једна од њих метну прст на дугме од електричног звонцета. Капија стара, са звекиром и халком споља, и с мандалом изнутра, а звонце. Ариф их прекори, што се подсмевају Нурији, кад она мисли да се овим почиње реформа харема.. Кад су, на софи, питале где је Фатма, Нурије се тако вешто правила да је весела, како не би умела ниједна глумица. Смејаше се, испрекидано говорећи: „Па... Mon Dieu!... ви знате... Све смо биле младе“. Оне одобраваху то и смејаху се, а пашиница се бејаше променила у лицу и ништа не говораше. После их одведоше у једну собу за пун сто. Јеле су ћутећи После су отишле на абдеслук те опрале руке и уста и ушле у Мондије-ханумин типичан салон, попиле по кафу и попушиле по цигару, па изишле у једну велику собу с миндерлуцима да клањају. Ту је већ било простро шест малих персиских серџадета за шест ханума, и на њима, на крају, беху спремљени за сваку по јашмак и бројанице. Гошће су дошле абдеслије, узеле су абдест код куће. Свих шест у бело, Цариграђанке без корсета у новомодним реформама; свих шест забрадиле су се за клањање белим јашмацима: свих шест окренуте југу падају ничице и устају. Соба је из дворишта; на прозорима нема завеса, те је месечина пала по стварима и по ханумама; покаткад се чује неразговетан шапат, кад клече с рукама на прсима, окрећући главу и погледајући преко једног рамена па преко другог. И кад свршише клањање, свих шест помакоше се мало, нечујно као ноћни дуси, и прекрстивши ноге, узеше од урминих коштица бројанице, и уз тихо жуберкање зачу се шапат...

После свршеног клањања, скидоше јашмаке и опет одоше у онај типичан салон Мондије-ханумин, и домаћице седоше на шиљтета, гошће у наслоњаче (Ариф с десном ногом пода се, како обично седи на столици), па кафа и цигара... И ако не пуши и не пије кафу, разговор је отпочела Ариф-ханум. Била је врло весела, какву је скоро није видела Нурије-ханум, а какву ју је волела, и по своме обичају мењала је место непрестано. Кад је весела, *само* кад је весела, она је *она*, млада жена, дете, човек, пријатељица, другарица. Нарочито дете, весело дете. И да је ту било деце, она би оставила жене, па би се с децом играла лутке, лопте, скакала би, пљескала би, смејала би се а деца би била блажена и утркивала би се коме ће она више бити друг или другарица. Пуно је младих људи и жена, деце њених пријатељица, који је зову „тетка“ или чак „Ариф“, као другарицу, зато што се с њима играла, као дете, кад су били мали. „Деца и жене, то је мој свет.“ И зато је воле и деца и жене... Пашиница и Цариграђанке нису је познавале овакву каква је вечерас била, па су се чудиле. Она је то опазила и испричала им како једанпут, кад је била врло млада, развеселила се пред неким непознатим ханумама, а оне су се смејале, задиркивале је, и чудно је погледале. Сутрадан јој је једна од њих рекла: „Ханум, ти ниси никад толико слатка као кад си *онаква*“. — „Каква?“ упитала је она радознало. „Па... ти знаш,“ рекла је она и смејала се. — „Ја не знам. Кажи, молим те, каква?“ „Пијана.“ — „Ја пијана!“ викнула је она запрепашћено, а после се грохотом насмејала и рекла: „Да сам хришћанка, ја бих бар узимала једно пиће кад се причешћујем. Овако никад“. Та ханума чудила се и заклињала јој се да су оне биле тврдо уверене да је она пијана...

Нурије је није видела одавно овакву. Вечерас, она је знала да су њени односи с Елизом сасвим пријатељски, зато је весела, али није хтела то да јој помиње, да је дира, да је не наљути; јер она је њу волела *само* овакву: несташну младу женицу, девојку, или управо дете.

— Нурије-ханум, рече она врло весело. Последње две вечери имала сам две нове посете: једну Енглескињу и једну Францускињу. Довела ми их Мадам Макс.

— Зацело су обе „новодошле"? Ти си Самуилу књижару поручила да ти пошаље сваку „новоизашлу" страну књигу, а Мадам Макс да ти доведе сваку „новодошлу" страну жену. Али, ко су то? Путнице или жене реформних официра. Док њини мужеви реформишу нашу војску, оне да реформишу наше друштво..

— Енглескиња је путница, а Францускиња је жена једног инжињера у нашој Беледији...

— Наши уче, уче, па се толико преуче да не могу вршити посао, те доводимо странце. Срамота! узвикну Нурије.

— Не вечерас то, Нурије-ханум! Да могу да те опијем те да будеш весела. Једна од тих што су онда мислиле да сам ја пијана, није могла бити весела док се не опије. Ја сам је врло волела, и поред њене рђаве репутације (говорило се да има љубазника). Волела сам је просто зато што је била лепа, необично лепа. Она је била озбиљна, а ја сам волела да је једанпут видим неозбиљну. Па јој то рекох. А она ми на часну реч каза да је весела *само* кад се опије. И ја, замисли, невероватно, купих флашу пива, донесох је у моју кућу и доведох лепу хануму: она пиво попи, па се опи!... О, певала ми је. О, звецкала ми је чампарама и играла као чочек!... Била је раскалашно весела, и дивна.

— Наше жене одвратније су од људи, рече Фахрије-ханум, Цариграђанка. Људи бар пију не кријући, а жене...

— Али, та је била просто дивна.

— А какве су те две странкиње? упита Нурије смешећи се.

— Лепе, нарочито Енглескиња: како само може бити Енглескиња лепа кад је лепа. Па израсла као јела. Францускиња има очи којима боју не знам, као ни мору. Једни кажу: море је плаво; а како је то нетачно! Оно је час плаво, час зелено, час сиво... И

врло волим што та жена за свашта поцрвени. То јој тако лепо стоји. Наше жене никад не црвене. Ја сам чула да Францускиње уче да црвене. И вероватно, јер ...оне нису баш стидљиве. А њен глас, говор, смех!... То је једна музика која ме просто опи, усхити, како ли да кажем. Она оде, а у мојим ушима остаде та музика, њено: „О, là, là!“... Зове се Мадам Ажил. Говорљива, смешљива: Францускиња...

Ово ћеретање пашиницу мало разгали. Да је сад као што је била некад, она би тражила ту Енглескињу и ту Францускињу, нарочито Францускињу; али она се изменила. Оно, да пију код њих и жене, готово је обезбрижи. Па што се забринуле? Фатми то није ништа необично а камо ли страшно: она је из тога друштва.

Како то би, тек оне с ове веселе, шаљиве теме пређоше на једну врло озбиљну, која је у турском бољем друштву од неколико година, нарочито последње две године, стално на дневном реду. Почеше о политици и о друштву, о првом с много жучи, о другом с много срца. Опет поче Ариф, с пуно темперамента. Док се шалила, говорила је турски, сад кад је озбиљна, говори француски, да не би чула и разумела послуга. Малопре је била сва старинска Туркиња што мисли само на своје задовољство; сад је нова пробуђена турска жена што мисли и на добро своје земље.

— Ми организаторке Револуције за Устав, чекамо политичку слободу као озебао сунце; па чим њу добијемо, ми ћемо покренути Женско Питање. Женско Питање у Турској неће бити као у Европи. Ми и не помињљамо на равноправност с људима у јавном животу. Како је скромно то право које ће тражити турске жене. Ми сад немамо право чак ни да васпитавамо мушку децу као срећне мајке! Ми нисмо училе стране језике само да се рекне да смо образоване или само ради стране лепе књижевности, већ и ради књига које нам отварају очи и ради разговора са странкињама, Енглескињама и Францускињама, да познамо шта њих покреће на рад, на живот. Ми ни шта радимо ни

живимо; зато нас спопада чамотиња и обузима туга. Ја сам мислила да не радим кад сам тужна; а оно није: ја сам тужна кад не радим. Ми ћемо међу женама пропагирати идеју о развијању, а оне ће је пропагирати међу људима, навикаваће мужеве на њу. Јер после политичке слободе, кад би се она из женског срца и духа појавила на улицу наједанпут, неочекивано, могла би букнути револуција какву историја света не памти. Ми смо то већ почеле, и ради те идеје као и ради Устава, нове много путују. Ја ћу може бити ићи у Анадолију и Сирију.

— Због нас су и наши мужеви, официри, послати у Мађедонију „да умирују чете“, и ја и моја пријатељица: час смо у Солуну, час у Серезу, сад у Битољу, после у Скопљу, „гостујемо код пријатељица“, рече Фахрије-ханум смешећи се.

— Само се једно бојим, опет поче Ариф. Женско Питање тек је у зачетку, а наше просвећене жене већ су се поделиле у два логора: једне су уз Емине-Семије-хануму, старију жену (има и унучад), — за развијање; друге су уз Ђулистан-Исмет-хануму, младу и врло образовану, — против развијања. И ја се бојим да ова не победи, зато што је млађа, што је јача и што има уза се људе, организаторе револуције: с њима се разговара и договара, она им ради. А Емине-Семије-ханум има уза се жене и странкиње. Управо, странкиње су је и надахнуле овом светом идејом: Францускиња, Мадам Веран. Исто као мене. Не, не! Ми ћемо смети много више пропагирати ту идеју тек кад узмемо васпитавати наше жене. Оне су сад за развијање потпуно неваспитане. Какве су Цариграђанке на улици! Улицом не смеју ићи са својима, а с туђима: раме уз раме. И на какав сраман начин добију пратиоца, удварача! Даду му знак сунцобраном, или неким другим *ишаретом*[1]. И зар те што из чаршије донесу модрице, кикоћући се или црвенећи од задовољства, да примају у кућу туђе људе?! У овом тренутку ја осећам револуцију и у духу и у срцу. Свога пони-

[1] Знак.

жења и у најпросвећенијим народима жене нису потпуно свесне. А у нашем народу!.. Ох, наше жене! Шта је шака свесних, у гомили несвесних? Да се васпитавамо, па да се припремамо за женска друштва која ће радити на просвећењу масе и блажити јад у нашој земљи. Она ће бити војске што ратују против зла, беде и невоље. Припреме за рат трају несразмерно дуже од самога рата. На свим припремама радим. Ја сам свакој сестри на ухо шанула о овоме. И позваше ме у своје друштво људи. И показаше ми „своју милост“ књижевници. Организовали у Солуну некакво Књижевничко Друштво, па су за чланове узели и жене: Фатма-Алију и Емине-Семију, Ђулистан-Хисмету, Фатма-Фахреназу, Нијар-хануму, још неке и — мене. Један је дошао, у име друштва, да ми то одликовање јави. Десну ми руку пружи да ме подигне до себе *човека,* а леву до себе *књижевника,* и беше блажен, јер му се чињаше да сам ја блажена. Каква част! Жена подигнута до човека, и до књижевника! Изиђе, правећи алузије што ме удостоји своје посете „геније“; а ја за њим одмах све поизотварах, да не осети моја слушкиња посетиочеве ми „надахнуте душе“ траг који је мирисао на мастику... О, ништа ми није одвратније од човека који заудара на пиће! А наши многи књижевници пију...

Пашиница необично побледе.

— Опростите Ариф-ханум, али ја вам малочас не одговорих, не хтедох да вас прекидам, рече Фахрије-ханум. Вичете на Цариграђанке, а какве су вам Солуњанке?

— Ја нисам Солуњанка. Ја сам Скопљанка. Али, ја се осећам и Солуњанка и Цариграђанка. И тамо сам се и овде пробудила. До после тридесете сам спавала. Младост сам провела у сну. Или, управо, младост ми је дошла позно као позно пролеће. У четрдесетој години имала сам кризу, бол за младошћу. И туговала сам што као моја Сафет и моја Елиз немам кћери да удајем, па да добијем унучад: да се подмлађујем гледајући у кући младост. Сад

осећам душу, а душа нема година. Моја душа родила се ко зна кад пре мене и умреће ко зна кад после мене. Онај што се правилно развијао дао је у двадесет петој оно што ћу ја, можда, дати у четрдесет петој...

— У Старом Солуну готово нема куће без пријатељица... Има ли тога у Цариграду? говораше Фахрије-ханум, као да не слуша Арифу.

Пашиница се болно осмехну, а Нурије и Ариф рекоше:

— О још колико!

— Ја то не знам, и ако сам Цариграђанка. Овде жене, удовице, и на моје чуђење девојке. Више пута, ја сам видела праву слику солунског болесног харемског живота. Али ни за ово овде ни за оно у Цариграду није крив наш добри Пророк, већ људи, себични, они људи што су вршили преуређење у нашем друштву, газећи најглавније одредбе из Корана...

Ариф-ханум промени разговор, а та промена бејаше неочекивана.

— Да би сакриле своје погрешке, наше жене и код познатих и код непознатих оговарају мужа. Има и таквих које оговарају и своје деце оца. Мени моје пријатељице вичу: „Благо теби! Што ти имаш мужа, ниједна га нема“. Као да оне знају какав ми је муж! Можда је добар, а можда и није. И ја сам можда имала неки бол, али га нисам свету причала. Што се тиче тога, ја сам и сувише поносита: никад не бих понизила онога с ким век векујем...

Друга нова, Мирсаде-ханум, насмеја се и рече:

— А кад би он вас понизио? Кад не би био муж но варалица?

После се уозбиљи и рече:

— Ја ћу вам причати своју историју. Молим вас, хануме, да је слушате... Ја се удадох за човека кога су ми моји изабрали, и заволех га: он је био врло леп, из куће, чиновник у Сарају. Од почетка, он је код куће бивао једну ноћ, на дежурству две. Ја сам то дежурство, тако често, проклињала, а после сам се стала питати: „Откуд то? У нашој

породици, ми имамо сарајских чиновника, па тако не раде. И наједанпут, мене поче да мучи страшна сумња, и љубомора, јер ја сам се по харемима свашта наслушала шта све раде наши људи. Једног дана, он узјаха на коња, а ја, одмах за њим, уђох у затворена кола... Затутње мост у Галати, а ја задрхтах као прут: његова канцеларија није у Стамболу... После дуге вожње, кочијаш отвори колска врата и рече: „Ефендија је ушао овде“. Погледах, двоспратна кућа с кафезима... Упамтих је, и вратих се. Прексутра, кад му је био ред код мене, ја одох у Стамбол, и уђох у ону кућу. Преда ме изиђе једна млада жена, старија од мене, па ме гледаше зачуђено, пошто сам јој била сасвим непозната. „Ја сам погрешила.“ рекох. „Ја сам мислила да ту седи једна рођака Нури-беја...“ и казах очево име мога мужа. — „Овде не седи његова рођака, него... Ја сам му жена.“ Мени се окрете соба. Она ми поднесе под нос сирће од руже, и њиме ми истрља слепе очи. Кад се прибрах, ја зајецах. „Тешко нама! Тешко нама!“ викала сам, а она ме зачуђено гледаше, па тек наједанпут викну: „А то ли је он од неколико месеца на овамо дежуран сваку трећу ноћ! Он се оженио другом! Ја сам добила ортака, ви сте пошли на ортаја, и то ниједна није знала: две преварио, варалица!“... И загрлисмо се као сестре, изјадасмо се, и заклесмо се над детињом главом (с њом имао и дете) да ћемо му се осветити. То јутро, имао је две жене; то вече, ниједне: обе га остависмо. И са живом муком, управо султановом Ирадом добисмо Отпусно Писмо. Ја нађох другог мужа, младотурчина. Удружих се с њим против нашег друштвеног живота, и против политичког.

— Право си казала, Мирсаде-ханум: кад би Ариф-ханум била наше среће, и она не би ћутала, рече Фахрије, па запаливши нову цигару поче своју историју, пошто рече: „Молим вас, хануме, да ме слушате.“

— Ја сам се удала млада; удала сам се по слици, и заволела сам свога мужа, јер он је био прво мушко с ким сам ја проговорила. Он је видео

да га волим, па је тражио од мене многе жртве: да никуд не изиђем из куће, или ако кадгод изиђем да седнем у затворена кола с једном његовом тетком; јер он је само тој тетки веровао. Кад дође, он тражи да му свирам, да му певам, по неки пут да му играм једну игру коју сам девојком од паше робиње научила; и жели да сам увек, кад он дође, у другој хаљини и накићена. Ја сам чула да то траже људи од својих љубазница, па сам ипак све чинила, јер сам га волела и мислила сам да он мене воли. Али, каква заблуда!... Једнога дана, ја бејах нешто болесна, а та његова тетка: „Аман! Зар да се не обучеш! Зар да те такву затече, у гецелуку!“ Ја се не обукох, не могах; а кад он дође, мени се учини хладан, па ми би теже но од болести. И први пут, увређена, ја почех да размишљам о своме брачном животу. Лежала сам три дана, па кад устадох, још ми не беше добро, те му се опет не обукох; и уместо да ме жали што сам болесна, њему криво што му се нисам обукла... У мени се зби преокрет: ја према њему охладнех, и оставих га... Ја нисам осетила да ме жали, те сам се чудила што ми одмах не да Отпусног Писма. Најпосле га добих, једва, с муком, па се удадох за човека широких погледа, који од жене не прави љубазницу и не сматра је за ствар. Ја сам сад срећна, али знам да су милиони несрећни, и ради тих својих сестара, ја се буним и — радим.

Трећа, најмлађа, болесна, закашља се сухим кашљем, па рече:

— Слатке хануме, да чујете и моју историју... Моја историја је страшна. Кћи сам Али-пашина; никад нисам пешке пошла, те никога нисам ни видела: удадох се по слици... Послаше га са службом у унутрашњост, где се упознадох с једном девојком, коју врло заволех. Сваки час ми дотрчкаваше кроз капицик, па наједанпут нема је. Чух да је болесна... Одох да је обиђем. Она писну као црв, кад мене виде; а ја помислих: „Заволела ме, нема ни мајке ни сестре“. После две недеље,

дођоше неколико муслимана моме бају. Шта су у конаку говорили, не знам; тек, кад уђе у харем, он беше страшан, у лицу црн као земља. Ја га не смедох питати шта му је. После.. дознадох... Један дан, кад ја нисам била код куће, девојка дошла кроз капицик, развијена, као обично: тражила мене; он је у собу намамио и... она, несрећница, остала тешка.. А кад је несрећни отац, муфтија, преко једне рођаке испитао, она све казала. Пошто се нашли сведоци, наше слушкиње, да је завео девојку, он, по нашим закону, морао је узети.. Али ја не сачеках долазак свога ортака: одох од мужа, да му се никад не вратим... И колико је крив, и не хте ми дати Отпуснога Писма! Бог ће га казнити. Дан казне свих тирана тако је близу; ја му, чини ми се, већ чујем ход, па му се радујем како се ником нисам радовала. Боже! — заврши погледавши у небо, па се закачиља, белу свилену махраму метну на уста; кад је измаче, она са страхом погледа у њу..

Ових пет беху дубоко потресене. Џемал-бејова мајка правећи се као да у души нема ништа ни из прошлости ни из садашњости, дирнута говором и кашљем ове младе несрећнице, осети да јој се стегоше вилице. Дуго је ћутала, гутајући сузе, а после отпоче, и ако је ниједна ништа не пита, историју свога живота, не сматрајући Нурију за сестру (јер пред сестром не би све говорила), већ само за нову... Поче говорити течно и лепо француски:

— Моја историја дуга ка је и црна... Ја сам кћи Али-паше, бившег садразама. Отац ми је био Турчин, мајка Черкескиња; он племић, она робиња: купио је за пет стотина лира.. Ја на мајку личим телом, на оца душом... Код оца сам живела као и све наше великашке кћери: затворена, у богатству истина, али с проводњом само по харемима. Ја сам Цариград, његова села и његове улице познала из кола и из капка; ја улицама нисам пешке пошла, ја се Босфором нисам лађом прошетала, по Принкипу нисам друкчије прошла до колима

или мазгом. Ја сам у кући учила и турски и француски; ја сам у пијано свирала као Европљанка. У томе ми прошло девовање, кратко моје девовање: удала сам се тек што сам ушла у петнаесту. А удадох се као и све моје другарице — за човека кога никад нисам видела. Оне су биле срећне, ја сам била несрећна: муж ми се није допао, кад сам га видела, прво вече: имао је велику јабучицу, а глас му био дебео и мало промукао. Да сам га раније видела и заволела га, нити бих му спазила јабучицу, нити бих му чула глас; то јест ако бих спазила нешто на њему што ми се не допада, ја бих му гледала то сваки дан, док се не бих навикла... Он је опазио да га не волим, па се узео проводити кас младић: мене је остављао саму код куће. Нисам га волела, а угађала сам му: знала сам да је он муж, ја жена: облачила сам му се; кад ће доћи кући, нагиздам се и потчињавам му се, те сам личила и на робињу и на милосницу... Ја се обучем, а он дође па одмах за Мусаф[1] и бројанице — мене и не погледа. Да ли је хтео да ме казни што е опазио да га не волим, умре и не дознадох. Али ја бих га може бити заволела да је према мени био друкчији. И лагала сам га.. Ако кажем да хоћу рођаци, не да; ако кажем да хоћу другарици, опет не да, те ја уочи сваког петка: „За Бога у љубав, пусти ме мајци!“ Он ме пусти мајци, а ја идем другарицама... За пет година родила сам четворо деце (једанпут сам близнила). Кад напуни двадесет и једну, он оде у Европу за војног аташеа. Мене не поведе; рече да не допушта султан... За годину дана сахраних троје деце, остаде ми само Јеренче, Мурад-Џемал, Господу хвала!... О мој Џемал! Дете добра срца, али страсне природе. Кад би заволео неко дете, нико га од њега не би могао одвојити; али томе детету се брзо досади (јер он га стиска, да га удави), па пође више к њему; а он за њим одболује, у бунцању тражи то дете. Он је волео како нико није, лудо, страсно. Увек сам гледала да заволи сиротињско дете, па

сам плаћала његовим родитељима да га доводе. Али и сиротињско плаче, с муком га преваре и доведу... досади му се његово чудно миловање... Кад напуни шест година, отац му дође да га узме, да га одведе у Европу на васпитање и школовање. Ја нисам била нежна жена, али сам била нежна, добра мајка... За дететом сам ридала и чупала косу као простакуша. Он, дирнут мојим јадом, обећа да ће ми га доводити сваке године, и да ће с њим код мене седети по три месеца... У томе ми пролажаху дани, у очекивању детињег доласка.. Прве године дође, доведе ми дете: обоје осташе три месеца; друге године проведоше код мене месец дана; треће године дође без детета, седе недељу; четврте године опет ми нема детета, али ни њега.. Од двадесет четврте, ја сам код мужа без мужа, и код детета без детета. Плакала сам непрестано, очи бејах исплакала. У сваком детету плавих очију и црних трепавица видела сам своје дете, па сам их заустављала на улици и љубила их: над туђом сам децом плакала као луда; а кад сам год чула детињи глас, увек ми кроз срце прошло нешто као нож, па сам зајаукала. Нисам ћутала, нисам трпела, никад нисам рекла *к'смети*... О, ви нове турске жене!... Жалост је ватра: сад наложена, суха дрва букте, па прегорева, па догорева, па остане јасан жар, па по жару буде пухар, па се то претвори у угљевље, а угљевље у пепео.. Не могоше ме утешити родитељи, ни род, ни пријатељи: утеши ме време. Рана ми се на срцу не излечи, али се залечи, и ја с њом залеченом пођох по другарицама, осећајући да је имам само кад ми је неко повреди... Нађох себи забаве, подсекавши косу... Где се скупљали хареми? Код мене. Где су бивала весеља? Код мене. Ко је водио хануме у шетњу? Ја. Ко им је куповао скупоцене поклоне? Ја: овој удовици иглу од педесет лира, оној белензуке од осамдесет, једној удовичкој кћери мираз кућу, другој дућан. Пријатељице сам волела, свашта им куповала. „Имање Али-пашино велико

је.“ Ја сам то чула, али појам *велико* нисам умела схватити, то јест схватила сам погрешно: мислила сам да је то нешто што не може бити никад ни мало, а камо ли да га нестане. Ја сам била из богате куће, али нисам знала шта је новац, јер све је други набавио, купио. Мени нико никад није рекао: „не бацај паре у лудо“, или „чувај беле паре за црне дане“; и нико преда мном није изустио: „дуг је зао друг“... Мајка ми је била робиња. Кад су је спремали за продају, учили су је свирци и песми, француском језику, и како да прави темена пред млађима од себе, како пред старијима, као коња: како да држи главу кад се јаше, како да каса кад вуче кола; а овим ситницама што кућу држе нико је није учио: нико њу робињу; она, робиња, не своју кћер... О, ви нове душе!... Ову дугачку причу почела сам због сина. Родитељи ми беху одавно умрли, кад ми се син врати у Стамбол... Бејаше младић од деветнаест година, израстао као кипарис, па румен као зрели нар; чињаше ми се као Енглез: Енглескиња га васпитавала. Кад га, кроз кафез, видеше две његове рођаке и једна сестра од стрица, оне све три уздахнуше што су удате, те не могу поћи за њ. У Европи је школе учио, али их није свршио... Отац му умре, а он дође да га видим ја, његова мајка, па да се врати... Ја га не пустих, задржах га на годину: да га се нагледам, и да се одмори... Човек, те се од њега крише и сестре му од стрица: све имају љубоморне мужеве; а моје пријатељице... ниједна преда њ да изиђе. Код мене се продужавало гостовање: увек пуна кућа жена; мој син пође мени, па кад пред вратима види обуће као у обућарници врати се и оде од куће: тако данас, тако сутра. Ја с пријатељицама један дан идем у Фенер-Башчу, други на Слатке Воде, трећи у Ћеат-Хане: мој син остане код куће са слугама. Почех га пуштати с друговима, да није сам. Онако млад требао је ићи са својим вршницима, а он пошао с много старијима од себе: водили га по кафанама, и да гледа *Карађоз*. Стамбол је као његов пожар

што избије из једне куће па захвати целу махалу... Испрва је ишао од куће само дању, после и ноћу: за то му отвори вољу Рамазан... Дође Рамазан: код мене по сву ноћ весеље — мој син с друговима. У почетку се враћао пре суфура; али на што, кад није могао к мени: жене. О, ви нове турске жене! Наш верски обичај непрописан Шеријатом, већ изопачен неразумнима! Беже нам од куће мужеви, беже синови. У нашу одају улази без питања слушкиња и робиња, а не може ући муж и син, нарочито кад виде „непознату“ женску обућу пред вратима!... Мој син, кад није затекао код мене весеље, ушао је у собу где ми је постеља, а она празна; отишао у своју собу, легао... Друго вече пуна кућа, а он бежи: не може са женама, и ако воли; у Европи је с њима научио. До половине Рамазана долазио кући некад пре суфура, некад после; а после: једанпут се раздани — њега нема. Гошће су ми спавале, од дана им направљена ноћ; мене сан не ухвати: срце ми рече да ће ме нешто снаћи. Послах роба по сина... Нашао га, с друговима... Другови га доведоше мени. Кад видех свога сина, препадох се, а после узех нарицати као простакуша... Бистре му очи замућене, лепо очешљана коса разбарушена, каљав... Син ми је био весео... Дете весело од пића!... Пио мастике... Месец је тада био од петнаест дана... Ни моја молба, ни моје преклињање, ни моје сузе, ништа не помаже: отиде с вечери, па се врати ујутру, весео. Испрва ретко, у два три месеца; после, сваког пуног. У вече му кеса пуна, ујутру празна. Никад га не питах, где ти је новац. Ја сам му пунила кесу, он је празнио. Испрва га одвраћах лепим, после ружним: и дâ ми реч, закуне се, па опет... Кад видех да је изгубио лепу боју, да је често невесео, замишљен, ја се сасвим расвестих, у мени се пробуди оно што је пре толико година заспало — љубав материна. Одмах растурих друштво, и затворих врата пријатељицама; узех живети као покајница. Ја сам рођена да будем жена и мајка; али, кад ме мој без-

душни муж остави и лиши детета, ја се одадох уживањима, да ране залечим. У кући, где је за толико година била свирка и песма, сад плач и проклињање. . Клела сам мужа и цариградске обичаје, што допуштају да жене јуре улицама откривена лица, да слушају дрске љубавне изјаве људи, а да их не примају у кућу. Плакала сам без суза: срце ми је плакало, а очи су ми биле сухе као пресушени извори... Па бар да је миран кад пије, него грди, псује, онај лепога понашања младић! Као други, и он не излази без оружја; па једном посече по руци друга, други пут на другога пуца, трећи пут на трећега... Страшно!... Прободе га ножем... Младић умре, а његов отац тужи мога сина... Суд му досуди — хвала му!... — уместо смртне казне или вечите робије — сургун... У Арабију! Нисам могла Подмитих кадије... с кућом и хиљаду лира... Одредише му Солун... Кад се спремих за пут и зовнух настојника добара да ми да новаца, он ми поднесе рачун: од великог имања и богатства, остало само једна кућа и хиљаду лира; па и то туђе — кадиско. Па шта је мени остало, о Алла'! Где су толике куће, где лепи конаци, где земља, где новац?! Из рачунâ видех: колико ми потрошио муж у Европи, трипут више ја у Стамболу... Све презадужено! И сваки лепи конак на Босфору на анадолској и румелиској страни оплаках као оца: они су ми од оца остали...

Пашиница ућута, на лицу јој заиграше мишићи и ухвати је у грлу грч; мало, па зарида. Ридала је дуго, без суза. Њена сестра поклопила се на јастук па јеца; и оне четири плачу.

Чу се топ, оглашење суфура: ашчика повири на врата, па кад виде јад, врати се погнуте главе...

— О, ви нове душе! Сутра... сутра да ми дођете на разговор, и на договор! најпосле рече пашиница погледајући у све редом.

Оне четири направише јој дубока темена, ћутећи.

Нурије-ханум позва их на суфур, и пред њима пође посрћући. На столу пуно, а ниједна ништа не окуси: за сто су селе обичаја ради.. Отклањаше *сабах*, у оној великој соби без завеса, па се гошће завише и пођоше кућама. Све ћуте. Домаћице их испратише чак до прве капије. Ово кратко ћутање зближи их више него цео дуги разговор...

Како је била весела Ариф-ханум кад је дошла, а како је била тужна кад је пошла!

XIV

Сутрадан, Џемал се рано пробудио. Није му било необично што поред себе не нађе Фатму, јер како је Рамазан, он сам леже и устаје. Али кад се сети шта је било, скочи. Шта је све говорио и радио! Био је толико пијан, а свега се сећа. Брзо се уми и обуче, али не изиђе, већ се спусти на једну столицу, и мисли шта ће: срамота га да се пред њом појави. У томе, она уђе и не рекавши му ни добро јутро, клече и обухвати му колена, притисну на њих своје лице и заплака. Он је не пита зашто плаче. И претвараше се као да је миран, и као да то није ништа што се опио, а овамо, врло му је тешко: стид га је од ње. Она се усправи и притисну своје мокре очи на његово сухо лице — кваси га, па га покваШено љуби, с њега пије своје сузе, *њега*: у свакој тој њеној сузи је он... После се окрете и на прстима изиђе.

У кући је некаква необична тишина. Сви посте, осим Нурије. Пашиница је замишљенија но други пут уз пост, али и сама не зна зашто је таква, да ли због дувана или због сина. Око вечерње, она метну на главу бели башјорти, па седе у једном куту софе и сва се унесе у Коран: чита, преврће листове и непрестано се ниха. Фатма је данас у зеленој антерији. Прође кроз предсобље и оде у сутину собу за рад; не улази код Џемала, јер пости. Оне јутрошње пољупце давала је душа души... Још синоћ је јела врло мало од ифтара, а за суфур је нису хтели звати, јер су мислили да спава. Кад се чу позивање на вечерњу молитву,

она узе две три капи земзема, па запали цигару. Свекрва бејаше пошла к њој да јој каже да ће и вечерас доћи на ифтар оне три младе Цариградђанке и Ариф-ханум, али да она због њих не оставља мужа; но кад је виде с цигаром, да је не би бацила, она се неопажено повуче.

Ариф-ханум је саслушала пашиничину историју с болом; али, кад је отишла кући, променило јој се расположење, и она се љутила, не на пашиницу, туђу жену, која је гледала да ожени сина добром и богатом девојком, како би се оставио пића и имао од чега да живи, него на Нурију. Да воли Фатму тобоже као своје дете, а да све сакрије, да превари своју пријатељицу! И учини јој се црна, прљава. Како ће да буде код ње на ифтару и вечерас, кад ово зна! Несрећна Сафет кад чује! Поносила се, хвалила се. И кад чује Ибрахим-Хасан-бај да му зет нигде ништа нема и да живи од туђе милости! Он, само он да не дозна! Одмах би одвео Фатму од мужа. Сети се да Мерсије може бити све зна; зато је на свадби била брижна и обучена у загасито зелено. Па је испита.

— Знала сам ја то, Ариф-тејзе, још кад је Фатма била у Цариграду, и напомињала сам јој нешто мало, али јој нисам хтела отворено писати: жао ми је било да се не разочара кад га воли. Доцније сам крила да му не би отишла с *мераком*[1], како каже Ђулренги.

— Колико си тврда! узвикну Ариф-ханум.

— Што сам ја тврда није чудо, али Ђулренги! И она је све знала.

— Сад знам зашто јој не идеш. Али у почетку, ти си јој ишла сваки час.

Она се промени у лицу, обори очи, али ништа не рече. Сваким даном је бивала слабија, и родитељи су се већ договарали да је воде на „лакши“ ваздух.

У исто време кад и синоћ, пред Нурије-ханумином кућом стадоше затворена кола, са Арифом

[1] Немир.

и Цариграђанкама. Сад је ифтар био после молитве; разговор се водио као синоћ на француском језику. У почетку, сестре су биле као убијене, Цариграђанке озбиљне а Ариф хладна према Нурији, готово љута на њу. Али још за ифтаром, вечерас просто изврсним, расположење турских жена промени се: сестре оживеше, Цариграђанке се развеселише, Ариф поста говорљива. Она је била говорљива само кад је добро расположена. Пила је *шурупа*[1] прилично, и као да се од њега опила. Није тражила да види „двоје младих“, јер би се они стидели, па би њој било непријатно. После ифтара почела је разговор пашиница.

— Ја сам вам синоћ све испричала као сестрама по души; ви сте данас имале времена и да се испавате и да мислите на мене несрећну, на наше друштво, на узроке што ми се син опија. Вас три сте образоване, а Ариф-ханум је и образована и *ариф:* научите ме шта ћу са сином!

Оне три ћутаху и пушаху; Ариф-ханум хтеде говорити, али је претече Нурије:

— Алла'! Ја и данас нисам постила, те сам имала моћи да размишљам. Ја сам дошла на једну мисао која ми се чини веома паметна. Ми смо нове, али су нам стари обичаји. Према тим обичајима треба да тражимо лека овоме злу. Кажите, хануме, како би било да зовемо Ибрахим-ефендију, муфтију, и још три стара честита муслиманина: Решад-беја, Шефкет-беја и Махмуд-беја?

— Сви су старотурци! узвикну Ариф-ханум, готово љутито.

— Али и поштени људи, Ариф-ханум. У старотурака је обичај, кад муж пије или растура, или злоставља жену, добри људи га светују, да се остави тога и да пред сведоцима да̂ реч: ако се, на пример, опије, да му жена не буде више жена, да остане од њега *бош*[2], како ми то турски кажемо.

[1] Сируп
[2] Слободна.

Оне три Цариграђанке се гласно насмејаше видевши у њој, „новој“, конзервативну турску жену, старотуркињу, а Ариф-ханум се намргоди и рече:

— Лудост!.. То учинише с једним младим бејом, у Скопљу, па се они бриже но други пут, и још учини нешто што дотле никад није учинио — истуче жену... Оставите се тога, Нурије-ханум.

Цариграђанке се непрестано смејаху, а она им, мало увређена, рече:

— Што се смејете, хануме? У Старом Солуну, нарочито по нашим малим градовима, има овога често. Прошле године, Ибрахим-ефенди и ова три честита стара беја погодише се овако с једним младим бејом (нећу да му кажем име), и он се више не они: опет воли жену, гледа кућу — други човек. Да позовемо за сутра ове људе? зваћу их за после ифтара, заврши Нурије.

А пашиница рече:

— Волела бих чути ваше мишљење, Ариф-ханум.

— Ја сам, ханум-ефенди, с ханумама за то: да се вашем сину нађе какав рад. Ја кад радим, заборавим на све што ме боли, он би заборавио на мастику... Али само да ради нешто што воли. Мени је рад што другоме афион.[1] Кад сам била млада, сви су се чудили: откуд у тако нестрпљиве жене толико стрпљења, да повазда не диже главе с књиге и да учи толике језике! Они нису знали да је то била љубав која ме је привезивала за тај рад. Ја сам жива и нестрпљива, па имам обичај да мењам места и код куће и кад кудгод отидем; али кад седим с неким кога волим, или кад радим какав мио посао, ја се не мичем, — остала бих на једном месту довека... Понеки дан ми се не ради, а ја сам немирна и тужна. Седам, лежем, устајем, погледам на сахат. „Шта је ово? Стоји?“ А оно није: сахат иде, а стоји — време. Наш слатки Џемал-беј треба нешто да ради.

— Па шта да ради? викну пашиница очајно.

— Нешто... што воли... Нек продужи школу.

— Где да је продужи?

— У Европи, рекоше гошће, све четири у један глас.

— А жена?! упита пашиница.

— Ах, да, жена... Нека учи у Цариграду, рече Ариф.

— Како у Цариграду, кад тамо не сме да иде? рече пашиница.

— Ах, да, рече Ариф, па се замисли.

— Па нека иде у службу, у ћатибе, рече једна Цариграђанка.

— Пашин син ћатиб... Он је почео дипломатске школе. И после, зар је младотурцима лако доћи у службу?

Све се ућуташе и узеше мислити шта ће. Дим се колутао и испуњавао собу. Најпосле Нурије прекиде ћутање:

— Мој предлог је врло добар. Да пробамо.

— Али то је смешно, рече Ариф ханум. Уместо да уништавамо те застареле, луде, глупе обичаје, ми хоћемо да их обнављамо! Ко би чуо, од наших, смејао би нам се.

— Ми не можемо уништавати старо док немамо ново. Ја сам за то. Ја молим хануме, и ја молим сестру: да пробамо.

— Али ако се опет опије, и она му не буде више жена? Ми добро знамо колико га она воли, рече Ариф.

— Па венчаћемо их, изусти Нурије. А после их много уверавaше да је то врло добро, најбоље, и оне пристадоше.

Разиђоше се пре суфура; али уместо да се нада, Ариф-ханум бејаше очајна. Она зна да од тих што се зову „нове“, нове су дотле док не наступи неки тренутак кад из њих проговара оно што је с њима срођено, што им је у крви, чега ће се оне ослободити тек кад дође ред да их завију у неколико аршина бела платна. Па на што су јој њени снови? С ким ће да их оствари?

Сутрадан, у вече, после ифтара, дође муфтија с бејовима. Киша пљушти, а они, заклоњени ки-

шобранима, стадоше пред капијом; муфтија лупну звекиром у капију, а она се полако поче да отвара. „Има ли кога?“ говори муфтија пре но што ступа преко прага. — „Нема никога,“ чује се из дворишта женски глас и широм се отвара капија: отворила ју је једна црнкиња с белим јашмаком на црној кудравој коси. Пошто је помогла гостима да скину мокре горње хаљине и замене ципеле папучама, увела их је у салон. Тек што поседаше на шиљтета, дођоше сестре, само у антеријама с башјортиом преко косе; направише гостима темена, па се повукоше у један кут. Седоше...

Бејови су у европским хаљинама, муфтија у кафеним чошним шалварама и чалми емир-боје. Старац, тип старинских Турака: дугачке браде, длаке сасвим праве, округло подстрижене, и бркова подстрижених, те му се лепо виде танке усне; под ивицом белога ћулава види му се обријан потиљак. Чист је. Закашљао се још уз степенице, и није могао даље док се не искашље, а после непрестано виче: „Ааа! ааа!“ и то као да се шали. Пошто добише кафу и цигару, он поче:

— Ааа! ааа! Добро ли сте? Шта има? Уплашио сам се... Ааа! ааа!

— Шућур, муфти-ефенди, рекоше сестре и додирнуше врховима прстију под па своје теме.

Нурије изиђе, а муфтија се закашља; кашљао је дуго, зацењивао се као деца у великом кашљу, а лице му сасвим поплавело; после је пљувао у једну велику белу махраму нерасклопљену, и пошто је то лепо увио, остављао је крај себе... Пашпница ништа не почиње, чак и не гледа у бедног старца, оставља га да се искашље; а кад он би готов, она рече:

— Што се не лечите, муфти-ефенди? Толика мука!

— Мука, ханум-ефенди, мука já, мука já, ааа! ааа! стењаше старац, али све као да прави шалу, па настави: — Ама доцкан, много доцкан... старо, много старо, одвише старо, ааа! ааа!

— Пијете ли штогод против кашља, муфти-ефенди?

— Баш ништа... Шта да пијем, ханум-ефенди, шта да пијем? Ааа! ааа!

— Неки шуруп.

— Дуван кажите ми, дууувааан! Аман! Ааа! ааа!

— Зар не пушите?

— Од јуче у вече ич, па фајда јок... Кад нема фајда што да га не пијем? Ааа! ааа!

Она се болно осмехну.

— Страст, моја кћери... Да вам не дâ Бог да је знате... Бесна кучка, да опростите... Силан господар... Хоће да ме уништи... Да не дâ Бог да је знате, ааа! ааа!

Она се још болније осмехну.

— Ја њој не могу ништа; а она мени... скоро ће ме под густи ред селвија. Шесет и девет година како пијем пусти дуван; био сам дете од седам година кад сам узео да га пијем и да га волим... Он мени муку, ја њега волим! Ааа! ааа! стењаше па зажмуре и узе мирисати бројанице, говорећи:

— Миришу ми на дуван.

— Хоћете ли једну цигару, муфти-ефенди? упита пашиница.

— Ич! Данас ич! говори и непрестано жмури, па тек отвори очи и рече: — Кад га видим и није ми толико колико кад говорим о њему... Да говоримо нешто друго... Зашто нас је звала Нуријеханум?

Она сва пребледе: његовом муком заваравала је своју муку. Не одговори ништа. Сва четворица је погледаше и познадоше да је живела животом великих турских госпођа. На њеном бледом лицу заиграше мишићи, ухвати је у грлу грч: нигде сузе. Плакала би а не може, и не може да говори, осећа грдне болове у грлу и вилицама. Док је он кашљао, она је ћутала; кад се она спрема за плач, он говори, говори о времену, како је данас ваздан киша, и како се вардар раздухао као луд... Њено лице поцрвене, чак и чело: поклопи се у руке и зајеца, зарида гласно као дете. Старци је не ућуткују, остављају је да се исплаче, јер сви знају да

су жене као деца: ако узму да је сажаљевају, да је теше, она ће ударити у већи плач...

Кад се исплака, она замоли муфтију да изиђу у другу собу. Њему исприча своју историју као оним женама, па се врати у салон...

— Бејови, рече пашиница доста мирно, ја сам се муфти-ефендији исповедила, и пожалила сам му се и као свештеном лицу и као оцу... Па и вама ћу да се пожалим: у сваком гледам по оца... Мој син је красан млад човек, доброга срца, лепо васпитан, воли своју кућу и жену. Али од неког времена, он се развесели... Проклета мастика! Мене је страх и срамота ме, мајка сам.

— И грехота! рекоше старци у један глас.

Пашиница заћута, као да изгуби језик. У томе уђе њена сестра.

— Ја сам се са сестром договорила, поче Нурије, да вас позовемо, да пред вама Мурад-Џемал-беј да реч да се неће више опити, а ако се опије да му жена не буде више жена.

— Ашколсун! узвикнуше сва четворица у један глас.

Они су били врло задовољни што ово хоће једна младотуркиња. Муфтија рече:

— Али, хоће ли пристати Мурад-Џемал-беј? Пре неки дан један џон-турк[1] утече ми, пошто ме изгрди.

— У гору и камен! узвикну Нурије. Наш Џемал-беј неће то учинити, јер је васпитан као Европ... Он је арапски племић.

— Па позовите га, рекоше старци.

После четврт часа, он је био ту. Врло блед, он се поклони старцима, и натрашке повуче се у један кут, ту седе, на столицу. Старотурци на њему не нађоше ништа турско: у ципелама је и гологлав!... И с тога муфтија поче снебивајући се:

— Опростите, Нурије-ханум, али ја сам нешто чуо и зато сам дошао с бејовима... У нас је обичај,

[1] *Jeune-Turc*, младотурчин.

као што знате, да покажемо пут онима који су пошли странпутицом... И ми смо били млади и имали рђаве навике... И ми смо се опијали.. И од нас су тражили реч: ако се не оставимо пића, да нам жена остане *бош*.

Тад се окрете Џемалу и рече.

— Сине, дај реч пред сведоцима да се више нећеш опити, а ако се опијеш да ти жена остане бош.

Џемал се, као кроза сан, сети кад од његова стрица тражише овако реч. Он није пио, али се коцкао. И стриц му је био Европљанин, али је ипак на овај турски обичај пристао и дао реч. Али он речи није одржао... „Треба поштовати обичаје свога народа; дај реч и одржи је,“ као да му нешто говораше. Он се сети да он није само пијаница него и злочинац.. Он је суђен као убица, и због убиства протеран из Цариграда. У тим тешким тренутцима и мајка му је на то мислила. Он хтеде одмах да дâ реч, али му се стегоше вилице. Мртва тишина. Најпосле, он врло тихо изусти:

— Ја пијем, муфти-ефенди, али то раде и други, нарочито наши, ваљда што нам је пиће забрањено. А, напослетку, кад хоћете реч, ја вам је дајем, и ја мислим да... одржаћу је.

— Ако се опијеш да Емир-Фатма-ханум, твоја жена од тебе остане *бош*.

— Јесте, муфти-ефенди.

Један од бејова рече:

— Сине, овако кажи, трипут: „Ако се опијем, нек Емир-Фатма-ханум, моја жена, од мене остане *бош*.“

Он то изговори трипут. Мајка му се уплаши од његове бледоће и узбуђења. И то се сврши тако брзо и тако просто, као да је дао реч, ако се опије да изгуби мазгу!

Сведоци одоше у џамију, а он у своју собу, где нађе Фатму (свекрва је ту послала). Седели су један поред другог не говорећи. После су легли у једну постељу, али не као двоје заљубљених, него као два друга. Један леп брачни живот за час се и

неочекивано поквари. Осећали су међу собом нешто што их раздваја, удаљава, туђи.

А пашпиница сву ноћ не заспа. Кад се исповедала муфтији он јој је изговорио ово:

— Ханум-ефенди, своје пијанство трпели сте годинама, а синовље не можете трпети две три године. Ви мислите да је пијанство само од вина и ракије, а не знате да га има и од радости, и оно је горе. Има време бдењу и време спавању, време разговору и време ћутању, време плачу и време песми. А ви сте то испретурали: спавали сте кад је требало да бдите, говорили сте кад је требало да ћутите, певали сте кад је требало да плачете, па сад: плачете кад треба да певате.

— Али ја у свом пијанству нисам била убица.

— Зар мислите да је убица само онај који некога прободе ножем или убије пушком?

— О, то питање!... Само да није било тога питања, шаптала је она у постељи притискујући слепоочнице.

Прође читава недеља дана, а рана младе жене никако да зарасте. Кад год је испере и обложи хајдучком травом, она пружи руку, с белом крпом, мужу, да јој он веже. Он то учини обично, чинећи се невешт. Опет су непрестано заједно, и ако она пости. Она њему не помиње ону ноћ; он њу не пита шта јој је, кад се дубоко замисли или је бриљна. Понекад му се загледа у очи, и он би је пре питао: „Што ме тако гледаш, душо?“ или би се унео у њене очи и пољубио их, а сад окреће главу да би избегао њене погледе. Он ћути, али зна да је њој *све* тетка казала: припремила ју је. Њој се понекад учини да би се пре „небо спустило на земљу“, него што он не би одржао речи: он њу воли, она осећа да је воли.

Једно вече, на ифтар им дођоше њени родитељи и њен стриц и стрина. За време вечере, они јој опазише увезану руку и уплашено је упиташе шта је то?

— Секла сам поморанџу, па сам се посекла.

Џемал је погледа, па кад виде да је слагала и није поцрвенела, збуни се и обори очи. Они су јој, наравно, веровали и корели је што је урадила као дете: да се посече кад сече поморанџу.

Фатма ником није показала рану, крила ју је као нешто свето, као рану на срцу. Цела кућа крије, а старотурци су метнули на уста катанац, па су кључ у море бацили... Али и ако се крило, ипак се нешто чуло, од младића. Џемал-бејових опононних другова. Радознале и злураде турске жене одлазиле су Фатминој мајци и испитивале је; а она се све више и више хвалила што је кћер удала за цариградског племића и богаташа. Час-по па се расприча, како њен зет није као што су солунски младићи, да се скита и пије, већ да седи код куће и воли жену, и како њену кћер свекрва воли, свашта јој купује и за Бајрам јој прави врло лепе хаљине, скупоцене... „А зашто и не би, кад је толико богата: куће, конаци, богатство?!“ Турске жене се погуркују, и одмах, врло озбиљно, питају што је Емир Фатма-ханум оволико ужутела. „Па ко уз Рамазан не ужути, тај није муслиманин: није постио. И после, мени се чини да код ње *има нешто*... Мојој госпођи мајци криво што тако одмах, а ја волим, јер знам: ако није одмах, после мучно... Сад није као у старо време: жене роде и после неколико година“.

Прође и *Кадр-Џеј.ле*, то јест двадесет седма рамазанска ноћ. Минара су те ноћи трептала у кандилима; у џамије, на ноћну молитву, ишли су и људи и жене, а сутрадан се отпочело спремање за велики и светли празник Рамазан-Бајрам; робиње и слушкиње падале су с ногу.

Дошао је Бајрам. Зурне и бубњеви заглушивали су уши. Људи су се вратили из џамије, а жене су им честитале празник, просте су љубиле своје мужеве у скут и у руку... Фатма се обукла у нову плаву свилену хаљину, коју је добила од свекрве, па отишла кроз капиџик са својим мужем да пени и родитељима честита празник. Три дана

улицама су се виделе само људи, а четврти и жене: ишле су од рођаке до рођаке, од пријатељице до пријатељице. И Фатма је данас изишла. Обучена у ружичасту хаљину, са чаршафом од плаве свиле и с црним густим печетом, са свекрвом и сутом ушла је у затворена кола и отишла на Јалије, стрицу и његовима, који су се синоћ вратили из турског краја, да примају госте. Ту је Мерсије. Кад је виде, Фатма се изненади, и истрча се са узвиком:

— Шта ти је, душо?

— Е, шта, турских жена болест — јектика, рече тобоже у шали.

А Фатма јој затвори уста шаком и рече:

— У гору и камен!

— Бога ми, Емир, ко зна, потајне грознице..

— Довешћу те ја код мене у госте, па ћемо се разговарати, свирати и певати. Знаш, као кад сам последњи пут код вас гостовала, провела мај на Јалијама.

— Зар нисмо обе биле срећније, Емир?

— Ја не, Мерсије. Ја сам сад тако срећна!

Мерсије окрете главу да сакрије сузе.

Седоше у двоја кола, па све одоше Ариф-хануми, где затекоше пуно младотуркиња и жена свих нација, међу којима бејаше Мадам Аристид с кћерима. Фатма се сети последњег гостовања на Јалијама: онда је била, за читав месец дана, са странкињама. Сети се пољупца оне младе и лепе Рускиње, па јој би некако тешко, као да је ово сећање било неверство према мужу. Све је то сад тако далеко, као неки свет који је ишчезао. Али тај свет она ипак воли, јер у њему се срела с Џемалом.

Кад од вике у Нурије-хануминој кући прође месец дана, и кад се појави пун месец, бео и округао као сребрна тепсија, а мујезин очита последње позивање на молитву, Џемал-бејови се узнемирише што њега нема код куће. „Нема га!“ прошапћу све три и згледају се. Палицом с тучним врхом стражар лупну у калдрму шест пута: дванаест часова по европски. „Нема га!“ сад помислише, а не рекоше. „Није се опио,“ мислила је мајка и

дрхтала је од страха да му се што није десило, да га није неко напао и премлатио. Сваки дан нађу неког у неком крају вароши убивеног. По крајевима где Турци живе, тишина је. И ако је децембар увелике, још није пао ни први снег. У ову зору обелеше кровови и улице. Својим кућама вратили су се и последњи поћници: Џемала нема. Његова мајка клања јутарњу молитву, али сад не пада више пута но што треба, јер је свесна, зна да је то јутарња молитва. Душа јој се некако утишала. Син ће јој доћи пијан као много пута досада, провикаће, па ће се испавати, и сутра ништа. А какву је борбу сама собом издржала прошли пут! И то само због тога што Фатма није знала. И заиста, све би било по старом, да Џемал није дао реч... Ако дође пијан, Фатма је распуштеница. Али она, по закону, има право да седи под кровом бившег мужа још три месеца и десет дана: да би се за то време измирили. А како да се мире кад се нису ни завадили!

У свитање, по танком сухом снегу зачу се ход, и мало па тупо одјекну звекир на капији. „Он!“ узвикнуше све три у један глас. Мухамеданка не би прекинула молитву ни кад би видела зликовца са секиром више своје главе; мајка је прекиде.. Кад навирише у авлију и видеше да Џемал посрће, Фатма потрча у своју собу вичући:

— За Божју љубав, Булренги, где ми је пече и чаршаф? Води ме оцу У овој кући нећу да седим невенчана... Зар да му будем љубазница?...

— Сакриј се од њега кад ти није муж, али немој да идеш, кјучук-ханум. Ти имаш право по закону да се с њим понова венчаш *одмах*, да не чекаш три месеца и десет дана, јер ниси изишла из његове куће, чак ни из ваше брачне собе. Ти треба...

Она прекиде робињу и рече:

— Какав закон! У овој кући ја нећу да седим невенчана. Нећу! И зашто да му седим кад.. О, Алла'! он ме не воли. Ради њега, ја бих се одрекла свега на свету; ради мене, он не хте мастике! Не-

срећна ја! узвикну болно, бризну у плач и паде на празну постељу.

Али, одмах скочи: то је брачна постеља, и она нема више права на њу, јер јој је „пало“ венчање.

У томе, он поче да удара ногом у врата и да грди жену што му не отвара. Називаше је погрдније но прошли пут. Она викаше као да је неко боде ножем и запушаваше уши да не чује шта јој говори, како је грди.

— Не лупај, лудаче! викну тетка раљљућена. Одвели смо је оцу, пошто ти није више жена.

— Секиру!... да разбијем кућу! (уместо да рече врата) продера се он и узе из џепа један нож да удари слугу.

Робиње и слушкиње узеше да вриште, а мајка, заборављајући да је ту „туђа мушка глава“ (слуга), извади недра и рече:

— Тако ти ових недара што те одојила и снагу ти дала, баци нож!

Сви заплакаше, чак и „туђа мушка глава“... Он као да се од тога отрезни, баци нож, оде у теткину собу и леже на једно дугачко шиљте несвучен. Мало, па се ухрка.

И сад се пробуди тек суградан ујутру. Кад не нађе поред себе жену, сети се шта је, и не знађаше шта да ради. Он је знао да ће их попова венчати, али му је било врло непријатно што се ово десило. И како ће да издржи све то!

Око девет часова, у кући паста журба. Дошли су муфтија, имам и она три беја. Муфтија зажмуре и поче, шихајући се:

— Сваки греши, ако не у знању, оно у незнању; али, ко се пре трећих петлова тргне, опрости му се. Теби, Џемал-беј, певали су већ и други петли.

Пашиници је било жао сина, те рече:

— За Божју љубав, муфти-ефенди!

— Па, да их венчамо, ханум-ефенди.

И то, „турско венчање“, изврши се тако брзо и тако просто.

Али пре но што су се разишли, старотурци су опет узели од Џемала реч: „Ако се опије,“ итд.

Али, он се сад опи брже но прошли пут. И опет страх, бол, плач, преклињање, грдња, и муфтијин говор, и — венчање: треће и последње. Сад кад би се опио, Фатма би одмах морала ићи оцу да се никад не врати мужу, кога воли, због кога је ослабила, и пролагала се: сад слаже родитеље, после бабу: „Боли ме глава. Имала сам грозницу". Једанпут чак слага да је била тешка, па је пала и побацила... зато је била оноликa вика у кући коју је чула Ајше-кадун... Сви лажу.

— Је ли срамота што оволико лажемо, Алије?

— Грдна срамота, Нурије. Али она прва, једна твоја лаж изазива ове друге.

Нурије извињава себе:

— Ко би смео говорити истину пред Громом? Кад би он чуо, Емир не би остала овде ни тренутка.

„Има лажи у којима ја налазим финоће, чак и нежности," сети се Фатма неминих речи, увек кад год слаже.

Али Џемал-беј се опет опи. Сад од њега нико не тражи реч, јер су му „певали и трећи петли". Но на велико изненађење свих, он сам даде реч, и још закле се, у све што му је најсветије и као муслиманину и као човеку: да се неће више опити. „Што се заклињеш?" виче муфтија. „Човеку је више једна реч него нечовеку стотину заклетава." Мајци му беше криво што је брз, што се не размисли, промисли, а он се насмеја што она то говори.

После, старотурци одоше. Он потражи Фатму: од прекјуче је није видео. Нема је. Он оде у њен „будоар", да је тражи. И ту је не беше. Ту су била два врло лепа њена огледала, обешена на зиду. Он се погледа у једном: пожутео као лимун, очни капци су му чисто отечени: боље да га данас она не види. У томе виде да је то огледало пукло преко средине. „То је наша љубав. Можда је она то нарочито наместила". Погледа у друго: посукло! Он добро зна шта све знају њине жене. И уместо да је и даље тражи, он се закључа у собу где им је био „ђердек"[1]. Учинише му се глупи старотурци,

[1] Ложница, где спавају младенци.

муфтија, имам и бејови, и младотуркиња његова тетка, и њина вера, верски обичаји. „Дај реч да се нећеш опити, иначе да ти жена није више жена.“ — „Боже, што је то глупо! Ха! ха! ха! И ја... дадох реч! А сад се чак и заклех! С човеком као с дететом! „Ако не учиниш ноћас нешто, купићемо ти великог дрвеног коња и сабљу“. И оно јадно да реч, али кад дође ноћ... Не зависи од њега. Уместо да му траже озбиљног лека, они: детињарије.. Па та Ариф-ханум, па те нове! Читале шта се по Европи ради, па и оне хоће нешто. Шта хоће, оне, сироте, не знају.“ Зашто је учио? Шта је сад? Беспосличар: млад а ништа не ради! Зар да настави учење кад је у њему све отупело, мозак, сваки живац? Где је мотор што га је покретао на рад — срце? Где је амбиција — био је први? И пред очима му изнђоше градови у којима је живео, и они људи, оне жене, и он у сваком радном човеку виде себе, у свакој лепој жени виде своју жену. О како би били срећни да су негде тамо где се ради и живи: дању да раде, ноћу да се шетају поред каквог плавог језера...

— Отвори, арслане! чу се споља.

Ах, његова мајка. Он јој не отвори. Хоће да је сам. Види себе, дечка здрава али увек незадовољна: чезне за мајком. Криви оца, па га правда, и опет га криви и правда. Крива му је њина вера и обичаји, цело њино друштво устајало као баруштина. Исти луди појмови, исте глупе предрасуде, старе, изанђале: с човеком не сме да седи ни савремена жена као ни она старинска што тврдо верује да су четири свете књиге пале с неба. Па устаде, откључа врата, и оде у теткин *bureau*[1] или *study*[1], погледа у европске књиге, у европске ствари, и у шалоне. „Сирота жена!“ рече и тужно се осмехну. О, Ариф-ханум! О, све те нове! Оне, сироте, нешто хоће а не знају шта. Буне се, отимају се, беже од глупих предрасуда и опет им се враћају. Раде, а шта су урадиле, и шта могу урадити у земљи мрака и хладноће? У једној за-

[1] Соба за рад

гушљивој атмосфери оне сироте сањају свеж и чист зрак Француске, земље коју можда никад неће видети, а толико је воле, говоре њеним слатким језиком, и свирајући њене мелодије, заносе се, надају се, чекају... Шта чекају? Време стоји, а оне, њине године, њин живот пролази. Иду, иду, иду, и кад помисле да су стигле куд су хтеле, оно: гробови, растурени тамо амо, плитки турски гробови; спуштају их у њих, увијене у неколико аршина бела платна...

Седе за сто, узе писати, брзо и нервозно, сав унесен у речи које писаше крупним енглеским словима.

Драги мој Чарлсе,

Како сам био срећан! У тој срећи заборавио сам био и Бога, и Бог ми се свети. А ти? Не. Лепо: ти си бољи од Бога. А сад, на коју ћу страну, о Боже? Опет Бог! Што не кажем: на коју ћу страну, драги Чарлсе? Дошао сам на по пута па стао, не што сам сустао, већ што писам знао куда ћу. „Најгоре је за онога што је умро,“ каже свет кад детету умре родитељ. Како је то лудо! Он је умро, с њим је свршено; али, дете неизведено на пут, поведено па остављено... Ако је старије те има моралне снаге, шта ће ако нема средстава? У мене су средства као у просјака. Да напросим, па да идем даље, да продужим пут. Али ја просити не могу: у мене нестало племићког блага, остао племићки понос. Од тетке да просим. О, та добра, мало смешна жена, све би ми дала! И сад ми даје новаца, хаљина, храни мене, моју мајку и моју жену. Она ми пружи лиру, а ја, пун племићког поноса, примим је и чиним се невешт, не речем јој ни „хвала“ као да ју је извадила из моје кесе.

Шта ћу? Више ми нема венчања с њом. А волим је. Тек сад кад ми се чини да ћу је изгубити, видим колико је волим. У целој кући је она: куд год погледам — она, кад год очи склопим — она. Ово није твој „стари Џеми“, како си ме звао, него Џемал-беј, страстан источњак, коме *волети* и *живети* значи једно исто. Питаћеш: какво венчање? Зар си с њом живео невенчано? О, не дај Боже! (Опет Бог!) Она је мени била прво драга, па вереница, па жена — никад љубазница. Ми овамо од жене коју волимо не правимо љубазницу. Од туђе љубазнице, ако је волимо, направимо своју жену. Ја сам ти може бити помињао у писму једно наше пиће које воле муслимани, нарочито млади људи. У Француза абсент, у Енглеза виски, у Турака мастика. А кад се Турчин пропије, то је страшно, зато што је нама, као што знаш, пити забрањено. Како сам жењен, двапут сам дошао кући пијан, луд. „Ако опет дођеш пијан, да више немаш жене...“ И ја

дадох реч Пошто остадох без ње, опет ме венчаше. Па нас венчаше и трећи и последњи пут. И ко то учини? Једна највећа поборница за женину слободу, за женино право и за све што је европско, једна највећа *нова* (како младогуркиње себе зову) — моја тетка! Ја видим да су оне промениле хаљине, али нису душу. Душа им је као у оних старих слепих дервиша што, тетурајући стамболским улицама, на глас читају молитву и гледају духовним очима рајске зелене баште и живе изворе.

Ти ништа не разумеш, драги Чарлсе. Ви Енглези треба да се пренесете у нашу земљу, да видите шта све ми имамо.

Мурад-Џемил.

И не поздрави друга, затвори писмо непрочитано, испрати га и нађе Фатму. Она бејаше у једној малој соби из дворишта.

— Ти си љута? пита наједанпут обгрлив је око паса.

— Нисам.

— Болесна?

Она слеже раменима.

— Дај да те лечим.

И метну своје усне на њене, па се тврже, измаче се и гледа је у очи. Али зашто им је сад овако? Мир, необичан мир. Пре су имали још два венчања, па онолики бол, и страх. Шта они сад очекују, чему се надају? Она га не моли да се не опије, не пада преда њ, не грли му колена. Да их неко пита да ли се воле, они би слегли раменима. Али то затишје не траја дуго. Она је крадом плакала сваки час, а он је то опазио, и чинио се невешт, али није био расположен. Осећајући да му је воља врло слаба, по вазда је седео код куће, али је био расејан, као његова мајка уз Рамазан. Њој су говорили: „ако пушиш, умрећеш,“ и она је више волела дуван него живот. Тако и он може бити више мастику него Фатму. За неколико дана побледе, ужуте...

— Сине, пиј! Пошто не можеш без пића, пиј! рече му мајка.

Он је зачуђено погледа.

— Пију хоџе, пију имами, пију дервиши. Знаш ли, сине, како почиње једно *илахи*[1], које дервиши певају?

[1] Побожна песма.

Нема греха, нема греха
Што ја идем у механу
И што пијем рујна вина.

— Нема греха, сине. Грехота је ближњега опасти, завидети му, оговорити га. Пиј, сине, али мало, мање, да се не трујеш, млад си.

— А Фатма? изусти он нехотице.

— Фатма... Фатма би се, сине, удала: млада је, лепа је, од породице је, богата је. Не брини се за њу.

— А ја? опет изусти нехотице.

— Ти... Ми бисмо, сине, тебе опет оженили. И ти си, сине, млад, леп добар, од рода...

— И богат.

— Бог је богат, сине.

Да, она не треба да је више његова, јер су је преварили. Он нигде ништа нема и ни за шта није спреман, а тетка може своје имање да остави на џамије и текије... Колико је пута рекла: „Кад отидемо у Цариград, ми ћемо седети зими у Стамболу, лети на Бебеку: ја Босфор врло волим, а тај конак нам је најлепши, сута ми причала.“ И он ју је слушао и ћутао. Срам га било! И кад би та његова жена, одрасла у богатству, пошла за њ само што је богат? Па отац је друкчије не би ни дао. Кад би та жена чула како ју је лагао, зар га не би оставила и не сачекавши да јој падне треће венчање? Што да живи с њим лажљивим, у лажљивој кући? Он ће учинити шта треба, а она мора отићи. А ако чује да га жали, он ће јој све писати: утешиће је.

Од куће оде без „збогом.“ и не видев Фатму. На софи виде мајку и тетку и помисли: „Себичне! Лагале другога да би осушиле себи очи.“ Заклетва! Каква заклетва кад не верује у Бога? „Бога нема, јер, да га има, он би ми се јавио кад сам пошао да просим жену коју сам сравнио с њим...“ Они кажу: У лажи започет брачни живот, то је зграда сазидана на песку. Једна олуја, и зграда се сруши... „Да има Бога, он би ми се јавио кад пођем да пијем,“ рече и изиђе на улицу..

XV

Султан-нев руз, то јест „нов дан, султан данâ у години,“ тако мухамеданци зову младенце, и очекују их као какав велики и светао празник, јер је то дан буђења природе: излазе у поље, нарочито жене, и на изворима се умивају, да подмладе лице, и старе и младе..

Ове године уочи младенаца кукурекаше петли на седалу, и турске жене се спевеселише: промениће се време. А по турским махалама, пред вече је било живље но обично: дерњава продаваца разлегала се страховито, звали су муштерије млекари с јогуртом и воћари с поморанџама; мали коњи и магарци натоварени намирницама застајали су пред капијама које су се помало отварале да се кроз њих појави каква рука са зембилом и новцима. На чесмама поред џамија узимали су абдест људи; а већ кад се чу позивање на молитву, по турским кућама, као уочи петка, запали се где свећа, где лампа, — да се не буде у помрчини кад је вече; а као сваки дан у ово доба, навијају се сатови: подижу се тешка ђулад што би скоро дотакла под. Свуд је постављено за вечеру, јела су сипана, санови, поклопљени, метнути су на врућ пепео у мангалу. У понекој кући, негде у буџаку, стоји котлић с водом где се хлади ракија.. А турске жене, које немају ашчике, досад засуканих рукава, у уским гаћама, чупаве, сад се умивају, беле, чешљају, облаче, ките: доћи ће кући господар, муж, „севап је“.

Код Ибрахим-Хасан-беја сви су весели, наро-

чито домаћин, јер сутра ће имати госте, Џемала и Фатму. Он се разнежио, па говори мајци како му се чини да ће скоро бити деда. „Опрости, мајчице, што то пред тобом говорим, али радост ми не да да ћутим ни пред родитељем.“ Он јој је говорио, како ће његов унук пред њим расти као њена унука пред њом. Он није имао сина да облачи, те ће облачити унука: сад у грађанске хаљине, после у војничке, понекад у дервишке, купиће му фес с дугачком кићанком и чалму од зелене свиле. А чим напуни четири године, он ће га дати у школу; „почетак школе“ биће свечан: гостију пуно, хоџа ће говорити „елиф, бе,“[1] а његов златни унук понављаће „елиф, бе“; он сâм послуживаће халвом и пилавом ђаке, пошто очитају молитву за здравље и добро учење његова унука и узвикну „амин!“; и он сам раздаће им симите; његова мајчица куваће шербет, комшиска момчад послуживаће госте, а његова слатка Фатма и њена мајка растрчаће се по кући: доливају шербет, испраћају га гостима. И поче говорити о другој радости. Унук му је напунио девету (он неће раније), пред његовом кућом атови и мазге (он ће по старински): на једној ваздан искићеној мазги црној и сјајној као да је од атлаза, јаше његов унук у новом шареном руху, бисерна кићанка додирује му рамена, с феса челенка трепери, сија се као сунце: бубњи и зурне разлежу се по свој махали (он ће све по старински); у њега је сва госпоштина солунска, а за обрезање свога унука довео је веште бербере чак из Анадолије. Он је то говорио врло узбуђено, почињући сваку реченицу са „мајчице“. А кад ућута, смешећи се од среће, она рече:

— Не мисли тако далеко, сине; а већ кад мислиш, ти се подигни и реци: „Питалла'“[2].

Он се подиже и рече трипут:

[1] А, б.

[2] Ако Бог дâ.

— Пишалла'! Пишалла'! Пишалла'! Не заборављам ја Благога и Милосрднога, мајчице.

И у Нуријиној кући је постављено. Она са сестром и Фатмом немирна је; ашчика отшкрипе врата на кухини, повири па је нестане; робиње иду у какав будак, и ту нешто шапћу и врте главом.

Џемал је отишао од куће још по подне, па се више није вратио. Оне га чекају, изгледају, а он и не мисли да се врати. Лута по турским махалама као да некога тражи. Испрва је мислио само на оно како су слагали Фатму, а после и на мастику. Он треба да се опије те да она иде из те лажљиве куће. А можда је она све знала, па се пред њим претварала. И она уме да лаже. Оно вече слага оца и мајку како је секла поморанџу па се посекла, и не поцрвене! Ко зна шта је њега лагала? Да не познаје ниједно мушко, а оно... можда се с неким и љубила „Да се удала за другога, зар би му казала да сам ја прескакао зид, долазио њој, ноћу, и љубио је? О, не би. Лажу младотуркиње као старотуркиње. Старотуркиње метну пред вратима женске папуче мужу непознате, и он кад дође мисли да му је код жене пријатељица, а оно љубазник. Лажљивице!“ узвикну и зашкрипе зубима, па се упошаше у лице женама; оне су мислиле да је какав безочник, те су спуштале на лице пече, а њему је долазило да их задави. По махалама текије, турба, гробља, хамами и кафане. Онде дуд, насред улице, на ширини, и под њим столице где седе Турци, пуше на наргилима и пију кафу из филџана... Жене се враћају из шетње, промичу мимо људе покривена лица и оборене главе, иду ћутећи, без шума, као сени или дуси из каквог напуштеног махалског гробља с попадалим камењем, обраслим у коров. Џемал-беј застаде пред једном кафаном под ведрим небом. Турци су тражили кафу, а кафеџија им доносио мастику. Опет лаж. Па и он рече, пошто седе и тупо погледа у кафеџију: „Једну кафу!“, али кафеџија је познавао и овога госта, те му донесе филџан мастике. И други пут

је тако било, и он је био задовољан што је превариo госте; а сад се згади на ту лаж, те плати мастику и не попив је, па скочи, продужи пут оборене главе. Више није ништа видео, ништа чуо, ништа осетио, као да је лишен чула. Ишао је, и застајкивао је пред кафаницама где је било пуно Турака, пред вече највише самаца што станују по хановима. Пред једном и он седе и затражи чашу воде, попи је даде бакшиш кафецији и одмах пође, не ходећи поносито као арапски принц, већ чисто погурен, дубоко оборене главе. Пред кафанама већ никога није било, осим самаца што станују по хановима. И он ће кући. Фатма га очекује, изгледа, обукла му се, намирисала му се, сад потрчи к прозору, намешта око на разређене шалоне, сад задрхти од звеке ланца, од треске чивије, од лавежа пса, од хода, од шушња. О, кад би је могао видети он! Обукла се у црвено, на глави јој зелен калпак, седе крај свекрвиних ногу, на један велики жут ћилим, те изгледаше као булка у житу, па поче да прича свекрви шта је снила: као дошле оне три нове и Ариф-ханум, и стале говорити час турски, час француски, а час неким језиком који она не разуме, и њој је било тешко, почела је да виче, и пробудила се Свекрва јој не рече ништа, јер је била страшно забринута.

Он сврати пред трећу кафану, где не бејаше већ ниједног жењеног Турчина. Он ни на шта није мислио. Спусти се на столицу и затражи једну кафу, а доби — мастику. Он то просу, и затражи мастике. Донеше му се две чаше, једна је велика с водом. Он одасу воде и насу мастике, која у води побеле, запени се. Брзо попи то, и скочи. Заклетва! Каква заклетва? Ишао је брзо, као да ће кући, па тек успори ход: опет кафана, и пред њом Турци, самци што седе по хановима: седе, пуше, пију... Он и ту сврати, и опет затражи и доби две чаше; и сад одасу мало воде и насу мастике; опет то побеле, запени се: сад му задрхта рука кад принесе чашу устима. Устаде, брзо, и похита кући, али —

кафана... Пре но што би и овде свратио, преда њ истрча један турски неваљалац, кицош, висок, витак, млад и леп, брчићи му упредени и намазани помадом, а лице набељено, у уским чакширама је, минтану и јелеку, око врата му је дебео златан ланац. То је некакав Ибрахим-ага, берберин што тако дивно удара у тамбуру и весели бејове, води их на чочечке игре, на весеља. Он обгрли Џемал-беја, и тако пође: зашкрипаше му лаковане плитке ципеле с високим петама, а с вишњикастог феса кићанка удараше га по црним обрвама.

Кад дођоше до једне раскрснице, Џемал се расвести, изви се из берберинове руке и хтеде кући; али, пред њима стадоше једна затворена кола, берберин угура у њих Џемала, попе се и сам и рече кочијашу да тера. Обојица су ћутали, а кола су лупала, тандркала по крупној, неравној калдрми и јурила према чаршији, спустила се и окренула према Хамидији, одатле, поред Бејаз-Куле, пројурила су широком улицом к Депоу, дошла дотле и скренула крај мора, па ту стала. Оба млада човека сиђоше. Џемал погледа према Бејаз-Кули, и учини му се као да су по мору просуте звезде То су били фењери обешени на мотке за једра. Небројени канци љуљкали су се на мало узнемиреном мору, а из њих се разлегала песма младих јеврејских жена и ударање у ут и у дахире. Џемал хтеде да седне у један рибарски чамац, који се љуљаше крај саме обале, па да иде према *Олимпос-Паласу,* ту да изиђе и да се колима одвезе кући. Али Ибрахим-ага му рече да иду на мали Кара-Бурну, и он пристаде.

Шта ту има? Једна кафаница, ниска и чађава. Ваздух је био загушљив. Мирише риба, печена ту на мангалу. Около седе неколико бејова, младића, два официра, и чочеци... Свирка, игра, песма, кафа, мастика и урнебес: звецкају зилови, певају и играју чочеци, подврискују бејови и официри, одјекује чађава кафана, тресу се испрскали прозори, и игра, пуцајући прстима, један осипчав

потпоручник, распојас, смакнутих панталона, у папучама, без чарапа, у мундиру сасвим раскопчаном, с бројаницама... У ову грају, у урнебес, ушао је Џемал-беј заборављајући на све: опи га дим дувана, мирис рибе и мастике... Дим се дигао до тавана, мирише јело и пиће и мирису чочеци, која на зумбул, која на јасмин, све на зној; све се измешало, и мирис и смрад; све гуши, заноси, опија; очи капци отежавају, затварају се, али се и отварају од лупе у поломљена ћерчива и грозног маукања једног сиротог мачка метнутог на мангал да се осмуди, од његове треске у прозор и прштања разбијеног прозорског стакла, и тамбуре трезнога берберина и чампара пијаних чочека.. За тренутак, као муња што осветли предмете сакривене помрчином, тако у Џемаловој помућеној свести сину нешто и ад виде једнога Грка с љубавним писмима и косом своје вереница Мали, ситан, црн, он вади из капута писма и чита их једном бледоме младићу. После све то спушта на прљав кафански сто. Џемал се сети својих реликвија затворених у златну кутију, и узбуђен устаде да иде. „Куда ћеш?“ страховито се захори и то не личаше на људске гласове, већ на урлање побеснелих пасâ. Дохватив га преко половине, берберин га посади на један отрцан миндерлук међу два млада и мртва пијана чочека, па га узе служити мастиком: једну чашу сипа њему, једну себи. Он не види да берберину мастика не иде у уста, већ у недра. И мало, па почеше излазити бејови и чочеци... И Џемал изиђе... Кад се врати, берберин и кафеџија навалише на њ мастику... Њему сасвим отежаше очи капци. Потпоручник, онај у папучама, с раскопчаним мундиром и бројаницама, заспа крај миндерлука... Заспаше и још два млада беја, из „добре куће“, али беспосличари: овде кратили време. Црни Грк стрпа у недра вереничина писма и косу и из чађаве кафане, осветљене једном прљавом лампицом, похита напоље у помрчину с једним леним и прилично трезним чочеком; а пијани Џемал-беј пожми да устане, па не

могаде, него паде, скљока се крај миндерлука као животиња...

Како је почео пити, бивао је весео, и луд, али никад бесвестан. Сад у његовој кеси ни аспре новаца, у глави ни трунке памети, не памети, већ свести!..

Море удара у обалу, шушти. Кукуречу други петли. Бели се исток и мирише ваздух на море и на влажно, мокро ловорово лишће у башти. Берберин натуче Џемалу фес на главу, метну му празну кесу у џеп, па га с кафеџијом, сасвим бесвесног, као мртвог, натовари на једна кола, понесоше га кући...

Како је страшна лупа у врата кад се очекује несрећа! Као да лупа баш сама несрећа. И уместо да се на њу викне, оно јој се отварају врата, пушта се у кућу; а кад се она већ развије и укућани јој виде грдно лице, не могући јој ништа — кукају.

У Нурије-хануминој кући сви су будни. Клопарају палуне слушкиња, доноси се вода, узима се абдест, клања се. И у највећем очајању, Џемалбејова мајка, жена и тетка не сумњају у Бога. „Биће што је писано. Хвала ти, о Алла'!“ Сад у кући нема нових, све су старе, све верују у судбину, у *к'смет*.

У овој кући, ноћас, као да је био какав тежак болесник, за кога лекари рекоше да ће остати жив, ако до зоре не умре: у кризи је. Мајка није ока склопила, тетка и жена ударише у ход: час отиду уз један прозор, час уз други, сад сиђу у двориште, после оду до капије: чекају ослушкују. Ако се мало спусте на миндерлук или на шиљте, савију се у клупче. И лежу наизменце, као код тешког болесника, једне да се одморе, док га друге чувају. И као што би им се онда понекад учинило да ће их обићи несрећа, тако им се и сад чини. Неће Бог! Зар да раздвоји двоје што се толико воле?

Зора. Исток се више не бели, него као да је поливен златом, а на средини као да ће се раздвојити, отворити, да се отуд појави један огроман

пожар. Пред Нурије-ханумином кућом зауставише се кола и чу се лупа у капију. „Можда није пијан. Зашто на колима? Да се није разболео? Да га није неко премлатио, тешко мени?“ Невероватно је, колико се може мислити за један кратак тренутак! „Не, није пијан... Како да се опије кад више с Фатмом не може да се венча!“...

Капију отвори Ђулренги, и закука: „Аман, мртав!“... Младога беја понеше кроз двориште четири човека: кафеција с берберином и две слуге; а он као заклан, као храст оборен секиром. Мајка то не види, а плаче. „Хи, хи хи!“ — некако тако заплака. Нурије је угура код Фатме. Фатма не плаче, завија се: проћи ће поред Џемала па да је не види. Жена се крије од мртва мужа: нису више муж и жена — смрт их је раставила; а од жива: погазио је заклетву и није јој више муж.

— Хајде, кћери, говори пашиница, и опет: Хи, хи, хи!

Она мисли да јој је син као други пут, луд, па се боји његове вике, да жену не нападне ножем; те је поведе на друга врата, да је води оцу. Ни слутила није да јој је син као заклан, као храст оборен секиром.

— Аман, арслан мој мртав! закука Нурије кад виде да га носе.

— Није, ханум... Пијан. Нацедићемо му у уста фушкију, говори један њен слуга.

Носе га у собу, полажу га на постељу, раскопчавају га, трљају га, цеде му у уста „фушкију“, квасе му теме и трљају слепоочнице сирћетом.

Фатмина нене отклањала јутарњу молитву, а родитељи јој узели абдест кад се чу чагрљање халке на вратима. Кад видеше пашиницу с Фатмом, Ибрахим-беј викну:

— Откуд ви, у ово доба?!

— Несрећа! промуца пашиница, па се спусти на ивицу једног шареног сандука, уз собна врата, јер није могла да стоји.

Дисала је тешко и убрзано, кратко, као да је

изишла с каквим теретом уз брдо. Фатма паде на једно шиљте и зарида: страх јој је задржавао сузе, а бол их проли.

— Јараби[1], шта је? Где ти је муж? чуше се наизменце гласови.

Пашиница стењући рече:

— Ваша кћи је од мога сина... бош.

— Бош?!!

С каквим страхом изговорише ту једну, једносложну реч. Фатма готово изгуби свест, а њена свекрва пође, посрћући, говорећи:

— Нурије ће вам све испричати.

Па оде остављајући их у чуду. Они навалише питањима на робињу која беше с њом дошла. Она помисли да ће је бај убити што је крила и побеже из собе. А плаховити Ибрахим-бај викну на кћер:

— Срам те било! Боље да сам имао камен него кћер! Од једнога побеже, други је отера. Окаља ми образ! Обрука ме! Како ћу у свет, несрећнице? Хвалио сам се свету ћерком, добром и паметном, због чега је узе племић и богаташ, а гле кћи! Ха, ха, ха! И ја ништа не знам... Оваквим мужем величала би се и падишахова кћи, а моја!... а моја!... Ха, ха, ха!... Срам те било!... Шта си учинила? Због чега си отерана?... А?...

Он се смеје, а мајка му се стреса. Камо да је она имала камен уместо сина! Зауставља га, али ко ће зауставити муње и громове? А Сафет ханум пристаје уз мужа и грди кћер:

— Камо да сам камен имала! Сејала сам босиљак, а никао ми пелен; садила сам цвеће, а израсло ми трње. Јазук![2] По сто пута јазук!

То рекавши, она пљуну у лице кћер која се бејаше подигла да их моли. Фатма се не онесвести кад изгуби мужа, а кад чу како је грди отац, и кад виде да је мајка пљуну, појми да устане, да се правда, па немајући снаге, јаукну и паде онесвешћена. Родитељи ништа не виде, руже је што

[1] Господи.
[2] Штета, срамота.

их обрука, вичу на глас: куда ће од бруке!... А стара, тресући се као прут, с муком, закле их у Божју љубав да ућуте...

— Не, децо, не претвара се цвеће у коров, па баш да је неко време у њему било. А наша Фатма је ружа везана у киту с лалама. Зар Нурије-ханум и њена сестра нису добре? Оставите ме, децо, с Фатмом, да је испитам. Идите да се Богу молите: узели сте абдест. Бог је хтео да вас ово снађе пре молитве: да се молитвом умирите. Молите се Богу, за Божју љубав!

Тигар и тигрица, а кад их стара закле највећом муслиманском заклетвом, Божјом љубављу, они погнуше главе и одоше на клањање.

Стара, мало примирена, наже се над унуку, па је љуби и буди:

— Отвори очи, очи моје! Ослободи душу, душо моја! Зар си ти прва овако? У нас је више распуштеница него жена и девојака. Зар си само ти несрећна? Како је оној којој се муж поред ње другом ожени. Турска жена не зна за већу жалост и веће понижење. Сети се, љубави моја, науке којој те није учио разум него срце. Што год нам је писано овде (учини прстом по челу као да пише) кад смо на свет дошли, мора нам прећи преко главе. Нисам ли те учила, зеницо моја, да ћутиш и трпиш? Ти може бити не знаш шта стоји у нашем закону, да с једним човеком можемо се венчати трипут. Па ако волиш Џемал-беја, ја ћу га молити да ти опрости. Ја знам шта је код младих... љубомора. „Љубави је да састави, љубомори да растави.“ Ја ћу ићи Џемал-беју... А? Да идем?

Она јако отвори очи, а после их затвори и зарида. Нене је утишава, милује јој косу и говори: „О, моја свилена косо, ја сам те чешљала и неговала!“ После јој миловаше руке, тепајући им, па кад виде ожиљак, она је нежно прекори: „Ето, баш си као дете: да сечеш поморанџу па да се посечеш! Па сад, така лепа рука, а с ожиљком. Али нека си ми жива.“ Она чисто зајаука. Да јој

сад каже истину. Како? И да рече: „Слатка пене, венчања ми с њим више нема“. Нек јој све кажу други, његова мајка: она не може, само она неће..

Кад Џемал-беју преста пена на уста, његова тетка метну на главу башјорти и пође Ибрахим-бејовима да им сад све исприча, кад није раније. Али тек што се ухвати за резу, још и не гурну капицик, она осети немоћ у ногама, учини јој се да јој срце стаде. Шта ће рећи Гром, кад чује? Шта ће радити? Да је убије, или, још горе, да је бије. Куд би од бруке? У своме страху се не сети, да он, горд на своју мушку снагу никад се не би понизио да дигне руку на жену. Зарези капицик и метну дебелу гвоздену чивију, па похита сестри.

— Аман, Алије, шта ћемо, ко да му каже? Ја не смем.

— А ја, Нурије, смем, али не могу: срамота ме. Да зовемо Ариф-хануму.

— О, њу би снашло оно њено, јер он би јој подвикнуо. Него да позовемо Ибрахим-ефендију: он је старотурчин, и муфтија.

Муфтија дође, непрестано вичући „ааа! ааа!“, пошто се искашљао; оне га и сад дочекаше само с покривеном косом, Нурије, заборављајући правила њихових друштвених обичаја, одмах поче да говори:

— Аман, муфти-ефенди! Били сте нам саветодавац, и исповедник, и пуномоћник, и сведок. Хвала вам. За Божју љубав, будите нам и посредник.. између нас и Ибрахим-Хасан-беја. Аман! Кажите му да ја нисам знала да мој сестрић пије, да је протеран и да нигде ништа нема.

— Зар и ја да лажем, Нурије-ханум?

— Једна лаж повлачи стотину... Аман, оче мој, за Божју љубав. Оца немам, брата немам, мужа немам. Сама слаба женска страна. Да нисмо он и ја комшије, ја бих сама... али страх ме, какав је џин, а капицик...

— *Бак! Бак! Бак!*[1] Зар ће он руку на жену?

[1] Гле! гле! гле!

— Неће. Али, на човека, Џемал-беја... За њега ме страх. Аман, оче мој, за Божју љубав!

— Заклела си ме у Божју љубав, и то трипут, и сад морам да говорим оно што није истина, рече муфтија и оде.

Ибрахим-Хасан-беј га дочека с много поштовања, као велико свештено лице, као стара човека и као пријатеља, и кад му он, с кратким китњастим уводом, поче говорити о пијанству његова бившег зета, и осталом, њему се смркаваше. Кад муфтија ућута, он хукну.

— Не хучи, Ибрахим-Хасан-беј. Свршено је. Ни кога испитуј, ни кога криви. А муслимани си, па ћути и трпи. *Тако је писано.*

— Рђаво писано, муфти-ефенди, простења он.

— Е! учини муфтија.

И то „е“, кратко изговорено, много му рече. Предаје се Божјој вољи, и трпеће. Само му је тешко од света. И боље овако. Јер да је ово раније знао, па кћер кући довео неразведену, муж јој зацело не би „ударио печат“ за отпуштање, те би довека била распуштеница. Сад је слободна, па ће се удати.

Ту страшну причу он саслуша готово мирно, а кад муфтија оде, он поче да виче, да на сва уста грди Нурију и њену сестру: ђаурке. Па испричавши „муфтијину причу“ матери и жени, стрча у башту те закова капидник. Али пошто му се то учини мало, дозва зидара да капидник скине и отвор зазида. Све то би брзо. Он иде по башти и куне Нурију као жена „Да Бог дâ се затрли такви пријатељи!“ Жена више не пристаје уза њ, да га не би доводила до веће јарости. Он, онако љут, пође у собу кћери. Мати му се препаде и рече:

— Куда ћеш, сине?

— Оној ђаурки. Она је знала, а крила!

— Волела га је.

— Пијаницу, протераницу, просјака! Како је је могла волети тога цариградског чак... чакпу...

Хтео је рећи чапкуна, па није могао, а ње-

говим слушкињама дође смешно, те се гурнуше у једну малу собу да се исмеју. Његов глас се сасвим променио: пискав је и промукао.

— Бог ће јој судити, мајчице.

— Бог ће јој опростити, сине. Она тога човека воли.

Нене оде унуци, која беше бледа као смрт а не плакаше: од страха јој сузе пресахле. А за шта се боји? За живот. Кад би умела мислити, грохотом би се насмејала. Боји се инстинктивно, као коњ бича или пас батине. Нени би мило што не плаче, и помисли: „Муслиманка, трпи. Свет би се мени насмејао, кад би она роптала, јер ја сам јој била учитељ.“

— Хоћеш цигару, чедо? Дуван и афион све једно

Она заврте главом.

— Ах ти нећеш да пушиш преда мном. Али кад је човек брижан или болестан, није грехота ни срамота.

Она ништа не рече.

Нене узе с рафа једну дебелу кожом укоричену књигу, седе према унуци и узе превртати листове: тражила је песму с рефреном „ћути, трпи“. И нађе је, па је читаше с чудно дирљивом интонацијом.

„Има Бога, има раја, има пакла. Земаљске радости су кратке, пролазне, јер трају до гроба. Живот нам је од Бога поклон који морамо вратити Богу, кад нам га затражи. Живот је свећа коју Бог пали, па он треба и да је угаси. Растанемо се с милима на земљи да се на небу састанемо.. Ћути, трпи!“

Фатма је слушала нену и изгледала је сасвим умирена. Дође вече. Нене леже поред унуке. У кући се сасвим утишало. Фатма полази путем који јој је показала мухамеданка. Идући њим, биће праведна, ући ће у рај, састаће се с човеком кога воли. Овако тужна, она у живот после смрти тврдо верује. Али наједанпут, њој неко на ухо рече: „Пало ти је и треће венчање“... „Који се на земљи раставе, не могу се на небу састати“.. Она је то заборавила! Писну!

— Фатма, чедо, ти нешто ружно сањаш. Хоћеш ли мало водице?

Камо срећа да сања! Напи се воде, па опет леже; али ето онога, шапће јој на ухо: „Пало ти је и треће венчање“. То јој говори онај што јој изударао душу — Живот. А како је она њега волела! Узе притискати главу, стезати слепоочнице, јер од те мисли осећа грдне болове.

— Да зовемо хећима, чедо?

— Шта ће ми хећим?

— Јеси ли спавала бар један сат?

— Ни један минут.

И дође јој неко необично осећање, као да обамире, да умире. Она се уплаши и скочи, али хтеде пасти, те се наслони на зид.

— Несвест! узвикну и леже.

Нене је трљаше, да јој поврати моћ.

— Умири се, чедо, заспи само мало.

— Не могу, нене, мозак ме боли.

Стара се уплаши.

— О, да хоће да се сване, да ми зовеш тејзе!

Нене се обрадова и узвикну:

— Иншалла'! Сутра рано.

Чим се свану, одоше по Ариф-хануму. Она одмах дође, али је дршћући прошла кроз кућу свога зета. Чинило јој се да је много крива што им није казала све још пре неколико месеца, кад је чула. Седе на један крај Фатмине постеље, и пошто јој измириса лице, наведе јој многе примере такве несреће, кривећи више него икад њино друштво, уздишући за оним великим даном кад ће оне бити слободне. И говораше јој о болу срца. Она га зна. Она је волела. Она воли. Њено срце не зна за године..

— Простор и време, Емир. Ти не познајеш силу ни једног ни другог, јер си врло млада. Хајдемо на Родос. Тамо да седимо по године, годину. Ране ти неће проћи, али ће се залечити. Са залеченим ранама ми живимо, и смејемо се, и волимо. А ти, душо, имаш наду. Треће венчање свршетак, четврто почетак.

Она рашири зенице.

— Шта говориш, тејзе?

Тетка је гледаше, а она не умеде да погоди теткине мисли...

Ово се рашчу по целом Солуну. Више и нема шта да се крије. Оне три Цариграђанке похиташе Фатми, али их не пустише ни у двориште: не даде Ибрахим-Хасан-беј.

А Џемал је спавао ваздан и сву ноћ, а кад се пробудио сутрадан, није знао да ли је вече или јутро: отварао је очи, затварао их и сањао да избија дванаест. Наједанпут се сети: окренуо је леђа Фатми. Али кад погледа, ње нема... Устала! Зашто данас пре њега, кад увек устају заједно, заједно се умивају и облаче и заједно одлазе да доручкују, и заједно седају на диван и загрљени читају романе, заједно седају уз Мондије-ханумин *bureau* и пишу или њеној учитељици или његовом другу Чарлсу? И сети се свега: њине лажи, свога сумњања у Бога, и лутања, махалских кафана, Ибрахима берберина, Кара-Бурну и чочека, то јест само једне чочекиње. Па се згади. Прљав. Да иде у хамам... А где ће опрати душу? Боље је што нема Фатме. Како би изишао пред њу? Обуче се и пође по кући, и сети се: „Ако се још једном опијем“... Ту глупу мисао не могаде довршити. Је ли се опио или је био болестан, ништа не зна. Па и да се опио, Фатма је његова. Варали га као дете. Каква три венчања, какво губљење права! Три старца, стотину глупости; све тако просто, несложено. Зацело су мислили: одрастао у Европи, па не зна турске обичаје, — да га преваримо. Преварили су себе, не њега. Зар су то верски обичаји! Она је ту, сакрили су је, да њега преваре, уплаше. Па отиде у теткину собу за рад — празна; оде у њену спаваћу собу, па у салон, па на софу — свуд празно. Чак му нема ни тетке, ни мајке, ниједне слушкиње. И њему се срце следи, оно срце што се малочас слободило, смејало његовом страху. Сиђе у

кухињу, отвори врата и изненади се: његова мајка и тетка чуче поред ашчике и слушкиња! Фатме ни ту нема. Хтеде да их пита где је, па не смеде. У предсобљу срете Ђулбејазу и брзо рече:

— Где је кујчук-ханум?

— Отишла, одговори му она а не погледа га.

— Куда? изусти он брзо и строго.

— Па што питате куда, кад знате? рече она као љутито и не гледајући га.

— Кажите ханум-ефендији и хануми да дођу.

Робиња не одговори ништа, и оде да их зове. Кад оне дођоше, он викну строго, како не виче ни на слушкиње:

— Шта је ово?

— Па ти видиш шта је, рече Нурије трудећи се да изгледа равнодушна.

— Тејзе, ти си сакрила Фатму, да ме мучиш.

— Да те ја мучим! Сад си се сетио. Би што би! Фатма је код оца, и није више теби...

Она не доврши, а он поче да се буни.

— Глупост! Која вера још има такве глупе обичаје? Јесу ли то верски обреди? Зар они прости знају нешто?... Хт де много да говори, па не могаде, јер је сувише узбуђен. Већ две недеље како је у њему био мир, и он је мислио да је више не воли; добио је, имао је сву, задовољно се. А сад кад ју је изгубио, он види да је воли, колико је воли. Уђе у њину собу, па му се учини да је из ње изнесен мио мртвац, она. И тражаше њене хаљине. Нађе њен чаршаф, који од удаје обуче једанпут, и њено пече, што је крило њено девојачко лице, јер женом га је метнула једанпут. И све због њега, све за њега: седела код куће, облачила се, гиздала се. Загњури лице у њене ствари, што миришу на њу. Отрча на место где остављ за „по кући“ папуче: оне стоје ту, слатке њене папучице, мале као детиње, чисте као да нису биле на ногама, као нове, и узе их миловати, тепати им, метати их у недра. Па оде у собу где је она за време Рамазана клањала, клече на оно место, и

метну своје чело где је било њено. После поче да је замишља од своје руке и да јој љуби уста и пије очи. Као луд! Рука му је била као лед хладна, те му се учини као да њу мртву љуби... Као да у кући више никога нема, више никога не види, само њу: улази у теткину собу за рад, по четврти пут, гледа у ствари на столу: у свакој ствари види њу. Отвори фиоку, узе једну слику: њена слика; он ју је сликао с башјортиом: ако би је икад видео туђ човек, да је не види откривене главе. Пољуби ту слику. Узе киту цвећа из њене косе, измириса је — њу мирише. Баци поглед на разређене шалоне. Шта ће сад овде? Кога крају? Па се сети оградног зида: никад више да је не види! Никад! Овај низак зид учини му се виши од највишег брега. Да нису мухамеданци, сретали би се на улици, састајали би се по кућама, разговарали би се: он би јој говорио о љубави. Овако, да јој пише, да је пита хоће ли да му буде љубазница, кад да се састају, и где? Тамо, испод Чауш-Манастира, поред каквог напуштеног гробља, или у каквом турбету, у текији, — њему више ништа и је свето...

— Остављао сам је, морао сам: бежао сам од своје куће због гостију, сву ноћ сам седео с бескућницима и пио сам... Ми, младотурци и нове, срушићемо све препреке: оборићемо престоле, поубијаћемо тиране, поломићемо кафезе, исећи ћемо чаршафе, поцепаћемо печа, башјорти, јашмаке..

— Цемале, сине, умири се, мајка те моли.

Он се трже, застиде се: гласно је говорио, и оне су чуле. Он је плакао. Да ли су му виделе сузе те две жене?

— Оставите ме, молим вас, хоћу да пишем другу, рече, па затвори врата.

Оне, обе, чучнуше поред прага тресући се

— Да не учини неко чудо, Нурије? Да се не огреши?...

— Алла'!... А чиме ће, кад нема оружја?

— Цемале, сине, отвори, тако ти Божје љубави!

— Нема Бога.

— Алла'! виче Нурије и покрива лице рукама.

— Отвори, тако ти материне љубави!

— Нема матере. Проводи се с човеком, после *мајка*.

— Аман, полудео! виче Нурије.

— Ово није љубав но страст. Ја се сећам кад је био дете: друга, кога воли — стеже, мучи, тобоже милује га, и друг му побегне; а он, исто као сад: грознице, бунцање. На мене је, тешко мени! И ја сам тако радила кад год сам изгубила нешто што волим

— Луд, Алије.

— Није луд. Страстан, Азијат. Европа му није могла изменити крв. Ох, што одведох Фатму?

— Па, пала им венчања

— Каква венчања? Ко их је венчао? Људи. И ко их је развенчао? Људи. Али зар су то људи кад нису ништа мислили пре но што ће извршити законске одредбе? Видели му тело снажно, младићско, па као да ће му по табанима дегенеке — издржаће: душе му се нису сетили. Једанпут растависмо коње, па један од туге пресвисну. А људе, човека и жену што се воле.. Ох, што одведох Фатму?... Кад сам имала какву своју тајну, нисам је умела крити ниједан дан. А тајну овога младог лепог човека и ове младе лепе жене умела бих крити сто година.

— Сестро, нисам знала да си ти поборница слободне љубави, и врло ми је чудно...

— Не, ја то нисам. Али сам противница идиотских бракова. Брак код напредних, просвећених народа, много је савршенији од нашег, па га ипак називају несавременом, преживелом установом Јадно, јадно ово двоје младих! Њина срећа је жртва мрака и незнања, заврши пашиница и заплака.

— Обећај нешто Богу, сестро, рече Нурије.

А пашиница поче:

— Сва, цела моја душа је нова, али у њој

има пуно старога. То ми је у крви, наслеђено од мојих предака. Ја верујом у све у шта су веровале моје прамајке: у текије, у молитве .. Ја се заветујем Благоме и Милосрдноме: чим би ми се син опет насмејао, или само осмехнуо, ја бих Богу секла црну жртву и запалила бих му свеће у свим редом текијама....

XVI

Емпр-Фатма је болесна; долазе лекари и жене бајалице, па ништа не помаже, свако пред вече ухвати је грозница. Њен отац навалио да иду у Цариград, да опет узму кућу у Бејлер-беју, на анадолској страни, и кад јој то нене каже, она заплаче; иначе је мирна, „ћути и трпи“.

Кад је била за мужем, Мерсије јој долазила испрва непрестано, после никако, чак ни за време Рамазана, кад рођаке и пријатељице не иду једна другој само ако нису у љубави. Како је остала *бош*, то јест слободна, Мерсије јој долази често, час с мајком час с Ариф-ханумом, и више ноћива код ње него код куће. Кад би неко могао загледати у душу ове младе и лепе турске девојке, видео би да она сестру жали, а и завиди јој. Чак јој завиди и што слободно тугује, што се изјада час њој час Ариф-тејзи, те јој буде лакше.

Турске жене долазе да обиђу болесну Фатму; неке јој понуде шаљу, а неке доносе поморанџе, ратлокума. Већина долази из радозналости, фино испитујући шта је све било, и ако су чуле, и ако знају да је ова млада и лепа турска жена распуштеница. Многе, које имају кћери на удају, задовољне су што се овај весео комад из турског живота, „брак из љубави“, овако тужно свршио; јер Сафет их је увредила, рекавши негде да су јој оне завиделе и дошле јој на честитање, кад јој се кћи испросила, тек после неколико дана.

И долазиле су оне три нове, али преобучене, прерушене: уместо кокетних и с много укуса и елеганције скројених чаршафа, оне имају горњи

део прост као много убрану сукњу, како се носи по малим градовима, а на лицу су им груба печа. Испрва су мислиле да ово позајме у простих, старих турских жена, а после, бојећи се да се не чује, одоше у чаршију и купише проста лица за чаршафе и дебела печа. Никад нису дошле све три заједно, већ по две, или само једна, да не би пало у очи Ибрахим-Хасан-бају. Увек су долазиле пешице, и с бејом су се среле више пута на улици, једанпут у дворишту, а једанпут у предсобљу; он и не слутећи да су у тим простим старомодним чаршафима оне три фине нове, које он силно мрзи, и ако их никад није видео, као добар муслиманин окретао је од њих главу.

Кад би било живе душе која може завирити у харемске тајне, та би душа видела да је оне не походе често само да је болесну обиђу, већ и да је разговоре, „лече“. Тетка јој наводи хиљаде примера овакве несреће; а она говори: „Не, то није тако. Њој није било као мени.“ — „Кад имамо физички бол, ми мислимо никога не боли као нас; зато што туђе болове не можемо осетити,“ каже јој тетка, а она остаје при томе, да ниједној није било као њој. Да нешто Ибрахим-Хасан-бај уђе у кћерину собу, кад су ту они црни џакови које је на улици видео, он би се згрануо..

Шта ће бити с Емир-Фатмом? Добиће јектику. Турске жене подносе физички бол ћутке, а под теретом моралнога бола пуштају глас, и изнемогавају, падају. Затворене, нема ничега што би им скренуло мисли с онога због чега пате.

Па ипак, Фатми је мало боље, то цела кућа опажа; од пре неколико дана, она се покаткад осмехне, а јуче се обукла и закитила

— Е, хвала Богу! вели њена мајка радосно.

— Хвала Богу! каже и нене и наставља: То је младост, госпођо снахо. Кад умре сирота Назиреханум, Халил-бај, њен муж, скочи с трећега ката. Остаде жив, и после шест месеца се — ожени. Кад се посече дете, рана зачас зарасте; а кад старац, њему и не зарасте: с њом иде у гроб.

Кад Фатми бејаше најтеже, њен отац уплаши се да не умре, и у томе страху обећа: Богу црну жртву, текијама шарене свеће, сиротињи милостињу новаца.

— Мајчице, ако дâ Бог да ми Фатми буде боље, ја ћу послати Миниире-кадуни хиљаду гроша, рече мајци.

А она, познајући сина, уплаши се и рече:

— Мисли, па тад обећавај, сине, да се не огрешиш.

И њој би боље, а он помисли: „Не, не могу хиљаду гроша... имао сам много трошка, због болести.“ И користи се једном тачком у верској им одредби. Узе џак брашна и у брашно завуче завежљај с хиљаду гроша у злату, и то посла једној сиротој удовици с поруком да не мора изручивати брашно — он јој џак не тражи. И одмах купи од ње тај џак брашна, мислећи: „Завет сам испунио; поклон нисам узео натраг већ сам га купио!“... А Богу и текијама учини како се заветовао.

Како је „бош“, напунише се три месеца и десет дана: Ариф-тејзе јој поче говорити о удаји! Сви се згрануше: откуд јој та смелост! Мајка јој не би вређала њен бол тако брзо — после три месеца. Она се на тетку не наљути; томе се њени још више зачудише. Обучена, накићена, осмехнула се, а ништа није рекла. У оној њеној мирноћи, нене је назирала добру муслиманку, верну кћер Ислама: помирила се са својом судбином, предала се вољи Божјој. Нико није ни слутио да је она аутомат нових, и да је ућуткује нада, једна тајна коју све крију на дну душе.

Да хоће да се удаје за час се рашчу, те почеше долазити мајке, тетке, стрине, да је „гледају“. Просиоци су јој били Солуњани, један Скопљанац: сви богати. А њен отац жели да овај брак буде потпуно европски — по избору. Као да је то избор ако нека жена каже: млад је, леп је, из куће је, богат је, учен је, и она каже: хоћу. Зар кад купује хаљину она је купује по опису: чиста свила, на цветиће,

поље зелено, цветићи црвени. Она хаљину никад није тако купила, већ су јој из чаршије доношена лица: гледала их, бирала их, метала их од лица до доле, гледала се у огледалу изблиза, па се измицала, и опет гледала, па носила огледало према светлости, и у засенак: огледала се. Ето то је по избору. Хаљину по избору а мужа по опису!

Данас јој дође тејзе с најстаријом новом, Фахрије-ханумом, и пошто се поразговараше насамо, дозваше у собу њену мајку и нене и рекоше:

— Ми, богме, хоћемо свадбу?

— Какву свадбу? рекоше ове у један глас.

Да удајемо Емиру, рече Ариф и поцрвене.

— За кога? рече Сафет.

За Али-Рашид-бејова Османа.

— Ах, само то да буде! рече Цариграђанка, па и она поцрвене.

— Откуд то?! Ви нове проводадишете новој за старотурчина!

— Отуд што је леп... леп. Сафет јагње, ја тако лепа човека нисам више видела, вели Ариф.

— Кад бих ја била распуштеница понова, ја бих се за њ удала, ако је старотурчин; удала бих се због његове лепоте, рече Цариграђанка па се засмеја, али јој смех није ишао од срца...

После додаде:

— Јесте ли га ви кадгод видели, Емир-ханум?

— Ја... јесам. Ја њега познајем, одговори Фатма збуњено.

Колико је бледа, још више побледе и крадом уздахну.

— Он ти се допада! Ја те за њега, кћери, не бих дала, па макар остала неудата. И зар би се ти код њега преседела?... Леп али луд. Још нема пуних тридесет а већ отерао три жене. И за шта? Прву, што је позајмила обоце једној комшики; другу, што је отишла у комшилук без питања; трећу... Потпуно луд.

— Зашто је отерао трећу? рече Цариграђанка радознало.

— Што није оставила кесе у којима је из чаршије донет пиринач и брашно, већ их изгорела. „Неће бити добра домаћица,“ рекао. Зар није луд?

— Фатма обори очи и рече:

— Какав је мој отац, па га ја никад нисам наљутила осим...

— Шта кажеш? Твој отац! викну њена мајка прекорно. Твој отац је љут, али није луд... У гору и камен!

— Па и овај није луд, него пуст... Није ни то, него горд, због своје лепоте, поче Ариф.

Сафет је прекиде:

— Та кућа! Богата истина, али пуна: родитељи, брат, сестра, снаха, братова деца... Цео Солун зна да је он снаси и девер и муж... И цео Солун зна да је она, та његова снаха, јетрве опадала, зато он... Кад умре овај јадник (брат му је јектичав), он ће снаху узети, а може: млађи је од брата. И она лепа, млада, његових година. А где је у кући више жена, ту се не зна за мир; ако им муж не подели на равне части румену јабуку — свађа.

— Снаха му није у тој кући Зејна не опада... Она је за текију, рече Ариф.

— Моја кћи га се не би додворила. Па зар опет распуштеница? А ти, Ариф, браниш овакве жене! Зејна је проста неваљалица.

— Боже сачувај! Јадна Зејна... Али, други пут о њој, рече Ариф.

— Али ја га волим, врло тихо изусти Фатма.

— Кога, кћери? узвикну мајка оставивши Арифу.

— Тога... Осман-беја.

Мајка јој се грохотом насмеја, како се никад не смеје, и рече:

— А шта је било оно?... За годину дана две љубави! Не може... Ја сам муслиманска жена, те добро знам шта је љубав. Седећи по сву ноћ, пушећи и пијући кафу, ја сам је с другарицама рашчлањавала на најситније делиће, те јој знам и почетак, и средину, и крај, и знам све њене појаве као и то, да она није овако краткога века и да не умире на пречац.

Ариф се насмеја и запљеска сестри.

— Кажи, кћери, ко може волети некога кога никад није видео?

— О, може, рече Цариграђанка. Ја сам у многе француске писце лудо заљубљена а нити сам их видела нити ћу их видети: физички су мртви.

— Ја сам Осман-беја видела, рече Фатма и поцрвене.

- Одакле? упита њена мајка зачуђено.

— Кроз тејзине кафезе.

— Отац те не би њему дао, и ако је из добре породице и богат, зато што га се ти не би могла додворити па би те пустио. Куд би после, црна кћери? Отац те не би више у кућу. Толика брука досад, заврши Сафет врло узрујана.

Ариф опази то, па поче нешто сасвим десето.

Али сутрадан ове опет дођоше и одмах почеше о Осман-бају, хвалећи га, говорећи о његовој лепоти; и Фатма опет рече да га хоће, да се за другога никад не би удала. Нене и мајка је одвраћаху; а кад Ариф помену зету, он готов, и врло весео. Њему је импоновала Османова енергија, мушкост; и допадала му се његова кућа, породица, и богатство. „Кад га воли, мајчице, да је дамо: ја њега бар познајем, наше солунско дете. Да је дамо да се не огрешимо; а она, моја кћи, нека се сети оне пословице из буквара: „Два уха, једна уста: двапут слушај, једанпут говори.“ Намучила се с невољалцем, те ће знати ценити честита човека.“

И дадоше је!

Венчање, као обично у Турака, би одмах. Око спреме се не задржаше, јер она није девојка. Све се сврши за неколико дана, — одведоше је. И старо и младо, и богато и сирото, и муслиманско и немуслиманско, све се зачуди шта јој би. Једне жене је оговараху, друге је брањаху: осветила се Цариграђанину што је претпоставио жени мастику. Напослетку, она се сад удала за правога племића и богаташа. Само што је тај племић чудне нарави: ако га се не додвори, опет распуштеница. Како је

венчана, оне три нове нису излазиле од Арифе. По читаве часове водиле су некакве тајне врло озбиљне разговоре. Изгледало је као да спремају нешто озбиљније од Устава, као да се припремају за нешто скоро, и биле су врло задовољне што је „човекова душа помрчина“, те се кроз ту помрчину чак и не назире оно чиме су се оне за ово кратко време сродиле, саме постале то нешто тајно и озбиљно. И Мерсије је посвећена у ову тајну. Понекад се засмеју и вичу, питају се: „Јесмо ли ми нове?“ Али какав је тај њихов смех!

Последњих десетину дана, Џемал-беј је само мислио на одлазак у Европу: и да му је допустио понос да тражи новаца од тетке, он би већ био далеко од града где је толико ожалошћен и осрамоћен. Али кад чу шта учини Фатма, он заборави на пут, избезуми се. Три месеца! Шта су за болно срце три месеца?! У његову срцу ране још незасушене, у њену зарасле! Жене! И бацаше пуне презрења погледе на тетку и мајку. „Не, чедо, то није жена, то је мајка,“ говори му тетка, осећајући шта мисли његова побуњена душа. Јер он сад ништа не говори. Затвори врата женама, мајци, тетки, робињама, слушкињама; слуга му доноси воде, ручак, вечеру; он осим воде све враћа. Ко сад да га теши? Шта да му се сад каже? Материна недра могла су га отрезнити, али му не би могла ублажити бол, који осећају сви укућани, па га поштују и боје га се као Бога, и од њега, тога бола, крију оружје, пушке, ножеве, јатагане. Кад изиђе у двориште, тетка похита за њим, тобоже онако, да се прошета; кад пође ка капији, слуга се спремаше да га прати, кријући се. Али он се врати и седе у соби за рад, не на њено место, већ доле: њену месту окрете леђа; и ухвати се за косу не пуштајући гласа. Мајка уђе к њему и поче нежно, показујући му једно стакалце:

— Ево, чедо, арслане мој, — мастика... Што не би? Пио си кад ниси имао бриге, а сад... Ја сам

ти, сине, казала, и ти знаш, да пију имами, да пију дервиши, пију и певају... Узми један гутљај .. Ниси је окусио за толико, како оде она... Ах, сине, зар је она достојна тога бола, тих суза? Сузе су ти у срцу, она је у тим сузама: исплачи их, сине, обриши их, скупи их у махраму, па њу дај мајци: мајка ће је својом руком опрати .. Ево је мастика!... Ја без дувана не могу. О, да ми није дувана кад ме спопадне бол! Овако, понекад чак и заборавим на бол Пиј, сине!

Он подиже главу и погледа у мајку тупо.

— Сине, пиј! А после да бежимо из овога проклетога града: и ја ћу с тобом у Европу; ми нисмо сироти. Кад има Нурије, као да ја имам; ми смо једна крв, и ако нисмо на једном срцу лежале; ми се волимо. Ја сам крива, па хоћу да се казним, хоћу с тобом у свет који познајем по причању и из књига, и који ми је стран, туђ, немио: он ме је лишио тебе; годинама сам те желела, чезнула за тобом... Пиј, сине!

Он је опет тупо погледа ништа не говорећи, затварајући очи.

— Сине!

Он не проговара и не гледа је, а главом даје знак да изиђе.

„Видео је мастику, али јој није осетио мирис. Ја дуван кад гледам не марим, али кад осетим мирис запаљене цигаре...“ — па отвори стакалце с мастиком, принесе му га:

— Сине!

Он ћути као да је онемео; она изиђе смрвљена. По коју би цену сад пио? Ни по коју. Да кажу: доћи ће ти Фатма — чак ни онда. „Две страсти не могу заједно. Оно пре није била љубав, већ вољење. Јер како је могла бити љубав, кад он: много пута о њој говорио, свега је двапут видео. Утисци јаки, али мало успомена. Ово сад љубав је: колико успомена, колико радости,“ мисли тетка и уздише.

Трећи дан изиђе. Чисто постарио. Улицом је

сретао жене и окретао главу од њих с пуно мржње. А кога год човека, млада и лепа срете, загледа му се у очи, и срце му тада силно куцаше, крв удараше у слепоочнице... „Осман-беј! Може бити ово је тај Осман-беј!“ И неописана љутина га обузимаше: да га ухвати, убије: „Он њу...“ Не, даље није смео. „Станите!“ виче мислима. Ако виде кога седог старца, господског изгледа: „То је њен свекар.“ У сваком мршавом отменом муслиманину виде њеног девера. „Благо њима! Они њу гледају, они су јој ближи од мене; они њој и она њима!“ Па не гледајући ни у кога, ни у шта, он је продужавао пут мислећи: „Сви су око ње, разговарају се, шале се, она весела невеста... Зар да јој је тај Осман-беј ближи од мене! Он њен, а ја туђ! Зар ће је он волети као ја. Нико је није тако волео нити ће је волети. И она не мари за моју љубав! Из свих срца, што су око ње, да скупи љубав уједно, па није колико моја...“ После се мало разгали: „Ја сам јој први. С њим се познаје од пре неки дан, а са мном откад!“ И преброји на прсте месеце: „Дванаест... Година дана прошла како сам је први пут видео.“ Па опет га спопаде бол, још жешћи, и неописана љутина, јер види собу једну: ту је она с Осман-бејом... сама. Па не сме даље. „Станите!“ виче мислима. Насешће му крв на очи, распориће првога кога сретне; јер „од радости се човек опија, од љубоморе луди...“ Али како му би тешко кад у џепу не нађе ножа! Свега се сети и похита мимо махалске кафане, мимо људе, Турке на ниским столицама: ништа не виде. Он гледа једну кућу, где ће она бити са својим родитељима: они ће јој сутра бити гости на ручку, и на вечери: петак је. Види њу веселу: није јој њега жао. И толико му дође тешко што је весела кад је он тужан... Срете га један друг, и поведе га на Молос, новим певачицама. Он се као мало разгали: сад ће с певачицама; али кад дође, опет беше тужан. Друг га поведе к најлепшој, али он с пуно одвратности окрете главу... Никад неће пољубити

жену коју не воли, као некад. Побеже из кафане, вукући са собом свој терет; па пође за једним лепим високим Турчином. „То је Осман. Пратићу га до куће, па ћу га убити.“ Али лепи Турчин сврати у један дућан, он продужи пут.

Кад се врати кући, беше вече увелике. Посрћући прође поред мајке и тетке не рекавши ни „добро вече“, а оне се обрадоваше: пијан. После видеше „да га не заноси глава већ срце“, и сневеселише се.

— Алије, Алије, шта ћемо? Себе бих продала, да му купим њу, али она се не купује, није робиња.

Па оде њему и узе га миловати по коси и опалу лицу; он се не брани, ћути: миран је како га она никад досад није видела. Обрадовавши се, истрча, сестри да каже. Њој овај глас не би пријатан.

— Знаш, Нурије, како је море пред буру: тихо, некако страшно тихо? рече пашпиница с много бриге.

— Ја опет волим... Смем к њему. Однећу му вечеру.

То рекавши одскакута у кухињу, и узевши тањир мухалебије, оде у собу за рад. Он сеђаше за столом, налакћен, а она весело рече:

— Mon Dieu, арслане, мухалебија! Овако добра није скоро била. Једи... сâм, кад нећеш с нама.

— Док попушим цигару, рече он...

Она погледа, и кад нигде не виде запаљену цигару, узе једну из своје кутије, и давши му је, укреса жижицу. Па се тркне и рече:

— Да угасим... Цигару после вечере. Једи... Изнемогао си, не једући толико... три дана. Молим те!

Он јој опет рече да ће после, док попуши цигару. Она изиђе па му донесе једну дивну ружу и рече:

— *Mon Dieu, qu'elle est belle! C'est la France.*[1]

Он се осмехну, подигнув један крај горње усне; она у том осмеху не виде подсмех него досаду, па изиђе, намеравајући да опет уђе, с мајком

[1] Боже мој, како је лепа! То је „ла франс“.

му, да га обе моле да једе. Али још није била ни до софе, из собе за рад чу се пуцањ. Она, несвесно, смаче папуче, па потрча као без душе... Насред њене собе сеђаше Џемал, без капута, раздрљених груди, одакле је ишла јасна крв, и окреташе се, као да хоће да се прибере где је. Крај њега, с десне стране, бејаше револвер. Видевши њега крвавог, Нурије ништа не проговори, нити пусти глас изненађења или страха, већ сама полете конаку, где су слуге. Један истрча пред њу, и видев је гологлаву, окрете јој леђа; а она му брзо и прибрано нареди да трчи с другим слугама по лекаре, тројицу да доведу, одмах... који су им најближи: „Мурад-Џемал-беј чистио револвер, па се случајно ранио...“ Па похита сестри. Она је била доле, па кад је дотрчала Ђулбејаз и рекла јој: „Убио се Џемал-беј“, пошла, заљуљала се и пала... Лекари дођоше брже но што би се очекивало, и наместивши младога беја на диван, узеше му испитивати рану...

XVII

Кућа Осман-беја, Фатмина другог мужа, близу је Касумије. Она је велика, старинска; у њој се живи патријархалним животом: нико ништа не уради, док не пита „главу куће“, оца Осман-бејова. По реду и честитости, та кућа је служила за пример Солуњанима више од пола столећа, служила је до пре неколико година, док се није почело говорити о везн између снахе и девера...

Пре деветнаест година, Али-Рашид-беј, Осман-бејов отац, ожени свога најстаријег сина, Ахмед-беја, по трећи пут удовца, човека у тридесет деветој години, ожени га једном, нежна здравља, једанаестогодишњом девојчицом из унутрашњости Турске. Поред тога што је био старији од своје жене двадесет седам година, он је увек изгледао као болестан: висок, мршав, жут, те су сви говорили да је јектичав. Иначе је добар, и по нарави и по срцу, бољи од све Али-Рашид-бејове деце. Тих, благ, он је према својој жени, детету, био врло нежан, више као отац, него као муж; свашта јој је куповао док је била мала, нарочито играчке, и она га је за то волела као оца, и била му за поклоне захвална: кад је год пошао и дошао пољубила га у руку. Родила му тек што је напунила четрнаест; али због сувишње младости, она дете није могла донети; родила га у осмом месецу, те је умрло. После му нарађала красну децу, и била добра и нежна мајка. А као жена, што је бивала старија, све је чешће погледала у мужа, своју неприлику, и бунила се. Али одрасла у строго моралној кући,

а тако и удата, она никад није помислила да му се свети за злочин извршен према њој, како је она сама себи говорила, нарочито да му се свети онако како су се светиле мужевима, својим неприликама, неке њене пријатељице: Жена јој се пријатељица волела с пасторком, и о томе је њој отворено причала, а она се љутила и гадила.

Пролазиле су године, од слабуњаве једанаестогодишње девојчице постала је здрава, дивна жена. И једнога дана, она осети у срцу два осећања: мржњу према мужу, и љубав према некоме кога никад није видела, само га замишљала... Она је чезнула за тим замишљеним човеком, тврдо верујући да ће јој кад тад доћи, и ако им у оно одељење куће што се зове *харем* не улазе други људи до муж јој, свекар, њена браћа, и један девер, према коме осећа сестринску љубав: с њим је одрасла, од ње је старији две године, а од родитеља је скоро отишао, оженив се и добив службу у Скопљу.

Једно пролетње јутро, у кућу њена свекра дође друго мушко, за њу потпуно страно, туђе; она га никад није видела. То је Осман-беј, њен млађи девер. Он јој је врсник. У Цариград је отишао још дететом, пре њене удаје, па никад није долазио у Солун, није му дао стриц, који га је био узео под своје, немајући деце; а сад му је тај стриц умро, и он се одмах вратио родитељима. Младић од двадесет четири године, он је својим здрављем и мушком лепотом порази. Учини јој се да то није њен девер, већ онај непознати, кога она воли како је постала женом, и нада му се. И она се у њ лудо заљуби, заборављајући да је жена, да је мајка четворо деце, да има и женску децу, две красне девојчице. И ако занесена, она никад не помисли да ће доћи до преступа, до греха, да ће пасти с девером, и то у свекровој, у мужевљој кући. Али он је осетио њену љубав, опазио њене топле а збуњене погледе, и грозничавост кад јој се ђерђефу приближи да види како везе, и ужас

кад једном рече: „Госпођо снахо, хоћу да се женим — тражите ми девојку“. Поред тога што је врло лепа, она је и добра: у кући са свима лепо, свекру и свекрви „води чест“ као првих дана, и боље, јер онда је била дете па није умела; са слушкињама је не као госпођа, већ као мајка, и Осману, и због тога као због лепоте, биваше све милија и ближа. Не прође много, а он би сав обузет мишљу о преступу, о греху, оним на шта она није смела ни помислити. И врло дрзак, не осећајући према родитељској кући онога побожног поштовања, зато што у њој није одрастао, што се готово сасвим отуђио, он узе вребати прилику кад ће му снаха код куће бити сама. После му се учини да од тога нема ништа, те очајаваше. Прође година дана како се вратио. Једно јутро нђаше улицом замишљен, невесео, мучен својом страшћу, па се трже јер срете оца и брата; мало даље, срете мајку, сестру, братаницу, девојчицу од својих десет година, и једну слушкињу, с бошчицом: иду у хамам... Као на крилима оде кући. У авлији се играху двоје млађе братове му деце, мушкарац и девојчица, тераху обруч као Европљанчићи, па кад видеше стрица, зацикаше од радости, и бацивши обруч, потрчаше му на сусрет, девојчица, плаве дуге косе, у белој антеријици, скакуташе око њега, и тапшући викаше: „Татли бај-аџо“,[1] и мољаше га да се сагне да га пољуби. А он, занет оним, омилова децу механично и готово хладно; она то осетише, па га оставише, спремна да заплачу. Он ништа не опази, већ брзо изусти: „Где је Осман (брат им, старији од њих)? Девојчица одговори: „Код Емине-тејзе с Ајше-кадуном“ (слушкињом). Њему заигра доња вилица и потрча у кућу: деца, тужна што их стриц не воли, не пођоше за њим као други пут... Снаха му бејаше у једној соби с улице, шијаше нешто. Кад њега виде, осети шта хоће па претрну, али не побеже, чак и не покри разголићен врат, као други

[1] Слатки чика-беже!

пут... Никад јој није ни алузијом поменуо о љубави, а сад јој приђе смело, дрско... Изгледаше као да су се бог зна откад договарали. . . . . .
. . . . . .

Силан стид натера јој сузе на очи. Њему играху на лицу мишићи и доња вилица, а она, не гледајући га, покриваше лице рукама и плачући муцаше: „Тешко мени!... Тешко мени!...“ И он се покаја, и застиде се. Али пошто му се учини да стид за ово не доликује човеку, он се насмеја, и узе јој љубити лице, говорећи да то није ништа; он јој је што и стран, туђ човек, пошто би је могао узети: млађи је од њена мужа, те јој се не рачуна као отац, по закону... Али, она се кајала... Пролазили су дани и недеље, она га није гледала, и непрестано је била као љута на њ: никако се није с њим разговарала. Оно изненадно, неочекивано, нежељено с њене стране начинило је да у њој наступи осека љубави... Али, једнога дана дође плима и сву је потопи, она се понова заборави, чак приставши на тајне састанке, код Ајше-кадунине сестре, једне старе сироте Туркиње, саме самците, у једном кућерку испод Чауш-Манастира. А да на те састанке може ићи, тајну је морала поверити оној својој пријатељици што се воли с пасторком, и код ње се спремала, прерушавала се у просту стару кадуну, па од ње ишла сама тамо где ју је с нестрпљењем чекао њен страсни девер. Али кад се год вратила пријатељици, да се пресвуче и иде кући с њеном слушкињом, увек је у души осећала нешто неисказано тешко. То тешко долазило јој је кад види пријатељицу и сети се њене везе. Мислила је: „Она се заборавила, али није мајка... А ја, несрећница, мајка женске деце!...“

Ова веза трајала је позадуго, и Зејне-ханум, Осман-бејова снаха и жена није ни помишљала на њен раскид. И ако је нашла оно што је годинама тражила и желела, љубав, ипак је врло често бивала тужна како никад раније. Обично је обузимала туга кад јој се учинило да он њу не воли као она

њега, а некад само кад погледа женску децу. „Јадне, јадне моје девојке! Свет ће говорити мајка им била така и така.“ И онда је обузимало друго осећање, неисказан гнев... Гневила се на мужа, називајући га у души злочинцем. Она му никад није могла опростити „злочин“ извршен према њој, детету. Преварио ју је луткама.. Она се сећа тога вука у овчјој кожи (како га она прозвала), како је био нежан с њом кад им се приближавало прво вече... И сећа се себе уплашене од те вечери, свога сакривања у свекрвину собу. И често се сећа, кад се једну ноћ сакри у метле, и они је тражаху до поноћи, а кад је нађоше, она их мољаше да спава с госпођом мајком. И сећа се свекрвине нежности, и кад је једном грдила сина злочинца. Плашила се и опет се радовала луткама и играчкама. Док се једнога дана не побуни... Бејаше напунила осамнаест; код ње бејаше *меџлис*, то јест скуп жена; свираху, певаху, разговараху се о свачему па и о свадбеној кошуљи: ова имала од бурунџука, она од венедика; потражише њену, а она је се сети: од танке паучине, на постељи је, ујутру, нашла ситну парчад.. Сва јој крв јурну у лице, и чисто јој се очи закрвавише. Ох, да је он био ту, она, први пут побуњена, пресекла би му зубима грло, чинило јој се... После се свега сваки час сећала и сваки час се бунила, у себи, не говорећи никоме ништа. У овој старинској кући она је у духу била нова, придружила се, у духу, њима, грдећи све што је старо, труло, нездраво, највише то што се и дан данас неки, многи, жене — децом.

Она би њему све казала, да воли Османа, да јој је он муж, али је од тога уздржаваше страх да је не отера, па како би она без деце, јер зна да јој децу не би дао. И не хте му казати још и с тога да не би била изобличена као преступна жена, па како би њена женска деца! И ради тога ћуташе, мучећи се мишљу: „Ја сам лажљивица. Неваљалица сам, а изигравам поштену жену — писам „ухваћена““. Понеки дан, кад се загледа мужу у

„овчје очи“, које она толико мрзи, и кад чује да јој каже благо, онаквим гласом као кад се спремао за извршење злочина: „Зејне-ханум, јагње, хоћеш ли да спавамо?“, она се стреса, грози, у срцу осети страхобу... — сможђила би га. А ништа му не рече, и због тога презире себе, што се претвара, што лаже, што му не каже да га мрзи, и да јој муж није он, већ његов брат Осман. После себе извињава: „Ћутим због деце: не бих могла без њих. Нећу да будем изобличена: због женске деце.“ Турске жене, из првих кућа, долазиле су јој, дружиле се с њом као пре, јер она је још „поштена жена“, и ако добро знају да није: чуле су за њену грешну љубав. Чуло се, свет говори, али она није ухваћена, она није изобличена, нити сама што говори, осим код своје пријатељице, оне што се воли с пасторком. Она узме да се љути и на себе и на многе што њој долазе, за које је чула да су као она, а праве се поштене...

Али ништа није трајно, стално. Изненада дође једна велика промена у њиној кући, у њену животу, у љубави: задовољен њом, Осман-бај испроси девојку. И ово би изненада, неочекивано, нежељено с њене стране, као њен преступ, и она се избезуми. Хтела је да закука. Па се спреми и оде једној својој рођаци, оде без питања, први пут... И пошто се не врати ни после недељу дана, по њу оде муж. Кад је пита зашто је отишла не казавши никоме да ће ићи, она одговори брзо и смело: „Побегла сам од куће: нисам могла сачекати ортака.“ Он се зачуди, мислећи да она њему пребацује за женидбу, и рече: „Каквог ортака?! Ја и не помишљам на женидбу, а ти...“ Она брзо и смело рече: „Делила бих с четири ортака ствар — тебе, а не могу с једним душу — њега. Ти си ми милосник, а муж ми је твој брат Осман.“ Он се препаде, помислив да је полудела, а она, решена на смрт, смело настави: „Ти си злочинац, и ја пљујем на лутке, на играчке, које си ми куповао да ме превариш!... Ти мене ниси волео, јер

ме никад ниси видео, а узео си дете ради једног тренутка где си се ти човек претворио у животињу. И ја сам требала да ти се осветим чим сам од детета постала жена, да те казним као злочинца, као зликовца, као убицу, али ја нисам хтела, остављала сам на Бога, и Бог те је казнио... Али, од тада ја сам тужна, тешко ми је, не што сам те изневерила, већ што ништа не знаш да те варам, те мирно једеш и спаваш. Кад чујем да мирно спаваш, онда те неисказано мрзим, и молим Бога да те умори, па се уплашим да ме не казни, да ми уместо немилог мужа не узме које мило дете. Крила сам од тебе не због тебе, већ због деце: кад ме отераш лишићеш ме њих. Крила сам од себе због девојчица, да им мајка не буде изобличена као преступница. А сад, побегла сам због ње, свога ортака... И она, сирота, мисли удаје се без ортака, за нежењена човека... Побегла сам, јер зашто да она буде несрећна?“ Ахмед-беј бејаше пораžен, и ништа не умеде проговорити. „Луда!“ мишљаше. За толики низ година она га неуљудно и не погледа, а гле шта сад говори. Кад се мало прибра, он тихо рече: „Ти си се нешто наљутила, па не знаш шта говориш. Зејне-ханум врати се кући, због деце.“ — „Зар сад кад знаш каква сам зовеш ме кући?! Ако ниси љубоморан, зар се не стидиш?!“ „Зејне-ханум, ти тако говориш за инат... што сам те узео младу... Хајде кући, деци,“ говораше он потресен до суза. — „Никад!“ узвикну она. „Ово дана, која год је овде дошла ја сам јој казала, све сам јој испричала као сад теби — сама сам се изобличила... Што се тиче моје деце, ти ћеш ми их слати свакога петка... Ти ми то нећеш одбити, ако је у теби заостало ма шта од човека.“ Он устаде постиђен, али не због онога за шта га она као у судњем дану оптужује... Отиде, а она га не испрати, нити му на ноге устаде: први пут како се удала; а после зарида, први пут осети према њему сажаљење: узе да га сажаљева, јер виде сад нешто што досад никад није ни назрела, да он, велики грешник, није свестан свога греха.

Осман се ожени. Жена за њ би годину дана. У њему се понова разбукта страст за Зејном, те јој поручи да му дође на састанак испод Чауш-Манастира, милим, познатим стазама, које су већ готово у траву зарасле. Али, како му би кад она њему отпоручи, да у љубави не трпи ортака! Он разумеде да треба да отера жену, те према жени постаде суров, врећаше је; али га она вољаше, те се прављаше да ништа не види, угађаше му, гледаше да га се додвори. Његова страст све је више и више буктала, и њега целог обузела: без Зејне му кућа беше пуста, живот несносан, љућаше се за свашта... И једно лепо јутро, жена нешто сагреши. Грдан грех! Даде на зајам обоце једној пријатељици а мужа не пита, и муж је отера...

Тврдо вероваше да ће се Зејна одмах вратити мужу, или бар долазити на састанке с њим. Али, она не врати се, нити учини по његовим порукама, које јој доношаше она стара кадуна; само се задовољаваше виђајући децу свакога петка. Страст га распињаше као демон, и не знајући чим ће да јој се освети за неисказане муке — он се понова ожени: њој „за инат“. Та друга бејаше заиста красна, али с Османом не састави ни три месеца: једно јутро пређе преко пута без питања, и он је — отера. Опет зва Зејну да погази траву по милим стазама, али она му се и сад не одазва, те се он, њој „за инат“, ожени трећом. Трећа му седе месец дана!... За шта је ову отерао ни сâм не зна, те турске жене прављаху шалу: „отерао је за бакалске кесе“. Он је још обилазио око куће где му живи снаха као покајница. Од „поштених“ пријатељица ниједна јој врата не отвара, а све су поштене, осим оне једне... Ако би кадгод изишла, носила би свој грех на челу дигнуте главе. Променила се, остарела; кад у самоћи ноћу јеца, не помиње децу но Османа, а не мисли да одузме себи живот, толико тежак: грехота!... А Осман, као полудео, преко старе кадуне пита је: хоће ли га кад му умре брат... да му буде жена. Она му не одговара. И он, потпуно

полудео, пристаје и на четврту женидбу за непуне две године!...

За таквога се удаде, по други пут, Емир-Фатма.

Кад јој дође с Осман-бејом „ђердек“, кад је Осман-беј виде, врло јој се обрадова, али не као човек жени, већ као дете играчки. Ово му је четврта играчка како се зове „жењен човек“, и најлепша је: једва чека да је узме као дечко коња или девојчица лутку. Кад отера најлепшу међу најлепшима, *узеће га* Зејна... У лудилу од страсти, чак заборавља да му брат још није умро.

Приђе јој сав узрујан, али је не пољуби у руку као Европљанин Џемал, већ је страсно стеже као Азијат Осман. Али осети да се она тресе те је пусти, погледа је, па кад виде да је бледа као смрт, да је као мртвац, он се трже као човек и рече:

— Шта ти је, ханум?

— Болесна сам, простења она.

— Кад си болесна што си се удавала?

— Пре не... Сад ми дошао... напад.

И клону на брачну постељу тресући се.

Он се наже над њу, и пољуби је у уста, па се трже и стресе се као да је пољубио мртваца и рече:

— Да зовем мајку?

Па и не сачекав одговор, отрча по матер, лупи дланом у њена врата вичући:

— Мајко, Емир-ханум умире.

Мајка му се одмах појави, препаднута, у дугачким белим гаћама као мушко, у краткој кошуљи, раздрљена, с чуперцима јако каносане косе. Била је легла. Утрча у собу где јој лежаше нова снаха. Да се није тресла, она би помислила да је умрла, таква је у лицу.

— Не бој се, кћери, живци... солунских Туркиња болест, говораше уплашено и врло нежно, па јој метну хладну крпу на главу и на срце, чије се брзо и јако лупање јасно чуло, поднесе јој лимун и сирће од руже да мирише, и узе јој трљати сирћетом руке и ноге готово укочене. Фатма се тресе, одскаче од постеље, стара је притискује не пита-

јући је ништа, јер јој зуби силно цвокоћу, па да не би прегризла језик. Осман пробуди и сестру. „Креп у мангал!“ виче стара кћери, младој девојци, непрестано трљајући Фатму и мењајући јој хладне крпе; а девојче трчи као без душе да послуша матер, са страшним мислима: „О, ако умре! О, ако умре!“ Она се овој снаси врло радовала. већ неколико дана била је као на седмом небу: „Научиће ме француски!“ Кад донесе топал креп, уплашена, дршћући, не умеде наћи крпу, те га зави у један свој везен јаглук, и метну га снаси на табане.

— Да зовемо доктора? рече Осман уплашено.

— Док...тор! гласно узвикну Фатма, неким страним, страшним гласом, јер јој се учини да умире.

Колико пута, у болу како изгуби Џемала, призиваше смрт, а сад кад јој се чини да је дошла, она је се боји, воли да живи, да живи ни за шта, ни за кога, само ради живота. И кад јој се чини да чује грозне кораке смрти, она се стреса, због тога се тресе, од страха да не умре. Обузе је некакав чудан, животињски страх, за који она досад није ни чула, кад осети да је нестаје; нагло се подиже и заиска воде, али не могући је прогутати, не осећајући да ли је има у грлу, не осећајући себе, клону, и гласно, као здрава, узвикну: „Боже! Боже!“, па му се поче молити топло она хладна, усрдно, како никад — за живот! И учини јој се све мало, ситно, ништа, због чега је некад призивала смрт, и чак мислила да сама себи живот одузме. О, само сад да не умре, да остане жива: нити ће се љутити, ни туговати, волеће много — живот.

По лекара отрча сâм Осман; али, док је будио тројицу, док је једва један пристао да дође, прошло више од часа и пô. И кад уђоше у собу, напад је био готово сасвим прошао, болесничине ноге биле су се загрејале, она се умирила, и осећала се уморна као после каквог напорног рада, и обузимала је све већа пријатност што лежи, што се одмара. Она је доктору била сасвим непозната. Севши

поред ње на столицу, опипа јој било и метну јој ухо на срце. Њене груди биле су разголићене, јер су јој дигли крпу, и лекар ју је дуго слушао. А кад се усправи, рече:

— Било је сасвим мирно, срце куца нормално, тонови су чисти...

Па је замоли да му исприча откуд јој је то дошло, да ли се нешто љутила, шта је јела, пати ли од тога, или јој је ово први напад, и какве су појаве његове. Она му сасвим свесно и лепо исприча да јој се учинило да нема десне руке, а кад је пробала, она је могла да је стегне колико хоће, после јој се учинило да нема леве руке, па доње вилице, па целе главе, па најпосле да нема ње целе, нема је физички, а духовно је има, и због тога је то тако страшно, кад све зна, а мисли да је нема: срце јој је залупало необично, и за дуго лупало неисказано брзо и јако, она га чула.

— Никако нисам мислила да ћу остати жива, па сам се бојала смрти, или, управо, било ме страх за живот, заврши, па се презриво насмеја.

— А да ли бисте волели да не знате?

— Волела бих... Кад ми се учинило да ме нема физички, волела сам да сам изгубила свест, да то не осећам... То осећање је страшно! заврши и лако задрхта, па настави: — Ја ово досад никад нисам имала, и ако сам бивала на живим мукама. Од ове болести пати једна моја тетка годинама, још од своје четрнаесте.

— Шта је то, доктор-ефенди? упита стара, обучена у чаршаф, слушајући снаху с чуђењем.

— Нервоза, ханум, нервозно лупање срца. Све турске жене веома су нервозне, и хистеричне... А нестајање, ишчезавање, то је синкопа. Крв дошла до мозга, па се вратила не нахранивши мозак... И онда јој се учинило као да нестаје, ишчезава.

Стара га слуша и клима главом, и ако ништа не разуме.

— Страшно је то осећање, рече Фатма

— Верујем, рече лекар и додаде: — Непријатно, а није опасно..

— Чиме се лечи? рече Осман брижно.

— Бром, етар, купање у млакој води... Од двадесет пет степена Реомирових да се сведе на осамнаест... Ја ћу доћи па ћу вам показати. Увек лака храна, да пази на стомак. А сад, на првом месту — мир, заврши лекар погледав значајно у Османа, па написа рецепт; али, пошто га прочита, исцепа га, с речима:

— Кали броматиум квари стомак. Натри броматиум бољи је... По једну кашику на два сата. А етар да мирише кад...

— Моја тетка га узима нераствореног, у мало воде са шећером: тако се не квари стомак, рече Фатма.

— То доцније, кад не лежите, рече доктор гледајући Фатму.

И док је говорио, и док је писао рецепт, погледао је у Фатму разголићених груди и откривене главе и осећао се пријатно. Врло му се допала; није скоро видео тако лепу турску жену (и ако су му пацијенти највише оне), тако фине црте лица, и такав израз очију: пун некаквог бола. А и он је леп човек, лепих плавих очију а црне косе, те је Фатму подсећао на њеног Џемала.

— Ви сте се скоро удали? изусти радознало.

Осман се намргоди: шта се то њега тиче?

Његова мајка рече:

— Доктор-ефенди, сад им је ђердек, то јест прво вече, па ево...

Лекару би пријатно, а Осман погледа у мајку љутито, и она не продужи. То лекар опази, па осети нешто као страх, те узе шешир, уставши, и рече:

— Бром, етар, млака купатила, лака храна и на првом месту за неки дан — мир.

Па се поклони болесници, омилова јој погледима лепо лице и разголићене груди и изиђе, примив уз врата златну лиру.

А кад се Осман у собу врати, љутито рече:

— Зарекао сам се да не зовем за жене Грка лекара, и опет... Безобразан!

Код Фатме је ноћила свекрва, а сутрадан, Осман је, пре но што је пошао на службу, и не виде. Али, како се изненади, кад, враћајући се у подне, чу од старе Ајше-кадуне, у њиној кући слушкиње већ четрдесет година: „Аман, Осман-бај, аман! Ја сам чула за некакве нове, и да оне траже да се развијемо (у гору и камен!), али нисам знала да зову мужа на име као ћаурке. Из такве куће, а мужа: Осман! Осман! Као ћаурка!“ Он се задовољно осмехну, јер је знао да ова стара која га је очувала, има добро срце, те не опада своју нову госпођу, већ му казује зато што је то за њу нешто страшно... „О, Боже, мужа на име!“ Њему дође веома мило, јер, да јој се не допада, не би му рекла чак ни *ти*, а камо ли Осман. Прође поред старе потапкав је по плећима задовољно, па оде жени. Она лежаше на кревету покривена лаким атласким јорганом, и изгледаше као да ништа ни мисли ни осећа, толико је мирна; а свекрва јој сеђаше више главе и хлађаше је лепезом. Напољу је била несносна јулска врућина, те је, по солунском обичају, све скроз било отворено. Њихов ђердек је из баште, а с прозора се лепо види море и Олимп; над отворене шалоне наднеле се нарове гране са заруделим родом, ловорово лишће у башти према врелом јулском сунцу мирисало је некаквим тешким мирисом, који је осећала Фатма и чинило јој се да јој отежава дисање.

Кад се отворише врата и указа се Осман-бај, на њену мирном лицу све затрепери, и поцрвеневши чак и по челу и по врату, она склопи очи, као да би хтела сакрити то црвенило, које добро осети. Осман се наже над њу, узбуђен, али је не пољуби, због мајке, и рече:

— Данас ти је добро, ханум?

Она то потврди главом.

Он седе близу ње, не питајући је ништа због мајке; мало, па изиђе да руча, по турски, готово с ногу; па пошто се мало одмори, оде на службу. У повратку, купи најфинијег ратлокума, купи га

њој.. Уз капију опет је била она стара и чудно је изгледала, забезекнута. Он опази то, па се осмехну и благо рече, како је обично говорио с децом, са старима, с болеснима, и са сиротињом:

— Шта има, Ајше-кадун?

— Много. Око икиндије устаде, па пред старом ханумом, својом свекрвом, цигару.. Ја сам чула да те некакве нове раде да изиђемо на сокак без чаршафа и печета — у гору и камен! — али нисам знала да траже да не поштујемо никога, ни свекра, ни свекрву! Ово је за чудо! По кући идем као луда.

Он се сад на њу не осмехну нити је потапка по плећима, већ погну главу па оде у њину собу. Ту беше Фатма сама, сећаше на постељи огрнута ћурком, и ако врућина није попустила. Кад њега виде много побледе, усне јој поплавеше, она у доњу усницу зари беле зубиће. Њему то бледило не измаче из ока, спусти се поред ње и узе је за руку. Рука јој је хладна као лед, њени укочени прсти притиснуше његов топал длан. Он јој пружи ратлокума, и наже се да је љуби, али у собу уђе мајка му, што њему ни мало не би пријатно; готово се наљути. Па пустив јој руку, скочи, а стара, видевши Фатму онако бледу, уплаши се да опет не добије напад, те јој рече да легне, и пошто испрати из собе Османа, затвори шалоне, нареди да се по кући иде у терлуцима и да се не лупа вратима.

На миру је лежала три дана, не дајући да јаве њенима. Четврти дан осети се сасвим добро и устаде, истина доцкан, пошто је Осман увелике отишао, обуче се, па са свекрвом и заовом оде на софу. Она осети сву нежност ове старице и овога девојчета, па јој дође жао. Заова јој донесе један мали фин ђерђеф (који је она од куће донела) с разапетом белом свилом, да је учи некаквом новом везу. Дуго су седеле једна поред друге, за ђерђефом. Фатма сама навезе већ две „кутице“. Поче трећу, па устаде, оде са софе. Мало, па дође Осман

и брат му. Кад виде непознат ђерђеф мали, ружичаст, сети се да је њен, те му би врло мио. С чежњом погледаше к вратима да она уђе, а мајка му се задовољно насмеја и рече:

— Сине, дај мајци мужде!

— Обећавам ти, мајко, оку најфинијег дувана.

— Устала ти невеста, машалла'!

Он чисто бојажљиво погледа у мајку и рече:

— Е, е, машалла'!

— Устала, али слаба. Како побледи, ја се препаднем да је не снађе оно ономадашње чудо. Што сам се препала! Још не могу к себи да дођем. Ја не знам какви су то родитељи, како је удадоше овакву!

А Осман-беј, погледајући жудно к вратима, рече:

— Толике муке видела, како причају Цариграђанке и њена тетка. Удали је за пијаницу, пропалицу...

— Оздравиће, сине, само ти немој да.. Ти си мало напрасит, а она је зацело размажена, јединица је.

— Гле, ага-беј[1] шта је навезла! Ја ћу њу научити овоме везу, она мене француском језику, рече му сестра па се засмеја, поцрвене и поклопи лице на ђерђеф.

— Што, душо, то може, рече Осман задовољно гледајући непрестано вратима.

И ето Фатме, у белој турској антерији, очешљана европски. Кад виде девера, хтеде да се врати, а Осман рече:

— Изиђи, ханум, као пред оца, гологлава: Ахмед-беј, мој брат, старији је од мене.

А Фатма уђе, па и не поздравивши девера седе за ђерђеф. Осман се зачуди, после помисли: „Срамота је, стидљива.“ Она је бледа као смрт, не диже очију с платна, везе, и ако не зна како везе. На левој руци јој је Џемалов прстен, али она јој је под ђерђефом, те је Осман не види. Но и да није под платном, Осман је не би видео, јер је гледа

[1] Бато бêже.

у лепо лице, тражи јој погледе: истина слаба, али лепа, лепша од оне три, па чак и од Зејне. Узбуђен, да му није овде мајка и брат толико старији од њега, он би сео крај ње па би је миловао. Узе говорити мајци а добацивати жени како је уморан, много је радио, а нема ко да га жали. „У гору и камен, сине! Како нема ко?“ вели му мајка, а он погледа у Фатму: она не диже очију с ђерђефа. Дође му на њ криво, сад би га исекао, а малопре би га миловао. Што га не погледа отворено, разуме: стиди се, нису сами; али крадом... С грозничавим нестрпљењем погледа у часовник: да ручају, па да се он с њом одвоји... сад је здрава. Свекрва јој преде свилу и наједанпут рече:

— Од ове свиле откаћу платно... Емир-ханум, јагње, волиш ли свилену кошуљу?

— Ништа не волим, одговори она хладно, а Осману сукну пламен уз лице, и помисли: „Какав је то одговор! И коме одговара? Свекрви!“

И наједанпут, њему се учини да она не ћути што је болесна, или што се стиди, већ што се горди. И сети се шта му Ајше-кадун каза, да њега зове на име, и да пред његовом мајком пуши. Може бити зато што он није пашић, јер, што се тиче племства и богатства, он је бољи. И може бити што се није родио у Цариграду. И може бити што није учио у Европи. И може бити што није младотурчин. Па што се онда за њ удала? Само да се не зове распуштеница. Може да болује и да се мази, али да их не поштује... Кад би запалила цигару пред његовом мајком сада!... И поче у њему да ври, а он се утишава: „Болесна је. Шта је препатила, овако млада! А Ајше-кадун под старост се пролагала: откуд ће да пуши пред свекрвом, није полудела!“

У томе се чу кашљуцање: на ручак долази Али-Рашид-беј. Старац пред вратима скида обућу, а ови гледају да се он појави, па да скоче... И већ су на ногама сви: кћи, синови, жена: Фатма, снаха му, не устаде.

— Емир-Фатма-ханум! викну Осман-бој гласно и оштро...

Од тога крупног мушког гласа Фатма задрхта, па побледе и саже главу као да пребраја жице. Осману се софа окрете. Па за час као да помахнита, с најгорим речима полете Фатми: дохвати је за рамена па је избаци са софе вичући: „Срам те било! Срам те било!“ А тад брзо, јављајући јој да је од њега слободна (бош), заповеди јој да иде оцу, гадну, надувену човеку, који је учио да према свакоме буде охола, па чак и према мужу, да никога не поштује, па чак ни свекра и свекрву. Отрча, донесе јој чаршаф и пече, баци јој то у лице вичући: „Сакриј се од мене, нисам ти више муж!“ Па јој окрете папуче прстима упоље грмећи: „Иди, ниси ми више жена!“ Она дршће као прут, страх је не од смрти, већ од оне страшне речи *бош*.

— Сине! Сине! вичу родитељи молећи.

— Аман, ага-бој! преклиње сестра и плаче.

Брат га вуче за капут, задржава; а Фатма, збуњена, уплашена, узе љубити свекрви скут; свекрва јој га вуче и вели:

— Остави се, Бога ти! Зар мени скут, а свекру... Зашто му не устаде, кћери?

Она бризну у плач, не одговоривши свекрви.

— Јуче си преда мном пушила, а ја сам ти то одбила на болест. Али данас... Зашто не устаде свекру, кћери?

Она плаче и облачи се у чаршаф. Али напрасити бој већ се поврати, покаја. Зашто да се не користи мужевљим правом? Зашто да му отидне *тако?* После овога што је учинила, он је не би држао па да је султанова кћи; али, да је остала његова још само недељу дана.. Кад се рашчује, он неће смети изићи пред другове: исмејаће га...

И смисли да то поправи, те набави пуномоћнике и сведоке... Како му би, кад му један пуномоћник рече: „Емир-Фатма-ханум не да ми пуномоћје: неће с тобом друго венчање!“ Он више није претио њој него оној што му рече: „Емир-Фатма-ханум воли вас — просите је“, претио је Ариф-хануми.

Испратише је кући на колима с Ајше-кадуном, грдећи њена оца. Кадуна јој уз пут говораше: „Сваки час оваква шетња. Беше добар; али, како оде Зејне-ханум, он промени нарав. Сад се каје, знам... Тебе много брзо пусти, отиде му неизмилована. С оне три се затварао, па га нисмо виђали поваздан. Кад изиђу, оне јадне малаксале... Ти му отиде *онако*, може бити зато што ниси *девојка*. Али није, него зато што си болесна. Он је човек према сиромасима, старима и болеснима.“

XVIII

Како се преудаде Фатма, Ариф се промени. С колико је куражи говорила и с колико енергије радила на њеној преудаји, а сад кад она оде мужу, невесела је, управо брижна је, зацело што је Османбеј љут. Ко ће знати зашто. Она сваки час шапће нешто мужу. Он је, види се, слободи. Она и сад има неку тајну. А досад, она није имала ниједне тајне коју није казала своме мужу, своме другу и пријатељу већ двадесет и толико година. Дошла му је скоро дете. И он је био врло млад, и увек здрав, те је њу, у младости увек болесну, заједно с њеном мајком, нежно гледао и неговао. То је једини човек кога она познаје и воли. Ни њени најрођенији не би смели ништа против њега рећи. Он јој је дао оно што и многе хришћанске жене немају — слободу. И зато што га воли и што га се не боји, она му не казује само обичне своје тајне разговоре, него и најскривеније своје осећаје, и тајне.

— Све ће бити добро, ханум. Што си се толико забринула? Изиђи мало. Ха! Ево, ја сам променио прстен да те подсетим да је данас седница онога солунског Књижевничког Друштва, где су те узели за члана. Отиди бар једанпут.

— О, па баш данас! Ја чекам, ти знаш.

— Чекаћу ја уместо тебе. Отиди: разгалићеш се.

— Како ћу сама с толиким људима? Од жена које су овде чланови, само је још једна у Солуну, па и она знам да неће доћи.

— Шта те брига?! Кад ја желим, шта те се тиче свет?

Она с разбивеним срцем спреми се и оде. Прашине је било мање но други пут, јер је ноћас пала плаха киша. Пролазила је кроз метеж главне дугачке улице на Јалијама, и зашла је у једну од споредних улица Новога Солуна. Кад је била до једне куће, или, кафане (она није знала шта је та зграда), свратила је и отишла на „седницу“. Ушавши у једну велику собу, с прљавим подом, она угледа око једног дугачког стола, без чаршава, десетину петнаест људи, младих, осим тројице. Један од ових био је старији од ње; други њених година, али су изгледали много млађи јер су обојили — косу и бркове; трећи, човек испод четрдесет година, био је онај „генције“, гојазан и мастан. Њине жене књижевници звале су га још и „Превазишао Себе“, зато што је у једној његовој књижевничкој реклами тако стајало, то јест да је, делом за које је била ова реклама написана, превазишао себе. Кад она уђе, ниједан се не помаче, не као госпођи (ко им то тражи?) него као старијој жени. Чак ни они за које она није чула ни да постоје, а који су овде сматрани као књижевници. Не усташе јој не што је сматраху као другу, него што су јој већ учинили одликовање позвавши је у своје друштво. Она седе где нађе место. Пече је дигла, и цело јој се лице видело. Они су њој били страни. Она се у сасвим друкчијем друштву креће. У друштву страних жена, и у друштву својих сународница, где се врше сви прописи друштвених правила, правила истина источњачких, али пуних лепоте, заосталих од једне велике старе културе. Њене пријатељице, Туркиње, полиглоти су, као што је и она, а ови њени другови нису. Њима је доста турски језик, и мало француски (па и то не свима). Она познаје и друкчије своје другове, културне; али, њих овде нема. Уместо мириса мошуса, као у каквој старинској турској кући, она овде осети мирис пића, и би јој веома непријатно, нарочито кад уђе један „весео“ и стаде говорити лудости. Видевши га оваквог, она се промени, јер је имала неку необјаш-

њиву одвратност према пијанима. Говорило се о свачему, само не о књижевности. Који је год икада од кога критичара био изгрђен, он њега овде изгрди... Уз пиће, разговарало се, пљувало се, и — завршила се седница. Док год је седела, осећала је оно што обично: да не смећу с ума људи да је она жена. И са разбивеним срцем изиђе, пђаше улицом живо, импровизујући стихове:

Дивљаци! жена још је вама *жена*,
Ствар од дрвета, хаљина од ткива,
Од сто вам лета малолетна бива.
Дивљаци! жена још је вама *жена*.

Још јој кажете: „То није за жене.“
С физичке снаге у поносу своме
К'о са својином поступате с њоме.
Још јој кажете: „То није за жене“.

Пуна вам уста: „Култура, култура“.
Култура свуда својим крил'ма вије,
Ал' до вас пута прокрчила није.
Пуна вам уста: „Култура, култура“.

На коју ће страну под овим тешким утиском? Сети се друге седнице, женске; она је ту у близини. Оде на њу.

У једној лепој кући, опкољеној високим ловоровим дрвећем и олеандрима, у једној великој чистој соби, седеле су младотуркиње, све Царигра-ђанке, чиновничке жене. Оне су ову седницу сазвале за припрему два велика женска друштва, која ће организовати чим буду смеле. Таквих скупова било је на више страна Новога Солуна. Ариф није била из овога друштва, па ипак сврати да види које су ту, шта хоће. Али и ту се одмах наљути. Између жена које су заиста биле за пример многима, било је и таквих с којима се једно време није хтео нико дружити. „Данас, оне ми личе на банкроте који гледају да поврате своја изгубљена грађанска права.“ Њих је било мало. Главна међу њима имала је бити председница „Друштва за подизање друштвеног морала“. Ариф хтеде да плане и да рече: „То ће бити пред-

седница за подизање своје репутације,“ па се, на своју срећу, уздржа. Секретар ове будуће председнице имала је бити једна која са својом претпостављеном стоји на равној нози, у погледу морала. „Не, то је иронија,“ помисли Ариф. Говор је држала будућа председница „Друштва за васпитавање турских жена“. Ариф ју је гледала и тужно се смешила. Њом овлада један неисказан скептицизам. Тâ је говорила течно, и лепо, мада ниједна идеја није нова. Све су те идеје Енглескињâ, које, путујући, иду харемима и држе им предавања...

Одавде, Ариф оде кући. Муж је хтеде питати како је било на књижевничкој седници, али видећи је страшно нерасположену, уздржа се од тога.

Сутрадан је примора да иде на седницу младотурака. Он ће је пратити. Она је на те седнице редовно ишла.. Вече. Мирише и море и земља. Звезде дрхте. Она с њим иђаше кроз Тефтердарову Башту. Одоше до једне двоспратне црвене куће, саме на ледини пуној корова, покривене плавим солунским небом; уђоше унутра. И она и муж имали су јапунца. Дочека их домаћица, млада, врло интелигентна и врло културна. Говораше с Арифом енглески. Мало па се почеше скупљати чланови. Кад су се развијали, остајали су у официрској униформи... Било је и још неколико турских жена. Говорило се турски, јер домаћица од неког времена није држала слушкињу, да их не уходи... Припремало се за Устав, за слободу... Како су ове припреме огромне, и страшне, њој се каткад дизала коса на глави. И овде јој се једном учини, да су у комитет узете и жене не што се мислило да оне имају право на то као грађани, већ што су људима од потребе, да им буду сигурна „преносна средства“: под својим чаршафима могле су преносити што се год хтело. И као жена, за час се осети увређена, понижена, побуни се, па се трже: прашта, прашта, све прашта кад се ради на бољитку, то јест на добру њене отаџбине. Али час-по, па је постајала страшан скептик, кад је год когод од тих официра говорио или прелазио

преко собе... Чак и херој, млад, леп, пун поштења и узвишеног родољубља изгледао јој је млак кад говори, кад ходи. У његову говору и ходу није се видео темпераменат, ни енергија, него оно њино расно: млакост, тромост... Да Бог дâ да се вара! Можда његов темпераменат се не испољава, и то ју је тешило, давало јој наде.

Сутрадан јој је било још горе. Чак ни с мужем није хтела говорити о оној тајној бризи која је мучи; он је то опажао и није јој хтео ништа помињати. Он је њу познавао боље него икога на свету. Уосталом, њу је могао познати чак и онај који се само мало с њом дружи, јер она је била отворена, и сувише отворена, због чега је у њином друштву, ненавикнутом на отвореност, много пута страдала.

— Знаш шта, ханум? рече јој муж. Данас ћеш имати једно лепо разоноћење. То јест, вечерас. Иди на бал код госпође Нисим.

Она се зграну:

— Зар сад кад сам немирна како никад нисам била?!

— О, била си. И ја се сећам: кад кудгод одеш, разгалиш се. Иначе, како би легла у постељу тако немирна. Иди. Ја ћу чекати...

Она се замисли.

— Има ли смисла да идем на веселе кад је у породици туга?

— Каква туга? Још се ништа не зна. А мени се чини да ће испасти све не може бити боље.

— То је један огроман бал. Како могу ја тамо, кад немам тоалету... А волела бих да видим...

— Обуци шта имаш. Ти на то ниси никад гледала. То је као понеки у Европи, како прича Мехмед, кад не може да узме ложу, не иде у позориште.

И у вече, она се спреми за бал код госпође Нисим. Очешља је једна младотуркиња, онако како ју је била очешљала Елиза за Фатмину свадбу. Њена седа коса, тих дана мивена, била је просто

сребрна. Црна свилена антерија, прављена још пре дванаест година, стајала јој је врло лепо према сребрној коси и напудрованом лицу. Једну кутију пудера она има већ четрнаест година, — метне пудер понекад, кад пође на неку свадбу, ноћу. И тако обучена, зави се и седе у кола с мужем... Он је допрати до капије, па се одмах врати кући, а она уђе у двориште, или у један велики парк, који је опкољавао једну палату на самоме мору, осветљену мириадом светиљака те је личила на какав чаробан вилински двор. Кад је дочека домаћица, једна богата Јеврејка, њених година а као младица, толико дотерана и дивно обучена, и уведе је у ванредно велики салон раскошно намештен и јединствено осветљен, она се збуни. Ту је представљена Европа у минијатури. На канабетима, у наслоњачама, седеле су Енглескиње које живе у Солуну, и из Цариграда, дошле за овај бал, и једно енглеско женско друштво што путује за Сирију и Египат, па Францускиње, па Белгијанке, и Швајцаркиње којима је матерњи језик француски, па Немице, Италијанке... Све су у балским тоалетама, осим онога енглеског туристичког друштва. Те Енглескиње биле су у путничким костимима са шеширима, неке у капама, са штаповима (унеле их у собу!). Ариф се збуни видевши први пут у минијатури Европу. Међу странкињама, нарочито међу Енглескињама и Францускињама, она је имала многе своје познанице. Домаћица је одведе уврх сале и посади до једне енглеске посланиковице, с којом се она упознала у Цариграду, и која јој често пише, дајући јој савете: шта све треба да ради за добро своје отаџбине. Од свих, ова дивна жена што и у туђој земљи ради на хуманости и на култури, Арифи је била најближа. Први пут осети један неисказан бол што су те жене срећне, јер су кћери културних народа. А шта је она? Туркиња. Може бити врло културна, културнија од много њих овде, па ипак ништа: Туркиња. У њену културу гледа се с неповерењем; или, њена кул-

тура прима се с резервом. Само кад је познаду. Али, колико је њих што је познају? Њена дела не иду ван њене домовине, јер њен језик нико не зна и нико не учи. У њеној земљи пакост. Она се сети неких типова. Једна мало млађа од ње, а још девојка. Чепркају по делима турских жена, и налазе „чулност“, а свака је од њих порочна...

Док је она, ћутећи, седела и размишљала, тужна, у собу улете једна енглеска девојчица, данас дошла у Турску, и узвикну једној од путница: „Мама! Пуно је двориште црних домина!“ Арифи се срце следи, јер се сети ко су то. Енглескиње, путнице, похиташе, јер оне кад путују хоће све да виде, „за то путују“. И Ариф изиђе с њима. Одоше на једну терасу и видеше преко дворишта гомилу „црних домина“.. „Маске!“... Она уздисаше слушајући узвике енглеских жена. И рече:

— То нису маске, него турске жене.

— *Dear me!* чу се један узвик изненађења.

— То су турске сифражеткиње, рече Ариф.

— Траже право гласа?! изустише Енглескиње с чуђењем у један глас.

— О, не! Траже право сунца, изговори Ариф с неисказаним болом, и оне осетише тај бол у њој, па је више ништа не питаху.

Кад се развише Туркиње и уђоше у салон, енглеске путнице занемеше од чуда. Јесу ли то становнице овога прљавог, трошног града о чију су калдрму данас хтеле ноге поломити? Да, то су његове становнице, Туркиње. Погледајте њино богато, раскошно одело и њин накит! Нека се сакрију и Енглескиње и Францускиње, јер ће им оне купити целу тоалету за једно зрно бисера из огрлице, за један драги камен из прстена. „Што не оснујете једно женско друштво против луксуза?“ рече једна Енглескиња путница, и то све друге поновише. То беше мала непажња, али, напослетку, Енглескиње сматрају да на то имају право, за то и путују.. „Што их не скупљате и не говорите им, да се некултурност једне земље највише испољује

у раскошном облачењу и кинђурењу жена?“ рече посланиковица, а Ариф осети један интензиван бол, и стид, и никад не виде колика је Туркиња као сад... Овде су биле старотуркиње, три пара ортака, и нове, многе пашинице дошле из Цариграда, с кћерима, које међу собом говоре енглески, по новој моди, јер француски је почело поодавно бивати стара мода, обично. Домаћица је женила сина, и по обичају немуслиманских народа који живе у Турској, и она је учинила: правила је једно весеље за турске жене, и зато није звала људе, него само жене, свих источних народа што живе у Солуну, и странкиње... Странкињама су показани ортаци, то јест по две жене једнога мужа, а оне су их радознало гледале...

Прозори су били широм отворени, те се чуо шум мора, видело котрљање звезда и месеца на његовим таласима и осећао јак, слан и топал мирис његових вода...

Све су гледале која је најлепша, и нашле су да је најлепша једна млада Енглескиња. И прошле године била је у Турској, и Арифи ју је довела Мадам Макс. Плава, у љубичастој хаљини, округло изрезаној... „Хаљина јој изгледа као какав егзотичан цвет из кога су изишли један за чудо леп женски врат и једна за чудо лепа женска глава. Ова млада жена личи на лотосов цвет,“ рече Ариф, за лепу Енглескињу што је једном рекла за једну лепу Рускињу, а једна Францускиња се насмеја и изусти: „Тако упоређење умела је наћи само једна Ориенталка“. Али, гледајући је дуже, Ариф се сети описа Хамилтонова... Он описиваше једну Енглескињу: „... Као да је створена од кринова и руже, у погледу боје; као да је створена од воска, у погледу мишица, руку и грла. Лице јој је најлепше, али то је увек једно исто лице.“ — „Лутка!“ проговори Ариф, и окрену поглед к Францускињи, Мадам Ажил, коју једанпут у писму помену Мерсије, и коју њој, прошле године, доведе Мадам Макс. Та Францускиња, и ако је лепа као лутка, није личила

на лутку, јер је имала душу. Она је говорила не само устима, него и очима, и целим лицем, и сваком цртом на лицу. На овом великом балу где је било жена толиких нација, најлепшу тоалету и најлепше очи имала је Францускиња, Мадам Ажил...

Особита музика испуњаваше салон. Странкиње су играле, а Туркиње — сироте Туркиње гледале су... Наједанпут, Ариф се сети оне тајне. Сва јој крв јурну у лице. Дође јој да викне странкињама: „О, ви срећне жене, спасите Емир-Фатму!“ Па се прибра, устаде, дубока темена направи Енглескињама и Францускињама, и изиђе...

Кући оде пред подне, и затече Фатму!...

— Боже мој! узвикну пресрећна љубећи сестричину. Емир, срце моје! Као да си дошла с робије где ти је била у оковима душа, говораше, па јој се наједанпут загледа у дубоке лепе очи.

Она се сети што је тако гледа и рече:

— Слатка тејзе, он је човек према болеснима. Ја сам истински била болесна. Имала сам страшан напад, као ти, тејзе.

И побледе. Јаком вољом прикупљала је снагу за довде. Сад јој се учини као да ишчезава. Клону на миндерлук и стаде из свег гласа викати. У томе су биле ушле и оне три нове и Мерсије. Све потрчаше око ње с хладним крпама, с врућим креповима, са сирћетом и етром; а Мерсије је сву раскопча, распаса. Све су летеле, као да им је страх дао крила да јој помогну. „Доктор!“ викну она онако страшно као пре неки дан, јер својим уплашеним очима виде смрт. Арифин муж отрча по лекара, и лекар брзо дође: онај ономадашњи Грк.

Њој је сад напад брже прошао, зато што је лекар брже дошао и слободно је. Кад се сасвим умири, лекар рече:

— Откуд ви овде, ханум, кад сам вас пре неки дан видео близу Касумије: било вам је „прво вече“?

Она поцрвене али ништа не одговори, а Ариф рече:

— Била је удата за лудога Осман-беја, доктор-ефенди, па ју је отерао.

— Да отера овако лепу жену! чућаше се лекар гледајући чежњиво у њене као снег беле груди.

— Први пут је била за Мурад-Џемал-бејом, Цариграђанином.

— Аа! То је за оним Мурад-Џемал-бејом што се јуче...

— Опио, прекиде га Ариф, и даде му знак очима да ћути.

Јер она је видела да Фатма не зна да је пуцао на себе, па кад би чула сад овако слаба, могла би понова добити напад. Она чу „да се опио“ и би сасвим равнодушна; само, при помену његова имена, затрепта и поцрвене, а њено измучено срце опет тренутно брзо залупа, и препуни се топлином и љубављу, и нежно погледа у лекара: учини јој се близу, као свој, што помену *њега*, и што зна да *он* постоји. А нек пије... само да буде њен.

Тај дан ништа нису питале Фатму; оставиле су је да се одмори, испава. Сутрадан је устала кад и оне, и с чисто светлом бојом лица седела с њима на софи и све им је потанко испричала.

— Све си учинила како су те научили твоји учитељи, говорила је Ариф и смејале су се.

— Али, мене не гризе савест: истина сам била болесна. Само ме је срамота што пуших пред старом женом, свекрвом, а нарочито што не устадох старцу, свекру. Ја сам друкчије васпитана. Ја устајем на ноге чак и оној спротој Емине-кадуни с искрпљеним чаршафом — зато што је стара. Боже, како сам могла! И то је по вашој сугестији.

— Ја сам знала да ћеш баш заиста бити болесна, па ме је било страх. Боље је да си се претварала, а савест не би гризла твоју учитељицу. Њему је жена што фес, капут: купи га, понесе га, изиђе му из воље, баци га. Ја му жалим три венчане жене, нарочито ону што је отера „за бакалске кесе“, а највише ми је жао четврте, невенчане: то је његова прва жртва. Оне три нису изгубиле као жене ништа, она све: у кућу јој не улазе ни оне што прерушене иду у Димитријадосев

„Салон“; ни оне што у чаршији код Јевреја чаршаф, пече, свилену хаљину, златне обоце купују — телом. Нису изобличене, па се праве поштене и неће у кућу „непоштеној“. Није ми жао Осман-бејова оца: како је васпитао сина? Али, ја те нисам слала да се светиш лудаку. Ја нисам ни мислила да те удајем за Осман-беја, него за Абдурахман-агу, али Фахрије-ханум...

— Абдурахман-агу ништа не би наљутило, стар, отупела му осећања, а треба неко да му трља леђа канфором и шпиритусом и да му кува од зове тој. Ја сам такав случај видела у Скопљу, рече Фахрије, и све се засмејаше осим Мерсије: како лекар рече „онај Мурад-Џемал-бој што се јуче...“ и како му Ариф даде знак да ћути, ова млада девојка се уозбиљи и готово ни речи више не проговори.

— Њега није срамота што је трећу отерао за бакалске кесе, него што му је четврта отишла *онако*. Како ће да изиђе пред другове?! О, сиромах, горд, јунак, мушко! Али ти си, душо, сад слободна... Сад си распуштеница Осман-бејова, и можеш за кога хоћеш.

— Да ме није пустио, отерао, ја бих се убила. А сад кад сам слободна...

Она не доврши, застиде се, и узбуди се. Ариф, смејући се, рече:

— Да те удамо за Џемал-беја? Само, ја нећу да проводацишем, мени то не иде од руке.

— Ја ћу, рече Фахрије.

— Или Мерсије, рече Фатма.

— Ја... не... не могу, брањаше се Мерсије, и покуша да се насмеје, а кад не мога, она заплака.

Оне јој се узеше смејати што плаче.

— Ја и да могу, нећу никад више да отидем Нурије-хануми, рече Ариф. „Oui, c' est comme ça.“ Францускиња из Туркестана. Где јој лудој паде на памет зарицање! То је преживело, има га тек понегде, код простих по малим градовима. За чудо нам је, Емир, што нам ти ниси јавила; јер ми смо пристале за једанпут. И онда, била је вешта старо-

туркиња: позва нас на ифтар, спреми нам јела каква никад нисам окусила (њена кухиња је чувена: богата а *friande);* па после ифтара, за време доброг варења, расположене, ми уз кафу и сируп почесмо разговор и договор! Попила сам пуне две чаше сирупа, а у њ је Нурије била метнула бенђелук, зацело. Да кријемо ово, иначе ће нас нове избрисати из списка. Да је прихваћен мој предлог, да се упути на рад наш слатки Џемал-беј! Али, његова тетка и сама нерадница, па и мајка, проводила се, а за рад...

Фатми би жао суте и свекрве, али ништа не рече.

— Али шта ћемо сад? Ко сме јавити моме зету? рече Ариф, и сети се мужа: њега Ибрахим-Хасан-беј воли.

Оде с Мерсјом у двориште к мужу, човеку од педесет и једну, две године, у ловачким хаљинама, који вешаше једну мокру ловачку торбу на један дуд сав у сунцу, и замоли га. Он испрва неће, не воли да се меша у туђе послове; али кад му она растужено рече: „Зар ти је Емир туђа?“, и кад му Мерсије прогука: „Иди, слатки Али беј течо“, он се разнежи, и похита да се пресвуче. Док се он пресвлачио, жена га је учила шта ће да каже „Грому“: да је његову кћер Осман-беј отерао.

— Само полако, лепим, душо Али-беј; јер ти знаш да је он луд, љут: да се у љутини не истрчи са *„нећу је, не примам је“,* па после: он не узима речи натраг.

Али-беј се врати брзо, као да је прелетео толике улице; журно уђе у собу, јер није знао да су ту нове, а оне с Мерсијом цикнуше и похиташе по своја башјортна, да покрију главу. На лицу му се смејала радост, а Ариф нестрпљиво рече:

— Шта би, молим те?!

— Чудо! рече он весело, не погледајући у туђе жене: „Па лепо, отерао је, нека, има хвала Богу она коме да се врати. Кад је отерао пашину

кћер, што не би моју! Трећу је отерао за бакалске кесе, четврту што није устала свекру, пету ће што није обрисала нос деверичићу.“

Жене се задовољно насмејаше. Фатма узвикиваше: „Слатки, слатки бај-течо!“, а он продужаваше:

— „Како је почео“, вели, „до четрдесете ће отерати четрдесет. Он луд“, вели, „а има подбадача снаху.“

— Каква снаха! Снаха му је за текију, виче Ариф.

— Па шта још, слатки бај-течо? говораше Фатма грлећи човека који је воли као да је његова, зато што нема своје деце.

— Ништа више. Да те водимо оцу.

— Па како си почео? Шта ти рече зет кад ти поче? упита Ариф.

— Е, ја више нећу, рече он мало набусито, јер није марио за дуг разговор

„Тај човек проглашен је за најбољег мужа,“ помисли Фахрије гледајући га, и чињаше јој се неверица; јер он није имао нежан изглед, и ако је био нежан.

Још исто вече, они одведоше Фатму оцу. Нене и мајка биле су као убијене, а претварале се, правиле се веселе. Оцу је било страшно, а смејао се, пружајући кћери руку, да је пољуби.

. . . . . .

Прође читав месец, а Фатма још не чу да је Џемал пуцао на себе, да се ранио, па је ишла око зида, крадом, и метала око на отвор. Седела је по читаве часове у нениној соби, гледала кроз кафез: свет, али нема њега. „Да није на путу? Да није болестан? Зашто тејзе не пошље Фахрије-хануму сути, да јој каже због чега сам се за Османа удавала, и да сам распуштеница?“ Ни слутила није зашто тејзе одлаже за доцније, док јој се не приближи рок кад има право на венчање. Не зна да он лежи, да је рањен, да му је рана опасна. Кад би знала, преварила би све укућане да ће да иде или тејзи или на Јалије, некуд у госте, а отишла

би сути, њему, своме мужу, да је поред њега и дању и ноћу, да никад не трене, не легне, да му она рану лечи, привија, да га негује, излечи. Он јој је муж пред Богом, а шта је се тичу људи. Али од ње се то крије зато што је била болесна, да се не уплаши, да не падне у постељу. Осим оца, цела кућа осећа да она Џемала још воли и да му се нада.

Најпосле Ариф дознаде да је Џемалу сасвим добро. да је рана зарасла, те исприча Фатми све... „Ни Бога не волим овако," рече без страха Господњег, кад чу страшну и пријатну причу. Њој је и пријатно, мило: ранио се због ње, за њу. Да је Осман није отерао, она би се развила, развијена би прошла турске улице, отишла Џемалу, пала на колена и молила га да беже у свет где људи имају душу.

Фахрије оде Нурији. Кад је Нурије виде, смрче јој се, јер она је чула да је и ова Цариграђанка радила на Фатминој преудаји. Прими је врло хладно, не говорећи с њом француски као други пут. Али ова млада и лепа турска жена прављаше се као да њену хладноћу не опажа, те весело рече:

— Нурије-ханум, мужде!

— Мени сад није до Устава.

— Устав, не још... Фатма-ханум је слободна.

— За ово четири и по месеца ја сам се надобијала „слатких поздрава" од своје суседе; а сад, и од њене кћери ваљда, рече Нурије љутито, и у томе дође њена сестра.

— Ханум-ефенди, мужде! весело узвикну Фахрије-ханум поздравивши пашиницу теменима.

— Само бих дала мужде ономе који би ми вратио срећу сину.

— Онда мени, ханум-ефенди.

— Ми смо све чуле, и да се преудала, и да се оцу вратила... отерана. Мој несрећни син због такве жене да се рани. Кад је чуо да се преудала, три дана ништа није окусио, нити је ишта проговорио, а четврти... Богу хвала кад рана није била смртна, а била је опасна.

— Ханум-ефенди, Емир-Фатма удала се за

лудог Осман-беја због вашег сина, да је он отера те да узме вашег сина: она воли вашег сина.

— Никад Џемал не би узео ону која је била с другим.

— Она није... Била је болесна... После није устала свекру, и муж је отерао пре но што је била.

— Ми смо чули ту причу, али у њу не верујемо.

— Ако хоћете, мој муж довешће вам Осман-бејове другове... Крије се од њих што није... Ох, не могу даље: срамота ме! узвикну па сакри лице у руке.

— Mon Dieu! Mon Dieu! поче узвикивати Нурије тапшући, и наједанпут нервозно зацика, да чује Џемал-беј.

С њеном веселом циком залајаше њене пудлице, Фидел и Мињон, и запеваше јој канарине.

— Mon Dieu! Mon Dieu! Идем Џемалу да му однесем радостан глас.

Сутрадан је, за љубав Емирину, дошла Ариф. Џемал је веровао њој, али ипак се није развеселио.

— Лаж, Ариф-ханум од почетка до краја. Камо срећа да је знала да пијем, да сам протеран, да ме тетка храни као инвалида. Кажите њену оцу и њој: да ништа немам, све отишло за дуг, ја сам пропали племић, принц...

— Они знају, све. Она каже: „Кад не би могао радити он, радила бих ја, па бих га хранила.“ (Он поцрвене и обори очи.) „Али он ће радити: здраве су му руке и ноге, здраве су му очи и памет.“

Он на ово ништа не одговори, већ рече задовољно смејући се:

— И да се не узмемо, ја бих био ипак срећан: за мене је поднела толике жртве.

Ариф оде и однесе Фатми „слатки поздрав“. Али она удеси причање тако лепо, те се млада жена надала.

Пашиница рече сестри:

— Џемал се насмејао, и ја морам Богу црну жртву: заветовала сам му се. Али, ја немам новаца за овна и свеће (свеће сам обећала текијама). Хо-

ћеш ли да ти продам ону своју белензуку са safirima? Ти њу волиш. Дај ми за њу колико за овна...

Нурији грунуше сузе.

— Зар твоја сестра да... поче па не доврши због плача.

— Сестро, ја сам своје проћердала. Што се тиче жртве, Богу је онај приноси ко му је обећа.

— Поклонићу је Емири, рече Нурије, кад узе белензуку.

Сутрадан ујутру, у Нурије-ханумину дворишту био је велики црни ован — с вараклансаним роговима и црвеним тракама као за Курбан-Бајрам. Пашиница пред сведоцима опуномоћи једног комшију, па обоје узеше абдест; после комшија, засукав рукаве, удари под грло живинче (ножем за „курбан"): шикну црвена, врела крв, запуши се и обоји зелену траву. Касапин овна рашчеречи, а пред Нуријином средњом капијом беху неколике Туркиње у искрпљеним чаршафима, и неколико просјака, па неки доби плећку, неки врат, неки бут: пашиници остаде само леви бубрег... Па се закла још један ован, жртва од Нурије: он се посла дервишима, и у текије велике, ишаране зеленим воском свеће, од пашинице, мајке Џемал бејове.

Кад почастише и испратише пуномоћнике и сведоке, сестре уђоше у Мондије-Ханумин *bureau*, где за писаћим столом сећаше Џемал, у белим, лаким хаљинама, бео као млеко због неизлажења и много изгубљене крви. Окренут леђима уласку, он не виде мајку и тетку, а занет, не чу шум њихових корака: загледао се у неки предмет на столу, весео, насмејан. Нурије му приђе без папуча, и кад виде да се загледао у Фатмину слику, припљеска и цикну, па весело рече:

— Mon Dieu! Mon Dieu!

Он се трже и спонтано рече:

— Проси ми Фатму, тејзе!

А његова мајка диже очи к небу и рече:

— Нема Бога осим Бога, Мухамед је послат од Бога!

XIX

Кораном прописан рок прошао је и Фатми и Џемалу, јер и он се с другом ожени, да би стекао право. (Венча се с Нуријином робињом, па је одмах пусти.) Сад може да се узме с Фатмом. Да она хоће за Мурад-Џемал-беја, њену оцу казао је Али-беј. Али у грудима тога човека срце је од камена. Ни молба Али-беја, ни брата му, ни сузе материне, ништа не омекша овај камен. „Примио сам је, а не дам да се понова удаје за пијаницу, пропалицу и протераницу.“ Мати јој, осим свога и мужевљег рода, у кућу никога не прима, јер јој се чини, ко год би дошао, дошао би да јој се свети и подсмева. И љути се на кћер што од своје матере сакри мужевље пијанство. Пре је замерала Госпођи Аристид што су њене кћери с њом као с другарицом, а сад жали што и она своју није тако васпитала. Па бар да је протеран због политике, да су му конфисковали имање „реакционари“; али овако: он убица, мајка му распикућа. Нуријн је слала најгоре поруке и „горке поздраве“. Једно једино дете, па оваква несрећа, оволика срамота! Кад се сети како се хвалила, дође јој у земљу да пропадне. И зар се не нађе нигде пријатељ, да им каже! Чак јој није пријатељ ни њена сестра од тетке. Сви су знали, осим њих! „Никад више за њега па макар...“, и не рече „па макар умрла“, него „па макар се не удала, не видела више крај скута мужа“.

Сваки дан је изводе у шетњу, колима, а и пешке; некад је с њом нене, некад робиње. Најчешће иду Арифи, па оне се враћају, а она код тетке остаје и „лежи по неколико ноћи“; с тетком се шета, код тетке седи ноћу с новима, с онима

што се буне и што буне. Ноћу тишина, нигде никога на улици, па се чини да и по кућама све живо спава. А оно није: у Старом Солуну, у овој кући жене шенлуче; у Новом, у оној вили кују завере. Код Арифе су неко вече пуно, а неко, оне две младе Цариграђанке (трећа је умрла), Џемал-бејова мајка, Фатма и Мерсије. Пре две вечери не развише се, осташе у чаршафима, с печима посувраћеним преко главе, те им се све лице видело: спремише се за људе. Дођоше мужеви оних двеју нових и — Џемал-беј.. Џемал-беју се пису надале, нарочито Фатма, те видевши га изненада, близу себе, пред собом, после толиког времена, она се заборави и засмеја се од радости, и, збуњена, не знајући шта ће, спусти пече на лице. Ариф и нове узеше се смејати њеној забуни, и подигавши јој пече, бише дубоко потресене: њено зарумењено лице облиле су сузе. Занете њом, оне и не опазише да им је из собе нестало једне другарице, најмлађега „начелног пријатеља". „Где је Мерсије-ханум?!" узвикну зачуђено Фахрије-ханум, пошто намести Фатму према Џемалу, и пошто се за тренутак насладише њиховом збуном и љубављу која се опажала чак и у вибрирању Џемалова гласа; а Ариф изиђе из собе да је потражи, и нађе је у својој соби за одмор: лежи на миндерлуку, с чаршафом, ничице; подиже је: лице јој је мокро од суза! „Мерсије душо, ми сад треба да певамо, не да плачемо: саставићемо их брзо." Девојка више не изиђе ово вече, а сутрадан: пре осам била је код своје куће.

Сви су говорили француски, по навици да крију и кад немају од кога. Џемал-беј слуша жене побуњене више од људи, и ништа не чује, јер је занесен Фатмом: не скида очију с ње, лепе и узбуђене, с чаршафом а откривена лица, с његовим прстеном на белој ручици; и час-по дође му жао што је покрила главу не само од она два младотурчина, него и од њега — он јој није муж; и обузима га љубомора кад му се год учини да она слуша некога од оне двојице, док говори. А она, и ако

седи оборених очију, осећа његове погледе, и кад су на њој, радује се, а кад падну на коју младу побуњеницу, плакала би. Како је чудно, страшно то ново осећање! Како је ниско! Она завиди Фахрије-хануми што је лепа, и криво јој је што јој је глас пријатан. И чуди се, што траже да су заједно, да њини мужеви седе с туђим женама...

Људи су отишли у зору, а жене су спавале код Ариф-хануме. Фатма је код тетке седела петнаест дана; Џемал је долазио сваки дан, и непрестано гледао да остане с њом насамо, јер га је почела обузимати љубав, страст да је има. И чим она пође из собе, он иде за њом, да је љуби, али ево Ариф-хануме... Та жена, што жали Зејну, са својим „застарелим погледима“ о моралу не дâ да се њеној сестричини „нелегалан“ пољубац спусти ни на руку, а камо ли на лице. С тога, понеки дан, само трчи за њом, кад је ту Џемал. Она све види, и смејући се виче: „Тејзе, он је мој муж!“ Једног дана, обузет страшћу, он поче викати на њихово друштво из основа рђаво, с обичајима, који су њима постали закон, до зла Бога изопаченим. У том тренутку, он се Арифи учини као странац, па, као добра кћи Турске, узе бранити чак и оно што јој се чини најгоре. Она, космополит, са странкињама је дотле добро, док јој оне не дирну у њена национална осећања.

— Ја ћу да је испросим па ћу да је љубим као вереник.

Она се наљути.

— Сматраш ли ти моју кућу за честиту или не?

Он се трже, и рекав Фатми „збогом“ као туђ човек, обори главу и оде. А Фатма рече:

— Тејзе, ја ћу молити оца.

Она се насмеја.

— О, кад би смела! Срамота те да га молиш за хаљину, а камо ли за мужа!

— Смем, тејзе; јер, шта ми може? Да ме затвори, или убије. Али, заиста, срамота ме.

. . . . . .

Дође Ђулренги и рече да Ибрахим-Хасан-беј

зове Фатму, не може сâм, хануме су отишле Рашиде-хануми, бејовој сестри од тетке: Рашиде-ханум је на умору. Фатма бризну у плач, изненади се, мада зна да јој је та тетка одавно болесна, па се спреми, и седе у затворена кола с робињом. Два дана седе сама с оцем врло тужна, због тетке, шаљући робињу, по двапут на дан, и ако је далеко, да види како јој је. С оцем чак ни о тетки није говорила; одговарала му је на питања као обично, и ништа више. После јој се вратише нене и мајка и казаше да је болесници боље, неће умрети. Она се развесели, и пђаше по кући певушећи, мислећи на Џемала. Чини јој се као да јој је пао с душе један терет под којим није смела, из побожности и богобојазности, мислити ни на оно што јој је најмилије. Видећи је веселу, мајка и нене јој обрадоваше се: заборавила је Џемала и са судбином се помирила. И чуђаше се мајка: „Како сам могла и помислити да моја кћи није верна Исламу, и да не верује у к'смет!“ После три дана опет их одазваше: Рашиде-ханум је на умору. Она оста сама с оцем попова, и тако се растужи како се растужују осетљиве жене, младе, њених година. Гледа ту тетку, стару, која ју је врло волела и од милости је звала „Фатуш“: болесна је, на самртној постељи, после — мртва, па иде по кући и нариче: „Слатка моја тетка! Слатка моја тетка!“ Бивало је тренутака кад сметне с ума Џемала, па кад се сети, чуди се: шта је од ње смрт начинила! Увек је на њ мислила, од првог виђења. Па се сети да га је била заборавила и у она два своја напада, кад јој се чинило да ће умрети, и би јој чудно, и жао.

Пред вече, она угледа кроз прозор Ариф-тејзу: смакла с главе чаршаф и скинула пече, па се жури. Сва претрну: „Зацело тетка умрла“. Не смеде истрчати пред њу, као други пут. Кад Ариф уђе у собу, она је не смеде питати што је невесела. Тетка се расејано с њом поздрави, а она наједанпут рече:

— Моја тетка... умрла.

— Кад? узвикну изненађено Ариф.

— Ниси дошла да ми јавиш, тејзе?!

— Ја за Рашиде-хануму нисам чула, него друго...

— Слатка тејзе!

— Емир душо, Џемал-беј хоће да иде.

— Куда? упита она радознало, не слутећи шта ће чути.

— У Европу, рече тетка без устезања.

— У Европу! узвикну она и пребледе.

— У Европу. Сутра...

— Тејзе, а ја?..

— Емир, а ти?...

— Тејзе, шта ћемо?...

Она слеже раменима и поче ходати по соби.

— Иди, тејзе, моли мога оца за венчање! рече она гласом у коме су се осећале сузе.

Ариф се заустави и очајно рече:

— Да је ту Сафет, Шехназе-ханум... Овако, ја се бојим...

— За живот! рече Фатма иронично.

— За тебе, рече Ариф очајно.

— Нека га моли теча... он течу воли. Тејзе, ако теча неће или не сме, ко сме? Да идем да га тражим, да га молим, да му љубим скут и руку! Тејзе, зар ја никога немам? Зар сам ја на овом свету сама?...

Не могаше више, не даде јој плач, покри лице рукама и клону на миндерлук. Ариф се силно растужи и, гутајући сузе, приђе јој, седе крај ње и, милујући је, говораше:

— Душо, што плачеш? Не губи наде док ти је твоје тетке. И ја мислим на Али-беја, само, као за пакост, он је у лову. Ја мислим да ће се вратити врло доцкан, па дотле ће ти отац лећи... Ја ћу видети како ћу то да удесим. Идем одмах! заврши узбуђено, и пољуби Фатму неколико пута, па посрћући као пијана, похита без „збогом“.

Фатма оста сама: Ђулренги је с ханумама код болеснице. Да се потужи којој слушкињи? Оне које су је очувале, умрле су; овима не верује. За-

борави се, па поче гласно: „Шта! Зар довека да слушам оца, и да га се бојим и удата, одавно жена, док год је он жив а ја немам мужа! И зашта све то? Што треба да ме храни, да ме одева, јер ја не умем радити, зарађивати хлеб... Па што ме није спремио за живот, да будем самостална? Право каже тејзе: „Ми ћемо дотле са страхом изговарати „беј, ефенди“, докле год нас они остављају овако неспремне, да сашијемо кошуљу за шесет пара, да исплетемо кесу за грош“... Уђе у своју собу, и сваки јој живац затрепери, јер се сети да ће он у Европу!... „Ох, он ће у Париз!... И ја ћу с њим, да видим те дивне градове, Париз... све што сам из књига познала и лудо заволела, што ми даје животу живот... Да живим као европске жене!...“ Она њих познаје, Мадмоазел, Мадам, Мадам Аристид, и толике друге које познаје из живота и из романа. Њој је лако: она зна француски, она је као Францускиња, по свему, и по осећању, по срцу и по души; њена права отаџбина је Француска, мисли и хода по соби нервозно, смејући се од радости што ће на далеки, давно жељени пут. И занесена путем, не сети се својих, чак тренутно заборави с ким иде! Пошла је из собе у собу као да некога тражи да му каже, седала је уз кафез, силазила је у двориште: нигде никога. „Да није тетка добила напад од узрујаности? А теча, као за пакост, у лову!“ Упамтила је теткине речи, па колико пута помисли на течу, толико пута јој дође на памет „као за пакост“. Прође доста, кад се чу лупа на капији. „Теча!“ изусти, и ако јој срце не каза да је он. Слушкиња отвори... њен отац! Она устрча уз степенице да је отац не види напољу: ноћ је. Седоше да вечерају; она ништа не окуси. Отац опази да је расејана, те помисли да се уплашила за тетку и рече јој да иде да легне. Она оде у своју собу, али не леже. До поноћи је била у соби сасвим сама, а отац јој је још седео на софи и пушио. Час је ходала, час седала, метала лактове на колена а главу у руке, и наједанпут скакала и ослушкивала да ли иде теча, па кад ништа није

чула, изговарала је: „Отишао је у лов, као за пакост“. Најпосле је изашла на баба-фингу: да је ближе небу и Богу ваљда; и отворивши врата осетила је сву свежину ноћи и силан мирис орошене, влажне земље и мора у даљини које је бљештало како никад досада с разливене сасвим беле месечине; и пун месец на загасито плавом небу био је бео и личио је на округло огледало... Она је изишла на терасу и бацила очи преко црвених кровова, мимо бела минара и црне кипарисе, бацила их на море где је назрела црне сирене, лађе. Једна ће од њих сутра викнути и домамити њенога мужа! „Сутра! Сутра!“ шаптала је страсно у страсну ноћ, кад се дрвеће на месечини чинило као авети а пљуштање шадрвана као црна, једнолика јесења киша. Јер беј је покаткад задржавао воду даљу; ноћу никад, да му пљушти као киша, да га успављује. Скоро ће поноћи, а Солун је по кућама будан: пуно звезда на небу, и пуно звезда на кућама: по прозорима, од свећа су се чиниле светлуцаве жмираве звезде... Из даљине се час-по чуо оштар писак кларинета. На тераси, ноћу, близу неба, Фатма осећаше силно, дубоко, до лудила... Кад се потпуно прибра, свесно бројећи лупање стражареве палице у калдрму: так! так! так!... шест пута, она тад као луда полете. Трчи низ степенице, боса, у белом гецелуку, расплетена, задихана, и иде на софу. Отац јој седи, сав у бело, без свеће, на месечини, пушећи, и не видевши каква му кћи изгледа у лицу, да је решена и на живот и на смрт, тихо рече:

— Зар ти још не спаваш, Фатма?

— Не спавам, отац.

Он ни по гласу не познаде да је решена и на живот и на смрт.

— Ти због тетке... Спавај, она неће умрети.

— Отац, сви су те молили да ме удаш за Џемала.

Он испусти чибук и погледа кћер разрогачено.

— Ја га волим, отац.

— Зар да те удам за пијаницу! прибра се он и рече.

— Он више не пије, отац.

— За протераницу?

— Падишах ће га помиловати.

— За пропалицу?... Чиме ће те хранити?

— Радиће... Он има здраве руке и ноге.

— Здраве руке и ноге су за амалина.

— Амалисаће, ако за њ другога рада у Турској нема.

— Племић амалин!

— Он има очи... он зна писати...

— Коме? Младотурцима у Паризу? рече он с подсмехом.

— Има занимања и у Турској за њега ученог.

— Јеси ли ти, кћери, при свести?! викну он наједанпут, кад се сети да тако говори с њим његова кћи, она која га досад од стида није честито ни у очи погледала.

— Камо да нисам! викну она гласно; после додаде понизно, нежно, тихо: — Ја те молим, отац.

— Никад то неће бити! узвикну он одлучно.

— Отац! Ја хоћу, рече, а у њеном женском гласу понова се осети мушка енергија и одлучност.

— Никад то неће бити! загрме он, па скочи и диже песницу.

— Ја се не бојим ни Бога! викну она како вичу побуњени.

Њему се диже коса на глави; он изусти:

— Алла'?!

— Ја мрзим Бога, зато што он мене мрзи.

— Алла'?! простења он и пође да затвори кћери уста.

Али она се измаче вичући:

— Ја пљујем на његово име, на оно које сам везла оцу душманину!...

И за час би према *Левха* на зиду, према стиховима из Корана, где је некад, како писаше Госпођици, у свакоме стиху видела Бога, и пљуну — замрља се реч *Бог;* па тада једним скоком дође до кафеза̂ што је крију од њене девете године, који су јој пре кратког времена, како је писала

Госпођици, били толико мили, јер је кроз њих гледала Џемала, и добивши натприродну снагу, својим нежним рукама ухвати решетке, повуче их, — срушише се: две дашчице осташе у њеној искрвављеној десној руци...

Уместо да пође к њој, да је убије, њен отац измаче се од ње далеко, ухватив се обема рукама за косу накострешену од страха.

Никога није било у кући који би видео овај страшан призор.

Отац стајаше у оном положају као окамењен; кћи се гласно насмеја и рече: „Што пљујем на оно што не постоји! Бога нема!“, и пустивши неколико лудачких гласова, уђе у своју собу. Отац за њом не смеде!

Не леже сву ноћ. Ујутру посла по Ариф-хануму. Све јој исприча.

— Није, зете, луда, не бој се!.. Кћи ти је побуњена.

— Камо срећа! Али... жена побуњеник, то је нешто ново. Буне се људи против стања у земљи, против неправде, али, жене!... Кад имају шта јести, пити; кад имају у шта обући се; кад се за све други брине... На мојој софри вечера не разликује се од ифтара. Кад каква господска свадба буде, по месец дана и више говори се о оделу и накиту моје жене и кћери. А она да виче! И то онаква кћи што није оца слободно ни у очи погледала!... Нећу да је убијем, ни да је бијем, већ да се молим Богу за њено здравље, памет. Она је полудела кад пљује.. ломи... виче да нема..

Све није смео изрећи, и није смео да је види.

— Јеси ли икада помислио, зете, да ти кћи има и душу, не само трбух за јело и снагу за одело? рече Ариф смелије него икад.

— Шта ћу сад? викну он очајно, не одговорив свастици на њено питање.

— Ша ћеш? Удај је за Џемал-беја.

— Никад!

— Допусти, зете, да је ја водим својој кући, да је умирим.

— Како да је пустим болесну... луду?

У томе, њему јавише да му је умрла сестра од тетке. Он се промени у лицу, и пошто замоли Арифу да не оставља Фатму саму, оде мртвацу.

Али Арифа не послуша зета. После његова одласка мало поседе код Фатме, па оде. Пред вече дође, али не сама, већ с једном турском женом обученом у стар, искрпљен чаршаф. То је била прерушена Нурије. Она се ни у соби не разви. Обе су говориле с Фатмом француски, и врло тихо, а једна радознала слушкиња непрестано је улазила и излазила. После су ове две отишле, а дошли су сви Фатмини...

Мајка и нене ништа нису знале, јер им бај није хтео казати док се не одморе. Фатма је много плакала и била је изнурена. Оне помислише да је таква због тетке, те је нежно тешаху, и послаше је да легне. Она оде, али не леже, и не свуче се...

Око поноћи, кад осети да цела кућа спава, она се обуче у Ђулренгијин чаршаф и тихо изиђе из своје собе. Прошавши кроз предсобље, без шума, она се заустави код изласка и покри лице рукама, па се врати и оде до нечине собе, и као да хтеде да уђе у собу, али се трже и саже се, метну чело на праг, после се подиже, прислони лице на врата, и заплака... Уз врата је плакала као уз какав надгробни споменик, па их је целивала, и отишла уз врата собе где јој спавају родитељи, али се брзо измакла и изишла из куће и из дворишта, као сенка...

Пред капијом је чекају двоје, једна жена у чаршафу и један човек у јапунџету, с капуљачом на глави...

И ако је месечина као дан, они пођоше с фењером, да их не би зауставио стражар држећи их за лопове, и вођени својим дугачким сенкама, одоше уз брдо...

Пролазили су многе криве, уске сокаке, сасвим пусте; из белих кућа с кафезима, опкољеним високим зидовима, чула се свирка и песма: хапуме

још нису спавале. Стражари су их загледали, због капуљаче на глави, али их нису заустављали, јер су имали фењер; а они су ишли ћутом, као духови или сени умрлих, док се пред њима не забеле гробље... Као да ће се подићи плоче и они ишчезнути под тим плочама... Али они су ишли, ударивши кроз то гробље, саплетали су се у коров, спотицали се о оборене споменике покривене високим папратом, не сећајући се да су ту мртви. И најпосле скренуше ка једном кућерку што се бељаше према месечини као да је направљен од снега, и ућоше, не лупајући халком на капији...

На једној терасици окренутој мору а опкољеној наровима пуним зрелога црвеног рода, затекоше Џемала и његову мајку, његова два друга из Париза, Турчина, и њену тетку и течу, и једног младог имама. Око двоје што су дошли с Фатмом одмах се развише.. То је био један Џемал-бејов друг и Нурије...

У тишини каква је обично ноћу у овом турском крају, на самом врху Старога Солуна, изврши се венчање. Он је био весео, а она тужна; у црвене нарове над својом главом гледаше и стресаше се као од крви из својих шупљих груди... Груди јој се учинише шупље, и кад се из даљине зачу звјање кола...

У та кола, затворена, ућоше један обријан Енглез у кратким панталонама, са шеширом који му крије очи и врат, и једна вита Енглескиња у костиму, с плетеном белом капом и плавичастим дугачким густим велом који јој крије све лице... А кад се та кола кренуше, из дворишта овога кућерка наврх Старога Солуна, иза капије, чу се један оштар крик какав пуштају турске жене за мртвачким сандуком најмилијега, па се све утиша...

Необични путници спустише се код Ћемер-Капије у чаршију која спаваше дубоким сном, и одвезоше се близу мора, у *Хотел д' Англетер.*

Ту осташе до три часа по подне, па се, овако обучени, укрцаше у један велики морски брод за Марсељ...

Истога дана, у исто доба, Нурије и Алије укрцале су се у један брод за Цариград.

. . . . . .

Друга је година како Ибрахим-Хасан-беј не зна где му је кћи. Једни говоре да је у Цариграду, а други... Ах, шта је од других чуо! Чуо је да му је кћи у Европи. Зар у том нечистом делу света нешто од њега, то јест цео он!... Што год би у кући европско, он растури, испродава, испоклања, спали. Колика је била ватра док су гореле Фатмине књиге, свешчице, писма од Госпођице, нарочито романи. Хтео је да подметне који роман под Нурије-ханумину кућу, више од годину дана пусту, па га задржала мајка. Стара је чула од Арифе где јој је унука, и крила је од свакога, чак и од снаха, и од синова, своје деце. Она ока не суши за њом, коју је чувала као дадиља и васпитавала као мајка. Како ју је васпитала, тешко њој! Па извињава себе: није била сама. „Ја стара Азијатка према младој Европљанки била сам што нем човек према грому.“ Код две унуке остаде без унуке...

Јесен је, позна, оголела као просјакиња; црну влажну земљу покрива жуто, мртво лишће; по крововима, с којих се цеди вода, и по сасвим голом дрвећу скупљају се чавке; по који кров зацрни се као да је покривен црном чохом... Пре три дана, дувао је хладан влажан јесењи ветар, и час се чинио као нечије церекање, а час као јецање и запевка; црна, једнолика, дугачка јесења киша лила је из ниског оловног неба. На Јалијама, тога дана, крај мора, с музиком таласа о животу и вечности, гасио се један живот — умирала је Мерсије...

Јутрос Ибрахим-Хасан-беју дође из Европе, из Париза, писмо и аманет! На писму адреса прво француски, после турски: „Ибрахим-Хасан-беју, близу Алада-Џамарета“... И он познаде рукопис. Аманет: женско дете од три месеца! И писмо и аманет донесе му једна странкиња, говорећи му језиком који он није разумевао, а који је његову уху добро познат.. Руке су му се тресле кад је отварао писмо, .

Отац, опрости ми!... Међу ђаурима сам више од годину дана, али се нисам пођаурила: покривам главу, молим се Богу по нашем закону. Волим мужа и чезнем за родитељима, за онима који су ми живот дали и за оном која је тај живот неговала. И плачем. Међу нама се пађе дете. То је крв Џемалова и моја, али то је и твоја крв. Ја ти кћер шаљем уместо мене. *Ти јој име дај.* Ти је васпитавај; али, не као мене. Крај од ње дању сунце, ноћу свећу, и она ће се осећати срећна. То што ви толики богати муслимани чините (једва неки из љубави према просвећености, сви из сујете), прерано је. Прерано је за нашу мрачну земљу, за наше потпуно непросвећено друштво. Отац, ви зидате кућу с крова. Ви приносите браду к пламену. У мутну реку ви изручите крчаг воде с бистрога извора, и река је, наравно, опет мутна *За просвећење својих кћери ви дајете златне лире, а за просвећење туђих кћери ви не дате ни бакарне аспре.* Кажњавате се за себичност... Чувај ми кћер, отац, и опрости ми! И мајка нек ми опрости, и нене, добра моја нене!.. Не могу више, слова ми се замрљавају сузама... И ово црвено, то су сузе, није крв... Збогом, отац, опростите ми сви!

Кад хтедох затворити писмо, ветар духну и унесе у моју собу један жут багремов лист. Тај лист ме подсети на мене.

Он прочита писмо и — прими дете; али нареди да се то „ђаурско копиле“ однесе у приземље, међу слушкиње, да га он не види, да му не чује плач.

— Да му дамо име, сине, вели му мајка грцајући у сузама.

— Зар муслиманско име ђаурском копилету?

— То је крв твоје крви.

— Копиле!

— Није копиле, сине: Џемал и Фатма венчани су.

— Ја то венчање не признајем.

— Али га признаје Бог.

— О, мајчице, да ниси и ти жена, ја бих рекао: „Сад видим да и жене нешто знају“. Лепо ми ти рече. Заиста, да је знала само за Коран, да је свирала само у деф, зар би се бунила, зар би пљувала на Левха, зар би ломила кафезе, зар би бежала у свет?

. . . . . .

Дете је било у приземљу, међу слушкињама, а неговала га је баба. А кад му се загледа у па-

метне очице, прабаба се нада да ће из њих прочитати, како је њеној унуци. Али те очи су све виделе а ништа не знају. Узму да је миришу и да јој говоре: „Девојко наша, ти нам већ и гучеш, а још имена немаш!“ Оне плачу, а бој се јуначи, прави се да не мари; а овамо: чим неко лупне халком на капији, он сав претрне.

Један дан дође му телеграм, а кад га је отварао, руке су му се тресле као кад је отварао писмо.

Ибрахим-Хасан-беју, близу Алаџа-Џамарета

Солун.

Данас у зору умре Фатма.

Мурад-Џемал.

— Ха! ха! ха! грохотом се он насмеја, као да смехом хоће да дозове мајку и жену.

Оне дотрчаше.

— Шта ти је?! узвикнуше оне престрављено погледавши га у лице које беше страшно.

— Депеша... ено... Умрла Фатма.

Баба зајаука, мајка се онесвести, она тврда срца мајка.

Он седе на миндерлук, као да га ноге не држе, и хукну двапут, па устаде и посрћући сиђе низ степенице, оде у приземље.

— *Емир-Фатма!* узвикну он нагнув се над унуку, која на једном шиљтету лежаше расповијена, а она загука као да се радује имену добивену од деде. Он је узе, притиште је на груди, и прислонив своје земљосано, скоро небријано лице на њен бео, нежан обрашчић — заплака, први пут како је постао човек.

XX

Ариф је данас имала напад. Насред собе застрвене црвеним ћилимом прострта је постеља, и она лежи у белу гецелуку, готово сасвим седа; уши је запушила памуком а очи покрила једном црном махрамом: живци су јој толико слаби, па да ништа не чује, и да заклони светлост. Крај ње седи њен лекар, болничар и мајка — њен муж, заустављајући час-по дисање да је не узнемири. Она чак не може ни мислити, ни на шта, а камо ли на оно што јој је исцрпло сву моралну снагу и изазвало овакву живчану кризу. За две недеље три гроба! О, те три миле душе! Оне су јој оживљавале мртви живот харемски. Оне су подстицале на рад њено велико срце. Док су оне биле живе, њој се њено сопствено срце чинило огромно. На очи су јој навирале сузе, а она је падала ничице и изговарала: „Зар може неко да узме из мене ово чим сам пуна?... Ја волим! Ја волим! Ја волим — њих две, моје подмлађено Ја, њу, мојих духовних очију вид, и цео свет...“

А данас у нападу узвикнула је страшно: „Трећи гроб! Умире нешто у мени!“, и осетила је готово физички бол срца.

После напада, она није могла мислити: код свести, лежала је без свести.

. . . . . .

Од кризе прођоше два дана, и она сад може да мисли. „Ориенталке не резонују, само осећају,“ рече јој једном једна странкиња, и она сад види како је то горка истина. Час-по, кад осети неку мисао, она запушава уши, као да ће она доћи

споља, уђи кроз уши у њену свест. Али не, више ништа нема споља: све је у њој. Ноћу, кад се тргне из сна, већ се нешто пре ње тргло, пробудило, и она тада чује у левом уху некаку страшну свирку. „То није крв. То је нешто што ме подсећа на моја три гроба.“ И сву је облије зној, а она скаче из постеље, да бежи.

Она ју је научила колико треба да воли своју земљу, да у њено мртво тело уноси животни сок. И њу, њеног бога, Сафет је скинула са златног подножја, и вукла га по прашини, немајући срца за њен бол, јер није имала свести за свој грех...

Зашто је поред оног узвишеног осећања, љубави, оно ниско осећање, љубомора? Она зна да је и нежна и сурова...

Сву кривицу метне на своја плећа, па се погне под теретом: уместо да шкрипи зубима и да ћути као муслиманка, она кука. „Где ти је воља?...“ „Каква воља у онога који воли?“

. . . . . .

Четврти дан, а она још лежи. Данас може мислити на све: на први њен долазак, на све њине састанке и разговоре, на испраћање, на изласке, на шетње, на радост кад долази, на тугу кад одлази, на гугут оне две гугутке, и на све друго што је било за ове две и пô године: на бегство Фатмино, на смрт Мерсијину. И могла је чак отићи у собу где су јој књиге! Али у књигама, својим и своје пријатељице, у свакој ситници на столу, у свачему по соби, нађе њу, и зајаука, па, посрћући, побеже одатле као с гробља, где јој се учинило да се дижу плоче и појављују мртви које је волела а сад их се боји, побеже у собу с постељом, и паде ничице па заједа. „Како си смела! Како си смела ноктима дирати рану у којој стоји крв још несасирена?“ говори јој неко на ухо, увлачећи се у њену свест, а она га гони руком из свести... Па оде мислити на Мерсију, учини јој се да јој чује мили, слаби глас: „Слатка тејзе, ја ћу умрети као Грацијела; само кад бих одсекла косу... Али, у нас то не значи што

у њих... Слатка тејзе, чувај ми ово; али, за Божју љубав, не казуј Емири!... Поздрави је. Она ће умрети срећна, благо њој!“... Скинула је страшно мршавим и необично белим рукама с врата хамајлију, одвојену од других, пружила је њој. А она, пошто је дошла кући, рашила је хамајлију и у њој нашла слику — Џемала! Како се изненадила! Јадна девојка! Заљубила се у зета, зато што није могла бити с туђим људима.. „Жене нам се заљубљују у девере и пасторке, девојке у зетове. Наше проклето друштвено уређење!“ говорила је она побуњена, и оставила хамајлију поред најсветијих реликвија — француских писама, из којих јој и сад бије (као кад их је добијала и први пут читала) мирис слободе и просвећености.

И загледа се духовним очима у једну тужну слику. Мерсије, мирна, сва у бело као крин, лежи наузнак под црвеним атласким јорганом, гледајући у њу ћутећи; и окрете се зиду, утиша се... Ариф би мислила да спава да јој није охладнела ручица у њеној руци. Мирно, нечујно живела је на овом свету, па тако је с њега и отишла. Како је није било страх од ње мртве, кад она не сме код мртваца? Али она се њој није чинила мртва, него као да спава с отвореним очима... На белој постељи, сва у бело, расплетена, ваљда да јој бар на оном свету није ништа сплетено, лежи насмејана, с отвореним очима, те жене тумаче да јој је жао младости и живота, а јесењи ветар звижди, уноси, с маха на мах, кроз један отворен прозор по који мртав лист, жут као њено лице, као да би хтео тешити њену мајку, опомињући је овим да све што живи умире; а жене улазе без терлука, ћутећи, као да је не пробуде... И Ариф данас виде, духовним очима, стару ханум-нену, сву у зелено, с белим башјортном на глави; клечи поред мртве унуке и изговара: „Слатке моје гугутке!“ — У овој једној она је гледала, замишљала обе, и зато је рекла „слатке моје гугутке“... И виде: мртву је купају... тело јој као од белог мрамора, а дугачка,

тешка њена коса сија се као злато и пада у бичевима по мокром столу и мимо њега на земљу...; и завијају је у неколико аршина бела платна, међу је у ковчег и долази јој род да се с њом опрости... Ибрахим-Хасан-беј и сад нема суза̂, али није дигао главу као кад се праштао с ћерком на њеној свадби, већ је погнуо, и погурио се... И виде: ковчег јој покривен везеним, од ружичасте свиле дувком, као да је невеста, а код главе му озго јашмак, да се зна да је у њему кадуна... И чу крик, тужан, оштар, и сад јој је пробо̂ срце: код капије је мајка викнула: „Мерсије, *бир ђозим!*“[1] И виде: велико гробље под кипарисима, око текије, где се сваког четвртка чује молитва дервиша вртача, и међу старим гробовима један нов, непобусан гроб... Виде: у њеној кући је молитва за душу Емире и Мерсије; у соби где су јој европске књиге, пуно је турских жена, по миндерлуцима, по шиљтетима, с рукама као да просе милостињу, с главама мало накриво, седе, нихају се, изговарају с хоџом, једном старом Туркињом, тихо, монотоно и фанатично: „Алла', Алла', ил Алла'!... Алла', Алла', ил Алла!... Алла', Алла', ил Алла'!...“

. . . . . .

„Мерсије је понегована, лепо ожаљена; њој се зна гроб. А Емир, слатка моја Емир!... У туђини... Колико ли је боловала?... Ко ју је обилазио?... Каква ли је изгледала мртва?... Ко се опростио с њом?... Је ли оглашена по нашем закону?... У чијем је гробљу сахрањена?...“ И овим тужним мислима и представама Ариф понова исцрпе сву моралну снагу, и клонувши на узглавље, склопи очи...

. . . . . .

Сутрадан створи песму у прози, певајући је, као све кад их ствара:

Катастрофа коју је претрпело моје срце, сломила је моје Ја. Тога куражног и енергичног Ја више нема, Ја сам

[1] Једно око моје, то јест јединче!.

сад као ут с покиданим жицама, или као деф с поломљеним зиловима: кад би се ударало у њ, одјекивало би тупо као да се удара у плот или у поклопац дрвеног мртвачког сандука. Белу заставу, символ непроливања крви и свитања дана, око које су се скупљале нове, коју сам дизала високо, идући за Емине-Семијом и Ђулистан-Хисметом као верни за Пророком, испустила сам, и ја немам снаге да је подигнем, јер немам срца за њу. Ја нисам више апостолица и мисионарка; ја нисам више добра кћи Турске. Ја сам сад само жена чије је срце претрпело катастрофу. Мога куражног и енергичног Ја више нема.

. . . . . .

Децембарско је јутро. Ариф се пробуди раније но обично, и окренувши се к прозорима, она чисто весело узвикну: *„Oh, quel point de vue pittoresque!“* [1], јер кровови се беле; над њима, онамо по један црни кипарис, овамо по један оловни врх минара; а ниже, далеко, море се тако плави као да је доле свучено небо. Први снег. И она се овом живописном, веселом сликом развесели. Али, нехотице скрену очи у таваницу, и она јој се учини ниска као да хоће да јој падне на главу, те осети ону своју познату тегобу, затвори очи... Око собних врата неко зашушка; она се трже; врата се већ одшкринуше и помоли се глава Ђулзаде, црнкиње, црне као гар, с белим башјортиом, која показа оба реда зуба белих као снег, насмејавши се на Ариф-хануму. То је Мерсијина робиња, коју Ариф. да јој није жао што је црна, зове „Јасмин-ханум“... Место да пољуби хануми скут, црнкиња пољуби њен орган, и предаде јој два писма: једно од Мерсијине мајке, друго из Француске — дошло јој преко Епаминонде... Робиња оде, а Ариф осети од кога су јој та писма, па не мога одмах да их отвори, но их спусти на узглавље и метну своје лице на њих; из очију јој потекоше топле сузе и сливаху се на хартију, замрљаше адресу, а она то не виде... После је, лежећи, отворила Мерсијино писмо, на зеленој хартији, писано француски...

[1] О, какав живописан поглед!

Мој дневник.

Солун, 10 шабана 1323.

Ја сам данас начисто да волим... Ох, кога волим!... То сам видела кад је пољубио своју жену... Жену! Можемо ли нас две бити ортаци?... Зар би она пристала да дели своју љубав са мном, уопште да је дели?... Не! Боље да је једна од нас несрећна, него обе; јер ја бих и онда била несрећна... данас сам била љубоморна кад је пољубио другу, а кад би ми био муж... Не! Не! Не! Нек иду у море те грешне мисли... „Туђе људе не виђамо, па се заљубљујемо у оне који су нам своји.“ Ах, Ариф-тејзе, баш си *ариф*.

27 рамазана 1323.

Кад и непријатељ непријатељу иде, ја да не идем својој сестри и другарици! Ах, како ћу, кад ми је тамо... Познала би.

28 рамазана.

Једанпут, сећам се, моју мајку бољаше зуб, а Ариф-тејзе је окупи да јој опише тај бол, који она, за срећу, не познаје. Моја мајка једва отвори уста и рече: „Не могу... хоћу да се повредим... Сутра.“ Сутрадан је извадила зуб, али Ариф-тејзе није дошла. Прође много времена, кад се Ариф-тејзе сети да моли мајку да јој опише тај бол; а мајка се насмеја и рече: „Сад не бих умела... Бог те пита кад је то било... Ја сам и заборавила како боли.“ Па и ја као моја мајка: за време бола срца не могу писати. Још добро нисам ни узела перо, а већ срце повредим... Мајка је зуб извадила, а шта ћу ја са срцем!

1 рамазана 1324.

Опет Рамазан! Шта сам све препатила за ово годину дана! А јадна Емир у туђини. Кад би знала на кога мислим... Кад би знала за ким умирем!... Боже, за моје незаслужене патње чиме си ме наградио!... Кашаљ, покаткад крв у махрами, сталне грознице, туга, бол — смрт.

5 рамазана.

О, ја, нова! И мој ће крај бити онакав као оне једне нове из Цариграда, од оних што су сачињавале симпатичан трио. Али још једна је од њих на умору...

У овом *Дневнику* више ништа није било... Арифа се била унела у хартију, заборављајући ко је писао, и да се ту њено име помиње... Отвори друго писмо; из њега испаде једна карта.

Драга ханум,

Шаљем вам *аманет* од ваше и своје Емир-Фатме... Ни смрт моје мајке није ме више потресла од смрти моје мале, добре васпитанице и пријатељице... Писаћу вам некад много, све о њој, а сад... више не могу, не даду ми сузе...

Ана Жабуле.

Ово писмо је дугачко, роман... Ариф га узе читати као што би читала какав роман, али с много љубави и побожности, као што би читала стихове из Корана. Писано је турски.

Песма.

Париз, октобра 1906.

Све што ми је мило и немило бележићу од данас, те да некад видим како ми је било кад сам оставила своју земљу и дошла у туђу. Ах, Париз је мени свој! То је отаџбина онога кога волим.

Октобра.

Јутрос смо устали рано, како нам није обичај, и он ме је натерао да станем на прозор. Стала сам, пошто сам покрила главу (ја гологлава не бих могла). О, кад сам видела с нашега прозора огроман Париз! О, кад сам погледала у шуму од кровова и торњева! Била сам се сва најежила, и осећала сам хладноћу као пред грозницу, и била сам толико слаба: да нисам склопила очи, ја бих пала у несвест. Па ипак, зашто ми је овако? Плакала бих, никад се уђутала не бих. Мени се чини да су ми живци ослабели како сам имала оно с оцем... Како сам могла пред оцем!... Невероватно, па ипак, било је... Али, моја срећа: он је држао да сам полудела. А може бити да сам баш запста била луда.

Истога дана у вече.

Боже, како сам срећна! Срећна сам само зато што је он мој. Ја мислим да никад нико никога волео није као ја њега. Ја мислим да, кад бисмо се понова растали, ја бих умрла. Овде, дах његов мени је ваздух.

Уочи Рамазана.

Сутра је Рамазан! Како моји спремају без мене за овај велики празник?... Умало не заборавих да је сутра Рамазан.. Велики празник, а ја у туђини....

1 рамазана.

И ја ћу сад сести и јести, и обући се: како знам за се, први пут не постим... Чак не бих ни знала да је Рамазан да ме не подсетише писмом моја сута и ханум-ефенди. Њина писма су нежна увек: али јучерашње... Ја сам у њему осетила њине сузе *онде где* мене моле да не проливам своје... што у туђини дочекујем Рамазан...

1 рамазана, у подне.

Уместо да га данас испратих у џамију, ја га испратих у школу! Осетих кад се нешто од мене откиде.

1 рамазана, пред вече.

Благо мени, ето га! Ја му чујем кораке, па ми се чини као да иде Пророк. Ја га осећам.

Мало после.

Сад је доба вечерњег *језана:* моји родитељи и нене узимају земзем и мисле: „Наша Фатма не пости!" О, да, мили моји, не постим, и мени је страшно. Па ипак, кад бих чула мујезина с минара и топ с града, било би ми теже. Овако, ја ништа не чујем, ништа не видим, ни лупу звекира на капијама, ни жене у чаршафима с фењерима преко дворишта... ни жагор, ни кикот... Рамазан је сад само у мени. Ја пред њим не смем ни да га поменем... Ваљда не да̀ да се не растужим...

1 рамазана, око поноћи.

Он спава, ја не могу: срећа ми отерала сан. Благо оном који воли!... Кад се спустим, срећна, поред њега, пољубићу га у два плава дубока језера покривена тмином... али полако, да га не пробудим. Ја сам срећна кад он једе, ја сам срећна кад он спава, ја сам увек срећна... И он воли као што је волео првога дана, као што ће волети до последњега часа.. Кад би ме неко питао где ми је отаџбина, ја бих одговорила: тамо где је он.

10 рамазана.

И данас ми је била Госпођица. Дошла ми је по турски: на цео дан. И говорили смо о Рамазану у мојој земљи. Она се сећа час овога обичаја, час оне хануме, па јој је пријатно. И сећа се шта смо све спремали за ифтар. После смо почеле о љубави, али мени срећа затвара уста. Много смо помињале Мерсију и Ариф-тејзу. Она, научила од нас, па мени: „Душо, срце, јагње, око моје". Ваздан смо говориле турски, и тако ми је слатко говорити матерњим језиком у туђини. Али не, где је он, ту ми је отаџбина.

12 рамазана.

Данас сам први пут изишла. На глави сам имала шешир, па озго ешарп, наше башјорти; а поврх хаљине сам имала кимоно, наше јелдрме; и чинило ми се да ме цео свет гледа, што сам у шеширу, па ме било срамота. Ко зна како сам га наместила!... Боже, колико сам сањала, с Мерсијом, о дану кад ћу на главу метнути шешир. Ја сам мислила да ћу полудети од радости; а данас — ја сам тужна!... Кад су ишла кола кроз париске улице, мене је страх било од те лепоте, па сам се припијала уз њега, хватала га за руку као дете мајку, затварала сам очи, да се не онесвестим. У Паризу има два народа, један од крви и меса, други од камена и бронзе... Ови други сви имају душу, и ја многе познајем, па ми је мило што имам познанике бар међу народом од камена и бронзе. Ишла сам на гробље, хришћанско, на велико и дивно гробље што се зове *Пер Лашез*, и познала сам још из далека гроб слаткога де Мисеа: познала сам га по жалосној врби... На гроб сам му метнула велику киту кризантема: од мене и од свих мојих сестара које су га читале... Гледала сам у његово лепо лице од мрамора, и плакала сам... Гледајући у људе од мрамора и бронзе, ја сам видела да они не нападају једноме народу него свим народима.. Ови Французи чине ми се као моји сународници и мили су ми и своји... Шта пре да поменем што је дивно, да ли цркве или палате, или дворове француских краљева и паркове?... На Пласу де ла Конкорд обузело ме једно чудно осећање, осећала сам се више Францускиња него Туркиња; у једном тренутку појави ми се неодољива жеља да и ја положим главу за Француску као Шарлота Кордеј и Мадам Ролан и толике друге Францускиње.. И да то своје чудно осећање коме кажем, пожелех Мерсију и Ариф-тејзу. Слатка Ариф-тејзе, кад би она ово видела! Да ли би могле гледати у светлост њене очи, навикнуте на помрчину? Она воли сунце. А наш жалосни престони град! Изговарајући се на реакцију, упиремо очи у Устав, као да ћемо он изменити крв у жилама, дати нам темперамента и подобности за културу, за живот.

Новембар.

Бајрам дође и прође, тако тихо у овом хучном граду: у духу сам, на светли празник, пољубила руку свима милима, с тејзом и Мерсијом сам се загрлила небројено пута, и било ми је мило и лако.

Новембар.

Данас ми је била Госпођица са својим рођакама и пријатељицама, и шта сам видела? — да сам била у заблуди! Ја ни по чему не личим на Францускињу. Оне друкчије ходе, оне друкчије седе, оне се друкчије смеју, оне друкчије говоре, оне друкчије изгова-

рају *р*. Чак и моја Госпођица, чак и Мадам Аристид наглашују турски зато што су дуго у Турској. Кад сам била с њима, мени је било неугодно: срамота ме да преко собе прећем, чак и да проговорим... Бојим се да ми се не смеју. Ја француски знам, а пред њима, ја замуцкујем, и ја правим грдне погрешке, и увек знам кад коју направим, па се све више збуњујем, а оне... о, да, оне се чине невеште. Какс би се наше жене смејале кад би неко правио овакве погрешке говорећи турски! Десет, па све младе и све Парижанке! Да их је видела тејзе!... Ја нисам у свом елементу. Ја сам њима туђа, и оне мени...

Децембар.

Шта сам данас видела. Ми немамо духа колико оне, а оне немају душе колико ми. Мени је јутрос позлило, једна укућанка је чула, а није дошла, и ако зна да Џемал-беј није код куће, да сам сама, без мајке, у туђини. Ох, ово је хладна туђина!... Та не дође ни да ме обиђе, а камо ли да ми донесе понуде... Ниједна стара, у разговору, не рече ми ни „кћери", а камо ли „душо" и „очи моје". А ми, чак слушкињама кажемо „душо" и „јагње моје"; чак робињама дајемо лепа имена да им не буде жао што су робиње. Каква лепа имена! Гонџеђули, Ђулђули, Ђулбејаз, Ђулренги, Ђултер, Ђулсу, Ђулзаде... А кад се оне некад скупе код неке на посело, па к њима уђе моја слатка Ариф-тејзе, нежно им виче: „Ууу! Колико соба мирише!... А како и не би, кад је у њој: бела ружа, од руже ружа, пупољак од руже, вода од руже, ружичаста, кћи ружина... Ову собу ја бих прозвала ђулистан (ружичњак) да у њој није и један замбак и један јасмин". А робиње се радосно смеју и гледају да је преваре да јој пољубе скут... Опет кажем да ове жене имају духа, али немају душе... Чак ми се сад ни њина имена не допадају. У нас, свако име нешто значи... *Мурад*, жеља; *Џемал*, лепота; *Али*, висок; *Нури*, видело; *Шемси*, сунце; *Мелек*, анђео; *Ариф*, разумна: *Зариф*, нежна: *Сафи*, чиста: *Хисмет*, поштена; *Ђулистан*, ружичњак.. Ко би све изређао!... Свако нешто значи... И још шта сам опазила: ми смо чистији од њих; ми се сваки дан купамо...

Јануар.

У нас мангали, у њих камини, и ја дршћем од зиме.

Јануар.

О чему све ове жене не говоре: о позориштима, о литератури, о хуманим друштвима!... А наше? Упустиле се у политику трошећи се и физички и морално, не мислећи да од политике и људе хвата вртоглавица. Не чувају ту своју снагу за просвећење масе, за хумана и културна женска друштва. Маса нам живи у мраку. Ја се сећам једанпут у једноме друштву, од тридесет и неколико жена пет шест је било писмених, а

то су биле бејовице и бејовске кћери. Не раде на побољшању... Понекад ми се у Цариграду учинило да сваки десети човек — проси...

Париз, 30 јануара 1907

Ја, бремена, јуче гледам где једу кувано воће, а оне се не пошалише да ме понуде! А ми, прво ономе ко гледа, и ако није бремен, па после у своја уста. Оне имају духа, али..

Истога дана пред вече.

Колико је волела тејзе Мадам Аристид, а она, једанпут, кад виде тејзу у невољи, окрете јој леђа. „Колико је ситна," говораше једном моја мајка, „чак склони, баци, шта ли, са стола тејзину слику, за коју је сама спремала, баци је не помисливши: „То ми је спомен од ње из данâ кад ми је с њом добро било"." И моја мајка, и Саније-ханум и још многе хануме кажу да је тејзе у заблуди и љуте се на њу што не чува своју велику љубав за нешто велико. Саније-ханум је сто пута рекла да Мадам Аристид никад није волела нашу...

Ариф испусти хартију. То више није роман, ни стихови из Корана, већ историја њеногa сопственог срца. Та жена, Мадам Аристид, не воли ни њену велику љубав... Ноктима је дирнута рана у којој је крв још несасирена. Она је опет само жена чије је срце претрпело катастрофу. Остави „аманет", па леже, и узе плакати. Плакала је сваки час вас драги дан...

Тек сутрадан, она настави читање.

Париз, 23 априла 1907.

Шта да пишем, кад сам несрећна? Он до куће дође увек с по једном девојком... И кад позна да је мени криво, љути се: вели да су му оне што и мушки, другови... С њима се спрема за испите... мора радити, јер тетка може оставити своје имање на џамије и текије... Један женски студент, Францускиња, стално је с њим. Учи, вели, исту грану науке... Дипломатске Школе. Је ли то истина?

Париз, 27 априла 1907.

Где сте ви, нове, што тражите да смо *с људима*... Ако бисте волеле своје мужеве, гледајући ово што ја гледам, ви бисте умрле. Па и ја полако умирем.

Париз, 29 априла 1907.

Ја сам свој *Дневник* назвала *Песма*; а сад додајем: *Суза*. Ова *Песма Суза* остаће, може бити, нечитана, нико неће дознати колико је патила у слободи једна ослобођена робиња, немајући коме да се потужи... Осим Госпођице, нико више да се на мене сажали. Ни он... Он ме више не... Не могу све да изустим... препукло би ми срце.

30 априла, у јутру.

С друговима и ноћу и дању... И мушки и женски заједно! Мени се пред људима узме језик, а ове жене!... У соби, до собе где спавамо, где сам ја лежала сва уплакана у помрчини, седели су до зоре. И женске! Он хоће да надокнади у Француској што је у Турској изгубио у дружби са женама. Кад би он ушао, ја бих се чинила као да спавам, а кад би изишао, ја бих ударила у плач. Па ми се, неколико пута, учинило као да чујем пољупце, и мислила сам да их познајем... Ми нове луде, мислимо да су само у Турској људи *људи*; а оно, и овде пију... само та разлика: тамо чочеци, овде студенти. А ко зна да ли су ове жене што ноћу седе с људима, *студенти*?...

30 априла, пред вече.

И ако сам „оваква“, око мене обилази његов друг Шарл; и кад није он овде, Шарл ми прича о „пријатељицама“, и даје ми да читам романе с местима исподвлаченим оловком... И ја... никад нећу као жене из романа! Ја сам друкчије васпитана, и рођена, и ја волим, *њега*.

Мај.

И сиоћ седење! Звао ме да изиђем, да седим с људима! Зашто?...

Мај.

У нас повика на ортаке, а овде на метресе нико не виче! У нас поштене неће с изобличенима; овде изобличене поштују. Синоћ у Позоришту: један маркиз у ложи са својом женом и с њеним љубазником, и то сваки зна, па ништа! А ја сам се чудила, као да нисам читала... Романи су ме и довели у земљу духа без душе... Некад сам сањала: отац ме не да њему, ја бежим у Европу, и — срећна сам. Сан је остварен, само што сам ја несрећна... Пољуби ме само кад пође и дође. „Од мужа и жене биће два друга, од драгог и драге два пријатеља.“ Зар овако брзо то да дође?...

Мај.

Данас, пролазећи Латинским Квартом, ја сам чула на грамофону из једне куће турску песму, и нисам се могла

уздржати: на улици сам заплакала; ишла сам, гледала у прозор, па сам се смејала; чинило ми се, да тамо, у соби седе сакупљене турске жене и једна пева, пева... Како ми је било! О, да ми је да чујем нашу песму и да видим наше жене, сакупљене!... Песму у мени зовем *Ностaлгија.*

Мај.

Он је ноћас дошао доцкан, и ја га нисам смела питати где је био. А он је љубоморан чак што сам пред Османом била развијена, јер за пољубац не зна — ја му нисам казала.. Госпођица ме непрестано уверава да ме он воли. И мени се понекад учини да ме воли, па сам срећна, али за колико?...

Јуни.

Снила сам да је Мерсије заљубљена у њега, па сам љубоморна... На своју сестру! Лудо. Ја њих све волим, ах!... Боже! Зар за толико месеца ја њима ништа да не пишем, ни они мени... Не знају где сам?... Волим да ништа не чујем, јер би ме и добро растужило као зло.

Јуни.

Она... стално иде с њим... Осим Госпођице, ја више не волим ниједну Францускињу, чак ни Мадам. Можда је ово тренутак. Госпођица је научила од наших жена да осећа и да сажаљева странца и путника.

Јуни.

У она два напада, ја сам се бојала за живот! Сад: грознице, ја венем, мене нестаје, и ја сам весела, — весела сам што ћу умрети. Ја сам као она напукнута ваза: ни за шта није, а стоји на камину, за украс...

Париз, 10 августа 1907.

Ја сам мајка. . . . . .

29 августа.

О моја сирота без отаџбине! О моја сирота без имена! Да је у Турској, занета за Француском мајка би те од мила звала *Лулу* или *Мими;* у Француској ће те звати *Диди.*

Париз, 4 новембра 1907.

Душо! Сиротице без имена! Мајка ће те послати деди, да ти деда име дâ, да те деда очува, кријући од тебе и сунце и свећу.

Истога дана у вече.

Данас у махрами крв... У мени се нешто прекиде кад се одвојих од Цицп...

12 новембра.

Већ си код деде! Кад би знала, душо моја, како ти се мајка осећа усамљена! Ти си јој била и кћи и другарица. Она се теби јадала, ти си њој гукала, она је плакала, а ти си се смејала.

13 новембра.

Некад сам свирала срцем, сад пишем срцем.

14 новембра.

Данас... у махрами опет крв...

15 новембра.

Да ли ће се у мојој *Песми Сузâ* осетити куцање мога срца?

16 новембра.

Слатка моја отаџбино! Кад бих ти се могла вратити, ја не бих губила време у сањању о лепотама туђих земаља, него би радила да нам ти постанеш лепа. Али, твоја капија мени је затворена. Кад дође ред да ми се отвори, биће доцкан.

Париз, 25 новембра 1907.

У његовим лепим плавим очима, које ја толико волим, јутрос сам видела сузе. Јесу ли то суже саучешћа или љубави? Љубави. Ја *хоћу* у то тврдо да верујем да бих умрла срећна.

Истога дана у вече.

Очи ми се засењују, а ја као кроз маглу видим гробље с отвореним гробовима за *нове*,ваде их из древних, необојених мртвачких сандука — платно се бели као снег... Зар вам је остварење сна гробље? Зар нисте могле...

Ариф-ханум стеже на грудима Фатмину *Песму Сузâ*, као да је то Фатма, и викну промукло: „О, не, Емир душо! То ново гробље је за старе... Заставу понова узимам и идем да вичем, да будим наше жене, да траже право...“ Хтеде рећи „право сунца“, па не могаде, клону на узглавље и склопи очи...

КРАЈ.